

V-25848

H. SAARNIIT

KODANLIK EESTI
SÕJAJÄRGSE
REVOLUTSIONILISE
KRIISI AASTAIL
(1920 - 1924)

XIII

-434

V-25898

H. SAARNIIT

KODANLIK EESTI
SÕJAJÄRGSE
REVOLUTSIOONILISE
KRIISI AASTAIL
(1920—1924)

EESTI RIIKLIK KIRJASTUS

TALLINN 1958

Tartu Riikliku Ülikooli
Raamatukogu
N

Харальд Карлович Саарнийт
БУРЖУАЗНАЯ ЭСТОНИЯ В ГОДЫ ПОСЛЕВОЕННОГО
РЕВОЛЮЦИОННОГО КРИЗИСА
(1920—1924)

На эстонском языке

Эстонское Государственное Издательство
Таллин, Пярнуское шоссе, 10

*

Toimetaja H. Kukk. Tehniline toimetaja E. Lumet.
Korrektorid L. Golberg ja E. Kask

Ladumisele antud 6. III 1958. Trükkimisele antud 24. V 1958. Paber 54×84, 1/16. Trüki-
poognaid 13. Formaadile 60×92 kohaldatud trükipoognaid 10,7. Arvutuspoognaid 13,08.
Trükiarv 2000. MB-04341. Tellimise nr. 779.

Hans Heidemanni nim. trükkikoda, Tartu, Vallikraavi 4.

~~Hind 10 kop.~~

~~1 0~~

Hind 10 kop.

SISSEJUHATUS

Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni võidu tulemusena kehtestati Eestis proletariaadi diktatuur. Eesti rahvas vabanes sotsiaalsest ja rahvuslikust rõhumisest. Esmakordselt võitis eesti rahvas endale õiguse ehitada omariiklust, arendada rahvuslikku kultuuri ja kasutada emakeelt.

Kuid Ameerika, Inglise, Prantsuse, Saksa imperialistide ning Vene, Soome, Rootsi, Taani valgekaartlaste abil läks Eesti kodanlusel korda lüüa ajutiselt nõukogude võim Eestis ning kehtestada rohkem kui kahekümneks aastaks kodanluse diktatuur. Eesti kisti vägivaldselt lahti Nõukogude Venemaast ning lülitati roiskuva monopolistliku kapitalismi süsteemi, mis oli astunud oma üldkriisi staadiumi. Selle otseseks tagajärjeks oli Eesti muutumine Lääne-Euroopa imperialistlike suurriikide agraar- ja toorainete ripatsiks.

Käesoleva töö eesmärgiks on anda arhiiv- ja teiste materjalide¹ analüüsi alusel lühike ülevaade kodanliku diktatuuri ajajärgu ühest etapist — sõjajärgse revolutsioonilise kriisi aastaist (1920—1924)². Endastmõistetavalt ei võimalda käesolev lühike ülevaade anda põhjalikku käsitlemist eelmainitud perioodist, mis on üheks sündmusterohkemaks ja keerulisemaks ajajärguks kodanliku diktatuuri aastail.

Käesoleva teema uurimine ei ole kaugeltki tähtsusetu. Revolutsioonilise kriisi aastate analüüsita ei ole võimalik õigesti mõista ega hinnata ka järgnevaid kodanliku diktatuuri perioode ja lõpuks nõukogude võimu taaskehtestamist Eestis 1940. aastal. Samuti võimaldab käsitletava perioodi majandusliku ja poliitilise olukorra analüüsimine

¹ Allikate ja kirjanduse kohta vt. lähemalt lk. 7 ja 8.

² Kodanliku diktatuuri ajajärgu periodiseerimise kohta vt. «Eesti NSV ajaloo periodiseerimisest», Tallinn 1954.

õigemini mõista ja hinnata sotsialismi objektiivsete majandusseaduste toimel ja leninliku rahvuspoliitika järjekindla teostamise alusel Eesti NSV-s toimunud suurte majanduslike ja kultuuriliste ümberkujunduste tähtsust.

Vaadeldava perioodi marksistlik-leninlikust metodoloogias lähtuv lühikäsitlus anti esmakordselt 1952. aastal Eesti NSV TA Ajaloo Instituudi poolt akadeemik G. Naani toimetusel väljaantud «Eesti NSV ajaloo» XII peatükis «Eesti kodanlik-natsionalistliku diktatuuri perioodil (1920—1940)».

Perioodi üksikute küsimuste (Eesti töörahva 1924. a. 1. detsembri relvastatud ülestõusu, Eestimaa Kommunistliku Partei kongresside jt.) kohta on Eesti NSV ajaloolased (akadeemik J. Saat, A. Liebman, A. Sunila jt.)³ avaldanud rea väärtuslikke artikleid, mida ka autor on kasutanud. Lisaks arvukaile artiklitele on 1924. a. 1. detsembri relvastatud ülestõusu kohta ilmunud A. Liebmani sulest brošüür: «1924. aasta 1. detsembri relvastatud ülestõus» (Tallinn 1950).

Üldiselt on aga sõjajärgse revolutsioonilise kriisi perioodi seni meie ajaloolaste poolt trükitud veel vähe valgustatud.

Majandusteadlased (Eesti NSV TA korrespondentliige R. Antons, K. Kask jt.) on avaldanud kodanliku diktatuuri perioodi üksikküsimuste (nagu agrarsuhted, tööstustöölise majanduslik olukord jt.)⁴ kohta rea uurimusi, milles käsitletud küsimusi on valgustatud ka käesolevas töös.

Kodanliku diktatuuri perioodil käsitleti kodanlike ajaloolaste ja majandusteadlaste poolt sõjajärgse revolutsioonilise kriisi aastaid nii ajakirjanduses avaldatud artiklites, reas koguteostes kui ka koolidele määratud ajaloo õpikuis. Neis kirjutustes püstitati võimuloleva kodanluse klassi-

³ Vt. näiteks J. Saat, 1924. aasta 1. detsembri relvastatud ülestõus Eestis, «Eesti Kommunist» 1954, nr. 11, lk. 9—17; A. Liebman, 1924. aasta 1. detsembri relvastatud ülestõus, «Eesti Bolševik» 1948, nr. 22, lk. 63—77; A. Liebman, EKP III kongress, «Eesti Bolševik» 1948, nr. 21, lk. 50—60; A. Sunila, Eesti proletariaadi 1924. aasta 1. detsembri relvastatud ülestõusu objektiivsetest ja subjektiivsetest tingimustest, Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised, Ühiskonnateaduste seeria, 1957, nr. 1, lk. 3—13.

⁴ Vt. R. Antons, Agrarsuhted kodanlikus Eestis, Tallinn 1957; K. Kask, Tööstustöölise majanduslikust olukorrast kodanlikus Eestis, Tallinn 1957.

huvides rida väärkontseptsioone, mille levitamist tänapäeval välismaal jätkavad eesti emigrantlikud sulemehed.

Koguteostest kõige põhjalikumalt käsitletakse vaadeldava perioodi majandust, kultuuri ja hariduselu ning teisi küsimusi 1926. aastal ilmunud mahukas teoses «Eesti. Maa, rahvas, kultuur». Kuigi teoses tunnistatakse realjuhtudel Vene turu ja toorainete kaotust,⁵ mille tõi kaasa Eesti vägivaldne lahtirebimine Nõukogude Venemaast, ja sellest tingitud suurtööstusettevõtete kroonilist alakoormatust, esineb selles ka sihilikke möödaminekuid faktidest eesmärgil näidata kodanliku Eesti tööstuse olukorda tegelikust paremas valguses. Nii näiteks on maailmasõjaeelsetest Eesti paberi- ja tselluloositööstuse üldtoodangust välja jäetud «Waldhofi» vabriku toodang.⁶ Kui kodanluse apoloogeetid tavaliselt formaalselt tunnistasid väliskapitali osavõttu kodanliku Eesti tööstusest, kaubandusest ja pangandusest, kuid varjasid selle juhtivat osa ja tõelist tähendust kogu Eesti majandusele, siis antud teoses minnakse vaikides mööda välismaise monopolistliku finantskapitali erikaalust Eesti majanduses. See ei olnud juhuslik — sellega püüti varjata tööraha eest kodanliku Eesti majanduslikku ja poliitilist sõltuvust Lääne-Euroopa imperialistlike suurriikide monopolidest. Ka eesti emigrantidest ajaloolased lähevad Eesti ajaloo käsitlemisel peaaegu vaikides mööda väliskapitali osavõttu kodanliku Eesti majandusest, et sellega varjata tema majanduslikku ja poliitilist sõltuvust. Samuti vaikitakse vaadeldavas teoses surnuks 1923.—1924. a. majanduskriis ja selle tähendus kodanliku Eesti majandusele. Teoses ollakse sunnitud seoses poliitiliste erakondade kirjeldamisega küll tunnistama kommunistide mõju kasvu käsitletavatel perioodil, kuid samas laimatakse Eesti tööliklassi ideoloogilist juhti ja tema huvide eest võitlejat — Eestimaa Kommunistlikku Parteid.⁷

Kuigi teos on kirjutatud vastavalt valitseva kodanluse klassihuvidele ning selles esineb ebatäpsusi ja faktilisi vigu, on tal rikkaliku materjali tõttu siiski ka nõukogude uurijale teatud praktiline väärtus.

Välitseva kodanluse klassihuvides anti tema ideoloogia

⁵ Eesti. Maa, rahvas, kultuur, Tartu 1926, lk. 557, 584, 590 jj.

⁶ Sealsamas, lk. 572.

⁷ Sealsamas, lk. 872.

gide poolt koolide ajaloo õpikuis ja üksikuis artikleis väärtõlgendus kodanlikule maareformile. Seda serveeriti sellisena, nagu oleks eesti kodanlus lahendanud maaküsimuse töötava talurahva huvides, nagu oleks maaga varustatud kõik maasoovijad. Õpilaste kodanliku natsionalismi ja «isamaa vaimus» kasvatamise eesmärgil kirjutati koolide ajaloo õpikuis, et kodanliku maareformi teostamise tulemusena läks maa «ajalooliste maa peremeeste ja otseste harijate kätte väikekohtade kujul».⁸

Sellise hinnanguga püüti õpilastele sisendada, nagu oleks Eesti kodanlus kehtestanud rahva ajaloolise õiguse maale, mille aga tegelikult teostas Suur Sotsialistlik Oktoobrirevolutsioon. Antud väite eesmärgiks oli Oktoobrirevolutsiooni tähtsuse eitamine ja selle olemuse võltsimine kodanluse huvides.

Kodanlikud majandusteadlased väitsid, et maaseaduse teostamise tulemusena on Eesti muutunud täielikult väikemaakpidamise maaks ja et maaküsimus on Eestis lahendatud. Selliste väidetega püüti varjata sügavaid klassivastuolusid, mis olid olemas ühelt poolt kapitalistlikulaklike talundite ja teiselt poolt maata ja vähese maaga talupoegade ning maaproletariaadi vahel.

Eesti kodanlik-natsionalistlikud publitsistid, kelle ülesandeks oli valitseva kodanluse klassihuvide teenimine, eitasid kodanlikus Eestis valitsevaid teravaid klassivastuolusid ja arendasid võltsi ideed «rahvasterviklusest» ja kogu rahvuse «ühistest huvidest». Nad eitasid revolutsioonilise töölisliikumise olemasolu Eestis, nimetades seda väljastpoolt kunstlikult õhutatud nähtuseks, millel Eestis puuduvat eeldused ja tingimused. Kodanluse apoloogeetid väitsid, et kuna Eestis ei ole suuri kapitaliste, siis puuduvad siin ka suured rikkuse ja vaesuse kontrastid, ning et kogu eesti rahva elutingimused on enam-vähem ühesugused. Selliste absurdsete väidete «tõestuseks» vaikiti kodanlike natsionalistide poolt surnuks aastail 1920—1924 Eestimaa Kommunistliku Partei juhtimisel toimunud võimas kodanlusevastane töörahva revolutsiooniline liikumine, välja arvatud 1924. a. 1. detsembri relvastatud ülestõus. Seda ei suutnud kodanluse ideoloogid siiski maha vaikida. Kuid kodanlikud natsionalistid moonutasid ja emigrantlikud ajaloolased moonutavad veel praegugi eesti

⁸ J. A d a m s o n, Eesti ajalugu algkoolidele, Tartu 1928, lk. 182.

töölisklassi kangelaslikku relvastatud ülestõusu kodanliku kurnamiskorra kukutamiseks väljastpoolt õhutatud «mäs-suks»⁹.

Kõigi nende kodanluse apologetide seisukohtade ja väidete alusetus ilmneb selgesti konkreetse faktilise materjali analüüsimisel ja üldistamisel marksistlik-leninliku metodoloogia alusel.

Töö koostamisel lähtus autor marksistlik-leninliku metodoloogia alustest ja Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei ning Kominterni kongresside, konverentside ja pleenumite otsustest.

Autor kasutas töö koostamisel algallikatena Eesti NSV Oktoobrirevolutsiooni ja Sotsialistliku Ülesehituse Riiklikus Keskarhiivis säilitatavaid kodanliku Eesti riiklike ja teiste asutuste (nagu Kaubandus-tööstusministeeriumi, Töö- ja Hoolekandeministeeriumi, Haridusministeeriumi, Siseministeeriumi, Välisministeeriumi, Riigi Majandusnõukogu, Scheeli Panga, Eesti Panga, rea ametiühingute jt.) fonde. Kuigi reas küsimustes (väliskapitali osa kodanliku Eesti majanduses, Eesti ja Nõukogude Liidu vahelised majanduslikud suhted, kodanlike parteide tegevus ja omavaheline võitlus, töolisliikumine) osutusid kasutatud arhiivimaterjalid lünklikeks, sai autor nende läbitöötamisel siiski palju uusi andmeid töös käsitletavate probleemide, eriti majanduse kohta.

Tähtsaks allikaks antud teema läbitöötamisel olid Eesti-maa Kommunistliku Partei illegaalsed väljaanded, EKP Keskkomitee häälekandja «Kommunist» ja tema lendlehed, EKP Keskkomitee üleskutsed Eesti töörahvale ja Eesti-maa Kommunistliku Noorsooühingu häälekandja «Noor Proletaarlane». Palju väärtuslikke faktilisi andmeid töölisklassi raske majandusliku ja õigusetu olukorra ning teema kodanlusevastase revolutsioonilise võitluse kohta sai autor EKP juhtimisel kodanlikus Eestis ilmunud legaalsest töölisajakirjandusest (nagu «Rõhutute Hääle», «Tallinnia Tööline», «Tööline», «Töörahva Hääle», «Sõna», «Säde» jt.) ning Nõukogude Liidus tol ajajärgul ilmunud töölisajakirjandusest (ajaleht «Edasi» ja ajakiri «Klassivõitlus»). Töölisajakirjanduses leidis samuti väärtuslikke andmeid kodanliku valitsuse reaktsioonilise sise-

⁹ J. Saar, 1. detsember 1924 Tallinnas, Tallinn 1925 ja M. Ojamaa, A. ja T. Varma, Eesti ajalugu, Stockholm 1946, lk. 348, 349, 357.

ja välispoliitika, kodanliku Eesti imperialistlikest suurriikidest sõltuvuse, kodanlike parteide vahel «riigipiruka» jaotamise ja töörahva ekspluateerimisest saadava kasumi pärast toimunud võitluse jne. kohta. Et kodanlikus Eestis legaalselt töölisajakirjandust pidevalt rüüstati ja taga kiusati, siis ei ole kõiki tollal ilmunud ajalehti ja ajakirju säilinud.

Töös on kasutatud ka perioodiliselt ilmunud statistikat ja majanduslikke ajakirju, kodanlike parteide häälekandjaid ning Asutava Kogu ja riigikogude (I ja II) protokolle, kusjuures neisse on kasutamisel suhtunud vajaliku kriitikaga.

Hoolimata ülalmainitud lünkadest, mis esinevad allikais, osutus kasutatud materjal aga üldiselt küllaldaseks sõjajärgse revolutsioonilise kriisi perioodi käsitlemiseks, tema tõelise olemuse analüüsimiseks.

Autor avaldab tänu Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituudi Oktoobri-järgse perioodi ajaloo sektori teaduslikele töötajatele, kes tegid väärtuslikke kriitilisi märkusi, mis on arvesse võetud käesoleva töö lõplikul viimistlemisel.

I PEATÜKK

KODANLIKU EESTI MAJANDUS SÕJAJÄRGSE REVOLUTSIOONILISE KRIISI AASTAIL (1920—1924)

1. EESTI MAJANDUSE ARENEMISE ÜLDISTE TINGIMUSTE MUUTUMINE VENEMAAST ERALDAMISE TAGAJÄRJEL

Esimese maailmasõja eel oli Eesti, tänu oma soodsale majanduslik-geograafilisele asendile, majanduslikult üks arenenumaid tsaari-Venemaa piirkondi. Soodsa geograafilise asendi tõttu kujunesid Baltimaad, sealhulgas ka Eesti, transiitalaks Venemaa sisekubermangude ja Lääne-Euroopa kapitalistlike riikide vahel. See oli suure tähtsusega viljastavaks teguriks kõigi rahvamajandusharude (eeskätt transpordi ja tööstuse) arengule Eestis. Kuna Eesti ala sadamad etendasid tähtsat osa tsaari-Venemaa väliskaubanduses, siis tulid need raudteede kaudu ühendada Venemaa sisekubermangudega, mis omakorda sai tööstuse edasise hooga arengu otseseks eelduseks. Eesti sadamate ja teiste majanduslike keskuste ühendamine Sise-Venemaa teiste piirkondadega seostas ning liitis tema rahvamajanduse ühtseks, orgaaniliseks tervikuks kogu Venemaa rahvamajandusega..

Venemaa siseturu nõuete rahuldamine oli Eesti ala kapitalistliku suurtööstuse ja põllumajanduse arengu peastiimuliks.

1913. aastal oli Eestis 165 tööstusettevõtet (tööliste arvuga 16 ja rohkem), kus töötas 43 000 töölise. Tööliste arvu järgi kuulus esikoht tekstiilitööstusele, kus töötas 18 200 töölise ehk 42,3% tööliste üldarvust. Tekstiilitööstuse peakeskuse — Narva — oli koondunud umbes 72% tekstiilitöölise üldarvust, kusjuures Kreenholmi Manufaktuur, Narva Linamanufaktuur ja Narva Kalevimanufaktuur moodustasid tekstiilitööstuse põhituumiku.

Tekstiilitööstusele järgnes metallitööstus, kus 1913. aastal töötas 11 000 töolist ehk 25,7% tööliste üldarvust.¹⁰ Tootmisvahendeid tootva metallitööstuse peakeskuseks oli Eesti tähtsaim tööstuslinn Tallinn. Siin asusid a/s «Dvigateli» vaguniehitustehas, a/s «Volta», Krulli ja «Wiegandi» masinaehitustehased ja 3 suurt laevaehitustehast, mille ehitamisele asuti aastail 1912—1913.

Eesti suurtööstusele oli omane väga kõrge kontsentratsiooni aste. 1913. aastal töötas 75% tööliste üldarvust ettevõtetes, kus oli 500 ja rohkem töolist ehk 62% töölistest ettevõtetes 1000 ja rohkem töölisega.¹¹

Suurtööstus arenes käsikäes välismaise monopolistliku finantskapitali positsioonide tugevnemisega Eestis. Väliskapitali osa Eesti tööstuses hinnati Esimese maailmasõja eel umbes 50%-le kogu aktsiakapitalist, millele lisandus viimase osavõtt obligatsioonikapitalist ning mitmesugustest krediitidest.¹²

Esimese maailmasõja eel toimunud tööstusliku tõusu aastail hakkas eesti kodanlus asutama juba suuremaid kaubanduslik-tööstuslikke ettevõtteid. Tema suurimate ettevõtete hulka kuulusid Viljandi linavabrik ja J. Pitka, K. Pätsu, M. Punga jt. poolt asutatud Tallinna Laevaühisus, mis mõlemad rajati 1912. aastal.

Sõjatööstuse kasvu arvel tõusis tööliste arv suurtööstuses 43 000-lt (1913) 50 000-le 1917. a. alguseks, kuigi maailmasõja aastail toimus rea tööstusharude laostumine.

See tõus saavutati peamiselt metallitööstuse arvel, kus tööliste arv tõusis rahvamajanduse militariseerimise tagajärjel 1913.—1917. aastani 11 000-lt 26 000-le.¹³ Metallitööstuse sellise kiire kasvu tingis asjaolu, et 1917. aastaks hakkasid täie koormusega tööle Esimese maailmasõja eel selle ettevalmistamise palavikus Tallinna ehitatud laevaehitustehased. 1917. a. algul töötas metallitööstuses 52% suurtööstuse tööliste üldarvust. Seega läks maailmasõja

¹⁰ O. Karma, Suurtööstuse arenemine Eestis XIX sajandi lõpul ja XX sajandi algul (kandidaadidissertatsiooni käsikiri), Tallinn 1956, lk. 185.

¹¹ O. Karma, Jooni suurtööstuse arenemisest Eestis monopolistliku kapitalismi ajajärgul (kuni kapitalismi üldkriisi tekkimiseni), Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised, 1952, nr. 4, lk. 37.

¹² Sealsamas, lk. 32.

¹³ O. Karma, Suurtööstuse arenemine Eestis XIX sajandi lõpul ja XX sajandi algul (kandidaadidissertatsiooni käsikiri), Tallinn 1956, lk. 207.

aastail esikoht tööstuses metallitööstusele. 1917. aastal, Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni eelõhtul moodustas tööstustoodang kaks kolmandikku ja põllumajandustoodang vaid ühe kolmandiku Eesti rahvamajanduse kogutoodangust.¹⁴

Kuigi külas säilinud rohked feodaaligandid takistasid kapitalismi arenemist maal, võib Eesti põllumajandust Esi-mese maailmasõja eel iseloomustada siiski kui arenenud, turu jaoks tootvat põllumajandust. Määravat osa selles etendas karjamajandus, mille saadustele (või, juust, liha) kuulus esikoht põllumajanduse kaubatoodangus.

Teine koht põllumajanduse kaubatoodangus kuulus tehnilistele kultuuridele: Lõuna-Eestis linale ja Põhja-Eestis kartulile.

Maailmasõja- ja kodusõja-aastail hävis Eestis kolm suurtööstusettevõtet — a/s «Waldhofi» tselluloosi- ja puu-papivabrik Pärnus, Vildenbergi nahavabrik Kuressaares ja kunstiivabrik «La Viscosa» Hiiumaal. Täielikult kaotas sõja-aastail oma sisseseade Bekkeri laevaehitustehas ning rõhuvas osas a/s «Volta» elektrimootorite tehas.¹⁵ Kaks suurtööstust — Vene-Balti laevaehitustehased ja a/s «Franz Krulli» masinaehitustehas kaotasid osaliselt sisseseade.¹⁶

1913. aastal oli Eestis tööstusettevõtteid 500 ja rohkem töölisega 19. Sõja-aastail hävinud ning täielikult ja enami-kus sisseseade kaotanud tehased moodustasid neist suur-tööstusettevõttest umbes 20%.

Aastail 1915—1917 lõpetasid kõik klaasivabrikud töö. Sõjakahjude tõttu tuli nende uuesti töölerakendamiseks teostada kapitaalremont. Näiteks Väandra ja Lelle-Eida-pere klaasivabrikute kapitaalremont läks maksma 2 000 000 marka, millest umbes 15% pidi olema välisvaluutas.¹⁷

Ka teistes tööstusharudes vajasis ainult vähesed ette-võtted kas kapitaal- või jooksvat remonti. Üldkokkuvõttes

¹⁴ E. Brandt, Eesti majanduse olukord kodanliku diktatuuri perioodil, Tallinn 1955, lk. 12.

¹⁵ Eesti. Maa, rahvas, kultuur, Tartu 1926, lk. 645 ja 652.

¹⁶ Sealsamas, lk. 640 ja 647.

¹⁷ ENSV Oktoobrirevolutsiooni ja Sotsialistliku Ülesehituse Riik-lik Keskarhiiv (edaspidi lüh. ORKA), Kaubandus-Tööstusministeeriumi fond nr. 73, nimistu 1, säilitusühik 1310, leht 6.

Fondi esmakordsel mainimisel on antud selle täielik nimetus, hil-jem aga ainult vastava fondi number.

sai Eesti suurtööstus maailmasõja- ja kodusõja-aastail suhteliselt vähe kannatada.

Mobilisatsioonidest ja rekvireerimistest tingitud tööjõu ning tööloomade vähenemise tagajärjel langes sõja-aastail külvipind. Eriti suur oli see langus aga rohkete inimtööjõudu ja maa paremat harimist nõudvate tehniliste kultuuride osas. Nii näiteks langes lina külvipind 38 500 ha-lt (1913) 21 531 ha-le (1920)¹⁸ ehk 44%. Kartuli osas langes sõja-aastail külvipind 19% võrra.¹⁹

Sõjavägede toidlustamiseks teostatud ulatuslik loomade rekvireerimine ning põllumajanduslike kultuuride külvipindade langus lõi raskeid haavu karjamajandusele, mis oli Eesti põllumajanduse juhtivaks haruks. Lüpsilehmade arv langes 309 000-lt (1916)²⁰ 225 452-le augustis 1920²¹ ehk umbes 28%. Lüpsilehmade arvu vähenemisest ning piimakarja söödabaasi nõrkusest, mis oli sõja paratamatuks tagajärjeks, tingitud piimatoodangu langus tõi endaga kaasa paljude meiereide seismajäämise. Kui 1914. aastal töötas Eestis 135 meiereid, siis 1920. aastal oli nende arv ainult 82.²²

Kokkuvõttes võime märkida, et kodanlik Eesti riik, mis tekkis kapitalismi üldkriisi tingimustes, pärandas suure osa Vene impeeriumi Eesti ala suurtööstusest ja kapitalistlikust põllumajandusest, kus oli arenenud nii karjamajandus kui ka teravilja ja tehniliste kultuuride tootmine.

Kapitalismi üldkriisi puhkemine Esimese maailmasõja perioodil ja selle süvenemine seoses Venemaa väljalangemisega kapitalistlikust süstemist avaldas seninägemata halvavat mõju kõigi kapitalistlike maade arenemisele. Kapitalismi üldkriisi tingimustes, kus turgude probleem ja konkurentsivõitlus kapitalistlikus maailmas üha teravnes, halvenesid selle süsteemi kõikides riikides kapitalistliku taastootmise tingimused. Eriti halvenesid need aga Balti riikides. Viimased, sealhulgas ka kodanlik Eesti, kaotasid Nõukogude Venemaast vägivaldse lahtirebimise tagajärjel oma tööstuse ja põllumajanduse ajalooliselt väljakujune-

¹⁸ «Konjunktuur» 1938, nr. 40(3), lk. 124 ja Eesti 1920—1930. Arvuline ülevaade, Tallinn 1931, lk. 82.

¹⁹ Eesti. Maa, rahvas, kultuur, Tartu 1926, lk. 341.

²⁰ NSV Liidu rahvamajandus. Statistiline kogumik, Tallinn 1956, lk. 124.

²¹ «Agronoomia» 1921, nr. 4, lk. 159.

²² Eesti. Maa, rahvas, kultuur, Tartu 1926, lk. 390.

nud müügituru, tööstus peale selle veel tähtsa toor- ja kütteinete baasi.

Maailmasõja eel, kui Eesti kuulus tsaari-Venemaa koosseisu, olid tema tööstustoodangul praktiliselt piiramatud turustamisvõimalused (välja arvatud muidugi kriisiaastad) Venemaa siseturul, mis neelas — Eesti turg kaasa arvatud — ligi $\frac{9}{10}$ (umbkaudseil andmeil) kogu Eestimaa vabrikute ja tehaste tööstustoodangust. Sellega ongi seletatav sõja eel Eestis toimunud tööstusliku tootmise kiire laienemine.

Eesti majanduse vägivaldne lahtikiskumine kogu Venemaa rahvamajandusest jättis kodanliku Eesti tööstuse kunagisest põhilisest müügiturust ilma. Eesti lülitamine iseseisva riigina monopolistliku kapitalismi süsteemi ajal, kui viimane oli astunud oma üldkriisi staadiumi, halvendas tunduvalt kodanliku Eesti tööstustoodangu turustamisvõimalusi teistesse kapitalistlikesse maadesse. Kapitalismi üldkriis tõi kaasa võitluse teravnemise kapitalistlike riikide vahel nii toodangu müügituru kui ka tooraineallikate pärast. Seetõttu ei võinud Venemaa siseturu nõuete rahuldamiseks loodud Eesti suurtööstuse, eriti metallitööstuse toodang leida lääneriikides turgu. Kui näiteks 1913. aastal turustati a/s «Franz Krulli» masinaehitustehase toodangust Venemaa siseturul 90% ja Eestis vaid 10%, siis sõjajärgse revolutsioonilise kriisi aastail (1920—1924) turustati tehase toodangust välisriikides ainult 5% ja siseturul 95%²³, kusjuures toodangu üldmaht jäi sõjaeelsest kaugele maha. Kodanliku diktatuuri tingimustes tuli Eesti tööstusel orienteeruda põhiliselt ainult kitsale siseturule, kus ostujõuline nõudmine oli suhteliselt vähenenud töötajate vaesumise tagajärjel. Lisaks sellele oli kodanliku Eesti kitsas siseturg üle ujutatud kapitalistlike industriaalmaade kaupadega, eeskätt Saksamaa ja Inglismaa tööstuskaupadega. Kõik see lõi piiratud ja ebastabiilsed tingimused kodanliku Eesti tööstustoodangu turustamiseks.

Sellest ongi tingitud nii kodanliku Eesti tööstuse aeglane arenemine, tööstuse killustumine ja arengu madalam tase võrreldes revolutsioonieelse tasemega, kui ka tema struktuuri muutumine tootmisvahendeid tootvate tööstusharude osatähtsuse vähendamise ja tarbeesemeid toot-

²³ Eesti. Maa, rahvas, kultuur, Tartu 1926, lk. 640.

vate tööstusharude erikaalu tõstmise suunas, milline protsess sai alguse juba vaadeldavail aastail.

Lisaks Vene ulatusliku siseturu valdamisele sai Eesti tööstus enne maailmasõda üle poole oma toorainest Venemaa sisekubermangudest. Eriti suurt osa etendas Venemaalt saadav tooraine paberi- ja puidu-, metalli- ning tekstiilitööstuses.

Venemaast eraldamise tõttu ei kaotanud Eesti tööstus mitte ainult suure Vene siseturu, vaid ka sealt saadava toor- ja kütteenaine. Seepärast tuli kodanliku diktatuuri tingimustes hankida valdav osa tööstusele vajalikust toorainest Lääne-Euroopa kapitalistlikest suurriikidest. Selle tagajärjel süvenes, võrreldes maailmasõjaeelse perioodiga, Eesti tööstuse sõltuvus toorainete suhtes tunduvalt imperialistlike suurriikide monopolidest, mis omakorda suurendas nii kodanliku Eesti üldist majanduslikku kui ka poliitilist sõltuvust lääneriikidest.

Nii Vene turu ja toor- ning kütteenaine kaotus kui ka rahvamajandust koormavad riigivõlad ja teised tegurid muutsid kapitalistliku taastootmise tingimused kodanlikus Eestis võrdlemisi raskeks.

Ameerika ja Lääne-Euroopa imperialistid andsid kontr-revolutsioonilisele eesti kodanlusele kodusõja aastail välislaene selleks, et viimane võtaks osa nende poolt Nõukogude Venemaa vastu organiseeritud interventsioonist, mida ka eesti kodanlus tegi. Sel eesmärgil sai eesti kodanlus Ameerika Ühendriikidelt 14 006 463,88 dollarit, Prantsusmaalt 13 145 304,57 franki²⁴, Inglismaalt 1 109 546 naelsterlingit laenu. Peale selle saadi laene veel Soomest 21 500 000 marka²⁵, Rootsist 433 362,76 krooni ja Taanist 634 720 krooni²⁶. 1920. a. mai algul oli kodusõja aastail saadud välisvõlgade üldsumma kodanliku Eesti rahas 1 433 683 292,19 marka²⁷. Sellest moodustas võlg Ameerika Ühendriikidele umbes 68% ja Inglismaale 20%.

Esitatud andmeist nähtub, et kodusõja aastail sattus kodanlik Eesti suurde finantssõltuvusse eeskätt Ameerika Ühendriikidest ja Inglismaast.

²⁴ ORKA, Rahandusministeeriumi Riigikassa fond nr. 74, nim. 1, s.-ü. 2417, 1.20.

²⁵ Eesti Vabadussõda 1918—1920, II, Tallinn 1939, lk. 456.

²⁶ ORKA, fond 74, nim. 1, s.-ü. 2417, 1.20.

²⁷ Välisvõlad on kodanliku Eesti rahasse ümber arvestatud 8. mail 1920 «Päevalehes» nr. 102 avaldatud rahakursside alusel.

Aastail 1920—1924 maksis kodanlik Eesti välisvõlgade kustutuseks ja nende protsentideks 549 080 000 marka, kusjuures täielikult suudeti võlg tasuda ainult Soomele ja suur osa võlast Prantsusmaale. Nimetatud summa ületas umbes 13% võrra aastail 1920—1921 riigi eelarve kaudu Haridusministeeriumile määratud summad. Välisvõlgade ja nende protsentide tasumine lasus ränga koormana Eesti rahvamajandusel.

Kodanliku Eesti sattumine kodusõja aastail suurde finantssõltuvusse Ameerika Ühendriikidest, Inglis- ja Prantsusmaast oli üheks põhiteguriks, mis tingis tema erakordselt suure sõltuvuse neist riikidest.

V. I. Lenin näitab, et imperialismi ajastul «finantskapital ja sellele vastav rahvusvaheline poliitika, mis seisab suurriikide võitluses maailma majandusliku ja poliitilise jaotamise pärast, loovad terve rea üleminekuvorme riikliku sõltumuse alal. Sellele ajastule on tüüpilised mitte ainult kaks peamist maade rühma: asumaade valdajad ja asumaad, vaid ka sõltuvate maade mitmekesised vormid, mis poliitiliselt, vormiliselt on iseseisvad, tegelikult aga mähitud finants- ja diplomaatliku sõltumuse võrkudesse».²⁸

Niisugune formaalselt iseseisev, tegelikult aga nii majanduslikult kui ka poliitiliselt imperialistlikest suurriikidest sõltuv riik oli kodanlik Eesti oma tekkemomendist alates.

Kodusõja aastail oli kodanlik Eesti sõjalis-poliitiliselt täielikult sõltuv Entente'i imperialistlikest suurriikidest. Ta oli neile üheks tähtsamaks Nõukogude-vastase sõjalise interventsiooni tööriistaks, kusjuures kodanliku riigi territoorium anti otseseks agressiooni platsdarmiks. Ka majanduslikult oli kodanlik Eesti kodusõja aastail täielikult sõltuv Lääne suurriikidest, eeskätt Ameerika Ühendriikidest ja Inglismaast.

Tartu rahuga, mis oli Nõukogude valitsuse välispoliitika võiduks, sai kodanlik Eesti oma iseseisvuse esimese *de jure* tunnustuse, kusjuures rahu vähendas tunduvalt tema senist täielikku poliitilist sõltuvust Entente'ist, kellele ta kuni rahu sõlmimiseni oli olnud agressiooni platsdarmiks Nõukogude-vastases interventsioonisõjas. Samuti likvideeriti Tartu rahuga kodusõja aastail aset leidnud Eesti täielik majanduslik isoleerimine Nõukogude Vene-

²⁸ V. I. Lenin, Teosed, 22. kd., Tallinn 1953, lk. 243—244.

maast ning kindlustati pikast sõjast kurnatud Eesti rahvamajandusele rahuliku arengu võimalused. Materiaalsete hüvede tootmisest eemale kistud kodanlikku armeesse mobiliseeritud 74 506 meest (mai 1919) võisid nüüd taas asuda esmajärgulise tähtsusega tarbimisvahendite ja teiste tööstuskaupade tootmisele, milledest tunti tollal Eestis teravat puudust.

Kõik see näitab, kui võrd suurt tähtsust omas Tartu rahu ja Nõukogude Venemaa rahuarmastava välispoliitika võit kodanliku Eesti majanduse elustamisel, tema sõltuvuse nõrgendamisel imperialistlikest suurriikidest.

Pärast Tartu rahu asendus kodusõja aastail valitsenud kodanliku Eesti otsene poliitiline ja majanduslik sõltuvus imperialistlikest suurriikidest keeruka finants- ja diplomaatilise sõltuvusega, kusjuures see toimus rahva eest enam varjatud vormide kaudu.

Eesti majanduslik sõltuvus ja selle järjekindel süvenemine imperialistlikest suurriikidest, mis tõi kaasa ka poliitilise sõltuvuse, väljendus eelkõige pidevalt kasvavas riigivõlas, väliskaubanduses (mitte-ekvivalentne vahetus), samuti väliskapitali investeringuis üksikutesse rahvamajanduse harudesse, kapitalistlike suurriikidega sõlmitud ebavõrdsetes lepingutes ja reas teistes vormides.

2. KODANLIKU EESTI TÖÖSTUS JA TÖÖLISKLASSI RASKE MAJANDUSLIK OLUKORD AASTAIL 1920—1924

Eespool nägime, et kodanliku diktatuuri kehtestamisega kaotas kodanliku Eesti territooriumile jäänud suurtööstus nii oma ajalooliselt väljakujunenud turu kui ka tähtsa toorja kütteainete baasi.

Kuid sellest hoolimata pöörati majanduses kuni 1923. aastal alanud majanduskriisini peatahelepanu siiski tööstusele. «Tööstusliku orientatsiooni» poliitika oli tingitud reast tegureist. Suuresti stimuleeris selle teostamist asjaolu, et eesti kodanlus, samuti nagu kogu kapitalismi leer, lootis nõukogude võimu kiirele langemisele ja kapitalistliku korra taastamisele Venemaal.²⁹ Seda eesti kodanluse lootust aitasid toetada eriti Entente'i kolmas sõjakäik 1920.

²⁹ Vt. E. Brandt, Eesti majanduse olukord kodanliku diktatuuri perioodil, Tallinn 1955, lk. 12.

aastal ja Prantsuse diplomaatia juhtimisel Poolast, Soomest ja Balti riikidest Nõukogude-vastase agressiivse Balti liidu organiseerimise katsed.³⁰ Kapitalismi peatset restaureerimist Nõukogude Venemaal ootasid Eesti ala kapitalistidest eriti väliskapitaliga seotud grupeeringud, kes paiknesid Eestis juba Esimese maailmasõja eel ning kasutasid Eesti territooriumi oma taotluste laiendamiseks Sise-Venemaa suunas. Samal ajal õhutasid lääneriikide imperialistid Eesti kodanlust tööstusettevõteteid asutama, viidates kapitalismi restaureerimise lootusele Nõukogude Venemaal. Nii näiteks sai Kaubandus-Tööstusministeerium 1921. a. juunis Prantsuse konsulilt kirja, kus tehti ettepanek vabrikute asutamiseks poolfabrikaadi — tikutraadi tootmiseks. Kirjas rõhutati, et konsuli arvates tuleks suhtuda ettepanekusse täie tõsidusega, sest ta on kindlas usus, et ei ole kaugel aeg, kus Eesti tööstusele avaneb nii Vene laialdane turg kui ka tooraine. Seepärast peaksid töösturid end selleks ette valmistama.³¹

Samal ajal põhjustas erilise tähelepanu omistamist tööstusele asjaolu, et eesti kodanlusele ei olnud neil aastail veel vajalikul määral selge kodanliku Eesti seisund maailma kapitalistlikus süsteemis imperialistlike suurriikide agraarriipsina, mis pidi viimaseid varustama toorainete, põllumajandussaaduste ja poolfabrikaatidega. Kodanliku diktatuuri algaastail valitses nii Eesti siseturul kui ka tema naaberriikides (Lätis, Leedus jm.) kauakestnud sõjast tingitud terav tööstuskaupade puudus. Samal ajal jäi kodanliku Eesti riigi kasutada tsaari-Venemaa Eesti ala suurtööstus. Kõige selle tõttu näis eesti kodanlusele avanevat tööstuse arendamise kaudu soodne võimalus kergs rikastumiseks ja maksimaalse kasumi saamiseks.

Märkimisväärset osa «tööstusliku orientatsiooni» teotamisel etendas samuti pikaleveninud sõjast tingitud terav kütteainetekriis. Selle ületamiseks tuli asuda põlevkivilademetega jt. loodusvarade kasutamisele, mis aga nõudis vastavate tööstusharude rajamist.

Esimese maailmasõja eel varustati Eesti siseturгу terve rea kaupadega (tubakas ja tubakasaadused, jalanõud, naelad jne.) Sise-Venemaa tööstusettevõtete poolt. Kodan-

³⁰ Selle kohta vt. lähemalt käesoleva töö teise peatüki viiendat paragrahvi.

³¹ ORKA, fond 73, nim. 1, s.-ü. 1376, 1. 8.

liku diktatuuri kehtestamisega aga kaotati see võimalus. Seetõttu tuli neid kaupu kas eksportida kalli välisvaluuta eest või siis rajada nende tootmiseks vastavad tööstusettevõtted. Maksimaalse kasumi saamise eesmärgil valis eesti kodanlus viimase võimaluse. Seega oli üheks tööstusele peatähelepanu osutamise põhjuseks asjaolu, et varem Venemaa sisekubermangudest saadud kaupade tootmiseks tuli rajada terve rida kergetööstusettevõtteid.

Osa kodanlusest arendas tööstust lootuses, et Nõukogude Venemaaga luuakse tihedat majanduslik suhtlemine ning seega avatakse tööstusettevõtetele endine avar turg. Seda aga ei toimunud. Nõukogude riiki vihkav ja imperialistlikest suurriikidest sõltuv Eesti kodanlik valitsus ei loonud Nõukogude Liiduga tihedaid majanduslikke suhteid,³² kuigi osa kodanlusest, eesotsas metalli-, paberi- ja nahatöösturitega, seda temalt nõudis ning Eesti töörahvas EKP juhtimisel selle eest aktiivselt võitles. Kuna kodanlik valitsus ei sõlminud Nõukogudemaaga kaubanduslepingut, siis toimus majanduslik suhtlemine viimase ja kodanliku Eesti vahel ajutiste kokkulepete alusel.

«Tööstusliku orientatsiooni» teostamist kodanliku diktatuuri algaastail tõendab nii rahvamajandusele antud riiklikust krediidist enamiku tööstusse ja kaubandusse suunamine kui ka kõigi sõjas terveks jäänud suurkäitiste töökorras hoidmine ja osaline töölerakendamine.³³ Samuti kinnitab seda põhiliselt uue rasketööstusharu — põlevkivitööstuse rajamine ja suure hulga uute, eeskätt tarbimisvahendeid tootvate ettevõtete asutamine.

Rahvamajandusele määratud riiklikust krediidist, mida anti eeskätt Tartu rahulepingu alusel Nõukogude Venemaalt saadud 15 milj. kuldrubla realiseerimise teel, suunati 1924. aastani pidevalt 43—46% tööstusse. Samal ajal moodustas põllumajandusele antud riiklik krediit ainult 1,3—5,3% Eesti Panga poolt väljastatud laenudest.³⁴ Tööstusele antud krediidist läks omakorda suur osa (1921. aastal 68%) suurtööstusele (ettevõtted 20 ja rohkema töölisega), sealhulgas endistele suurkäitistele.

³² Kodanliku Eesti ja Nõukogude Liidu majanduslike suhete kohta vt. lähemalt käesoleva peatüki neljandat paragrahvi.

³³ Peaaegu kõik kodanluse poolt tööle rakendatud endised suurtööstusettevõtted töötasid kroonilise alakoormatusega.

³⁴ Arvutatud «Eesti Statistika» 1928, nr. 75 (2), lk. 97 ja ORKA, Eesti Panga fond nr. 1790, nim. 1, s.-ü. 126, l. 17 alusel.

1921. aastal, kui ainuüksi Vene-Balti laevaehitustehasele anti riikliku Eesti Panga kaudu 32 574 560 marka laenu,³⁵ sai põllumajandus riiklikult pangalt krediiti ainult 17 milj. marga ulatuses.³⁶ Seega moodustas ühele suurkäitisele antud riiklik laen umbes 190% põllumajandusele antud krediidi üldsummast. Alles 1923. aastast alates hakati andma talupidajaile maaparanduseks riiklikku krediiti.

Esitatud faktidest nähtub, kuivõrd vähe tähelepanu pühendati kodanliku diktatuuri algaastail põllumajanduse arendamisele.

Tööstusele kergekäeliselt antud laenud, mida rahvas nimetas tabavalt «lahtiste kraanide» poliitikaks, soodustasid imperialismi perioodile omast spekulatsiooni ettevõtete asutamise katte all. Tavaliseks nähtuseks kujunes riikliku laenu saamiseks fiktiivsete, tegelikult ainult paberil eksisteerivate, reaalse majandusliku aluseta ühingute ja aktsiaseltside asutamine.

Nii näiteks asutasid eesti kodanluse tähtsamad tuusad ja ärimehed M. Jaakson, K. Päts, G. Vestel jt. koos rahvusvaheliste spekulantidega Harju Panga.³⁷ Viimane sai riiklikult Eesti Pangalt laenu 185 milj. marka,³⁸ mis anti omakorda laenuna selleks eriliselt loodud kahtlastele ettevõtetele («Kosmos», «Lennuk», «Atlanta» jt.), kus juhtivat osa etendasid needsamad sahkerdajad või nende käsilased. 1925. aastal kuulutati Harju Pank ja mainitud ettevõtte maksujõuetuks. Riigilt saadud laen ja elanikkonna hoiused olid voolanud spekulantide taskusse.

Kuna loodeti kapitalistliku korra kiiret taastamist Nõukogude Venemaal, siis käis kodusõja ja kodanliku diktatuuri algaastail nii sise- ja väliskapitali grupeeringute kui ka üksikkapitalistide vahel võitlus Eesti suurkäitiste aktsiate pärast. Tüüpiliseks näiteks selle kohta on võitlus Vene-Balti aktsiaseltsi laevaehitustehase ümber, mille aktsiad kuulusid Esimese maailmasõja eel Vene-Aasia pangale ja prantsuse-belgia finantskapitalistide grupile. Kodusõja aastail kerkis aga esile spekulant-avantürist K. A. Ovtšarov, kes oli muretsenud mitmete mahhinatsioonide abil endale dokumendi, et ta on omandanud ena-

³⁵ ORKA, fond 73, nim. 1, s.-ü. 1481, l. 296.

³⁶ «Eesti Statistika» 1928, nr. 75(2), lk. 97.

³⁷ «Tulevik» nr. 61, 5. VIII 1922.

³⁸ «Eesti Majandus» 1926, nr. 2/3, lk. 96.

miku tehase aktsiaid.³⁹ Taailmus 1918. a. lõpul Vene-Balti laevatehase «asjaajaja direktorina» Tallinna ning nõudis sama aasta veebruaris aktsiaseltsi juhatuse poolt Eestisse komandeeritud direktorilt tehase endale üleandmist, mida viimane aga ei teinud. Juunis 1919 toimus Pariisis grupi prantsuse-belgia aktsionäride koosolek, kus otsustati paluda kodanliku Eesti valitsust mitte tunnistada Ovtšarovit tehaste «asjaajaja-direktoriks». Kaubandus-Tööstusministeeriumi juriskonsuldi arvates oli Ovtšarovi poolt tehaste aktsiate (77 358 sajarublase aktsia) omandamise kohta esitatud dokumendi reaalsus üpris kaheldav ja kodanliku Eesti valitsus keeldus tunnistamast Ovtšarovi õigusi.⁴⁰ Seejärel astus Ovtšarov ühendusse Briti kodakondsusse kuuluvate ärimeeste-spekulantidega (A. M. Balfour, F. J. de Ramer, F. J. Collier jt.), kes olid tihedais sidemais Vickersi relvatehastega Londonis. 1920. aastal asutasid ülalnimetatud ringkonnad Vene-Balti laevaehitustehase enda valdusse haaramise eesmärgil fiktiivse Inglise-Balti Laevaehituse ja Mehaanika aktsiaseltsi, kellele Ovtšarov müüs oma «aktsiad» ning kes hakkas taotlema kodanliku valitsuse poolt laevaehitustehasele määratud hoolekandelt selle rentimist. Selleks, et rentimine kindlasti õnnestuks, tõmmati aktsionäridena kaasa ka eesti kodanluse esindajaid — J. Laidoner, M. Jaakson, V. Päts (K. Pätsu vend) jt. Detsembris 1921 läkski Inglise-Balti aktsiaseltsil korda rentida Vene-Balti laevaehitustehas.

Seejärel haarasid M. Jaakson, J. Laidoner jt. mitmete mahhinatsioonide abil kodanliku valitsuse soosimisel Vene-Balti laevaehitustehase aktsiad, mis kuulusid Eestile Tartu rahulepingu alusel, enda kätte. Samal ajal nõutati mitmete kombinatsioonide abil kodanlikult valitsuselt sanktsioon varem tema poolt mitteseaduslikeks tunnistatud Ovtšarovi (nüüd Inglise-Balti a/s) «aktsiatele», mis olid ära jaotatud nii ülalmainitud välismaalastest ärimeeste-spekulantide kui ka eesti kodanluse esindajate (J. Laidoner, V. Päts, M. Jaakson, J. Teemant jt.) vahel.⁴¹ Selliste mahhinatsioonidega saadi enamiku Vene-Balti laevaehitustehase aktsiate «omanikuks».

Seejärel hangiti kaubandus-tööstusministrilt K. Ips-

³⁹ ORKA, fond 73, nim. 1, s.-ü. 147, l. 266—267.

⁴⁰ Sealsamas, l. 283.

⁴¹ Sealsamas, l. 208—235 ja 355.

bergilt luba,⁴² kes muuseas oli J. Laidoneri, V. Pätsu, J. Teemandi ja M. Jaaksoni parteikaaslane, kokku kutsuda aktsionäride peakoosolek, selleks et taastada endine a/s «Vene-Balti laevaehitus- ja mehaanikatehased». Augustis 1922 toimunud üldkoosolekul läks nii oma kui ka välismaalastest spekulantidel korda saada sisuliselt Vene-Balti laevaehitustehase peremeesteks, sest taastatud aktsiaseltsi juhatusse ei pääsenud ühtki prantsuse-belgia grupi esindajat. Viimane ei nõustunud sellise olukorraga ning alustas rea kohtuprotsesse spekulantidest koosneva juhatuse kõrvaldamiseks. Kohtuotsus langetati kord ühe, kord teise poole kasuks.

Kirjeldatud Vene-Balti laevatehase lugu on eredaks näiteks kodanliku valitsuse poolt Tartu rahulepingu alusel rahvale kuuluvate varanduste oma ja välismaistele spekulantidele mahasahkerdamise kohta. Rahulepingu alusel läksid kodanliku riigi omandiks varem Vene-Äasia pangale kuulunud tehaste aktsiad. Samuti tuli tehastel rahulepingu alusel tasuda kodanliku Eesti riigile oma võlgendisele tsaaririigile 46 419 000 kuldrubla ulatuses.⁴³ Seega muutus Tartu rahulepingu alusel Vene-Balti laevaehitustehase omanikuks kodanlik Eesti riik. Kuid oma õiguste kaitsmise asemel sahkerdas kodanlik valitsus selle üldrahvaliku vara spekulantidele maha.

Suurkätistite aktsiate pärast toimivas võitluses läks ka eesti kodanlusele korda tugevdada märkimisväärselt oma majanduslikku positsiooni. Ta omandas rea suurtööstusettevõtteid. Aktsiaselts «Ilmarine», mille aktsionärideks olid kodanluse tähtsamad tuusad — K. Päts, K. Ipsberg, J. Laidoner, vennad Puhkid, K. Mauritz jt., — omandas 1920. aastal endise Wiegandi masinaehitustehase. Samal aastal sai eesti kodanluse poolt asutatud a/s «Tegur» Tartus endale endise Faure põllutööriistade- ja masinaehitustehase (asut. 1880). Üldkokkuvõttes läks otseselt eesti kodanluse omandiks umbes 5% endistest Eesti ala tööstuse suurkätistest. Peale selle omandas kodanlus rea suurtööstuse ettevõtete aktsiaid.

Kõige ilmekamalt avaldusid Eesti Nõukogude Venemaast vägivaldse eraldamise laostavad tagajärjed metalli-

⁴² ORKA, Riigikogu, fond nr. 80, nim. 2, s.-ü. 444, l. 35 ja 44.

⁴³ Sealsamas, fond 73, nim. 1, s.-ü. 1364, l. 17.

tööstuses, mis kaotanud Vene turu ja tooraine, oli võimetu konkureerima kapitalistlike suurriikidega Läänes.

Seda kinnitavad veenvalt «Dvigateli» vaguniehitustehase toodangu näitajad 1913. aastal ja käsitletaval perioodil.⁴⁴

Töölised ja toodang	Aastad				
	1913	1920	1921	1922	1923
I Tööliste arv	1534	417	489	506	307
II Toodetud:					
1. Kaubavaguneid	tk. 773	—	—	—	63
2. Platvorme	tk. 435	—	—	—	—
3. Reisivaguneid	tk. 126	—	—	—	3
4. Trammivaguneid	tk. 71	—	—	—	—
5. Tagavara osi	pd. 3000	500	700	—	—
6. Lennukeid	—	—	—	6	—
					} toodangu väärtus 29,5 milj. marka 1923. a.
III Remonditud:					
1. Vedureid	tk. —	12	8	5	—
2. Vaguneid	tk. —	504	3(7)	—	—
3. Veduri tendreid	tk. —	—	—	15	—
4. Platvorme	tk. —	—	3	—	—
5. Muud tööd	pd. —	400	11000	11000	—
					} Remonttöid 33,6 milj. marga väärtuses 1923. a.

Tabelist nähtub, et endine võimas vaguniehitustehas muutus põhiliselt suureks remonttöökojaks. Tehas tegeles kuni 1922. aastani ainult remondiga ning tagavaraosade tootmisega, sedagi väga piiratud ulatuses. 1923. aastal tehases ehitatud kaubavagunid moodustasid umbes 8% ning reisivagunid koguni ainult 2,3% 1913. aastal ehitatud vastavate vagunite arvust. Ka 1923. aastal andsid remonttööd tehase sissetulekust 53% ning valmistoodang ainult 47%.

Vene-Balti ja Peetri laevaehitustehased tegelesid samuti põhiliselt vedurite, laevade jt. veokite remondiga, kusjuures esimeses töötas 1. juulil 1922 ainult 12%⁴⁵ 1917. a. (millal tehas hakkas tööle täie koormusega) töö-

⁴⁴ Tabel koostatud: 1) Eesti. Maa, rahvas, kultuur, Tartu 1926, lk. 637—638; 2) «Eesti Statistika» 1923, nr. 12(1), lk. 60—61 ja 3) Vabariigi Valitsuse 1923. a. otsused, protokoll nr. 52 saadud andmeil.

⁴⁵ Neil juhtudel, kus arvutus on tehtud rea allikate alusel, on ruumi kokkuhoiu eesmärgil jäetud viited allikaile andmata.

liste arvust. Peetri laevaehitustehases, kus aastail 1920—1922 ehitati veokite remondi kõrval ka 3 väikest kaubalaeva,⁴⁶ töötas 1. juulil 1922. aastal ainult 27% 1917. a. tööliste arvust. Mainitud suurkätiste töötamine osutus võimalikuks eeskätt Nõukogude Venemaalt 1921.—1923. aastal vedureile ja tendreile saadud remonditellimuste tõttu.

Siit nähtub, et vagunehitustehas ja suured laevaehitustehased laostusid juba kodanliku diktatuuri algaastail.

Rahujale üleminekuga kasvas nõudmine põllutööriistadele ja masinatele, mis tõi kaasa teatud elavnemise põllutööriistade- ja masinaehitustehastes. Kaheksas suuremas tehases moodustus tööliste arv 1. juuliks 1922 üle 70% 1913. aastaga võrreldes. Põllutööriistade- ja masinaehitustehastest ületas ennesõjaaegse taseme vaid a/s «Teguri» põllutööriistade- ja masinaehitustehas Tartus. Kui 1913. aastal töötas tehases 120 töölise, ⁴⁷ siis 1923. aastal oli töölisi 184. ⁴⁸ Sõjaeelse taseme ületamine oli tingitud reast tegureist, eelkõige aga asjaolust, et tehas sai siseturu nõuete rahuldamise kõrval tellimusi Nõukogude Liidust. Kuna tehase aktsionärideks olid suurbodanluse tuusad (insener-tööstur E. Säkk, kes aastail 1919—1920 oli teedeministriks, Tartu Vabrikantide Ühingu esimees H. Orav jt.), siis sai tehas Eesti Pangalt ohtralt riiklikku krediiti. See võimaldas uuendada tehase sisseseadet, mille tõttu ta muutus võrreldes teiste ettevõtetega konkurentsivõimelisemaks.

Kuigi põllutööriistade- ja masinaehitustehased laiendasid aasta aastalt oma tootmistegevust, ei saavutanud nad üldkokkuvõttes siiski nii tööliste arvu kui ka toodangu osas 1913. aasta taset.

Nende arengut ja tootmistegevust takistas üha enam välismaiste põllutööriistade ja -masinate tugevnev konkurents Eesti siseturul. 1920. aastal, kui Eesti põllutööriistade- ja masinaehitustehased ei olnud veel aastaid kestnud sõja tõttu võimelised rahuldama siseturu vajadusi, lubas Väliskaubanduse Nõukogu kergekäeliselt ja soodsatel tingimustel välismaa põllutöömasinate ja -riistade sissevoolu Eestisse. Sellega avati välismaistele kapitalistidele vära-

⁴⁶ ORKA, fond 73, nim. 1, s.-ü. 1396, 1. 19.

⁴⁷ «Eesti Statistika» 1923, nr. 12(1), lk. 60.

⁴⁸ ORKA, Töö- ja Hoolekandeministeeriumi fond nr. 2000, nim. 1, s.-ü. 724, 1. 5.

vad Eesti siseturule tungimiseks ning tugevdati objektiivselt välisettevõtete konkurentsivõimet.

Kodanlikule riigile kuuluvad raudteetehased (Raudtee Peatehased Tallinnas, Pärnu—Tallinn kitsarööpmelise raudtee tehased Mõisakülas ja raudteede veosakonna töökojad Valgas) täitsid raudteede ja teedeministeeriumi tellimusi. 1923. a. lõpul töötas Raudteede Peatehastes (koos vastavate allettevõtete ja asutustega) 1650 tööliset.⁴⁹ Tööliste arvu teatud tõusu tingis asjaolu, et käsitletaval perioodil oldi sunnitud teostama raudteede üksikute osade liigse ärakulumise tõttu nende osaline kapitaalremont. Samal ajal ehitati vähesel määral juurde ka uusi raudteid. Kõik see andis tellimusi Raudteede Peatehastele.

Selleks, et kindlustada areneva turbatööstuse tehnilise varustamise minek kodumaisele tööstusele, hakkas riiklik sadamatehas, mille peategevusalaks kujunes sõjaväe ja sõjalaevastiku tehniline varustamine ning riigiasutuste autode, jõumasinate ja riikliku kaubalaevastiku remont, valmistama turbalõikamismasinaid. Kuigi tehase edukat töötamist nende tootmisel takistas parema tehnilise sisseadega ning suurte tootmiskogemustega Saksamaa tööstusettevõtete terav konkurents, etendas tehas turbatööstuse, eeskätt riikliku turbatööstuse tehnilisel varustamisel siiski märkimisväärset osa. Üldkokkuvõttes töötas aga riiklik sadamatehas kroonilise alakoormatusega. Sõjajärgseil aastail töötas seal ainult 30—50% töölise arvust 1913. aastal.

Suured masinaehitustehased nagu a/s «Ilmarine» (end. Fr. Wiegand) ja a/s Franz Krull, olles kaotanud ulatusliku Vene turu, asusid sõjajärgseil aastail kiiresti tootmist ümber kohandama vastavalt kodanliku Eesti siseturu nõuetele. See tõi kaasa tootmise killustumise. Samal ajal püüti hankida tellimusi välisriikidest. Kuid imperialistlike suurriikide, eeskätt Saksamaa terava konkurentsi tõttu suudeti välismaal ainult vähesel määral oma toodangule turgu leida. Kodanliku Eesti metallitööstuse tegi konkurentsivõimetuks võitluses teiste kapitalistlike riikidega muude tegurite hulgas eriti see asjaolu, et ta oli toorainete suhtes täielikult sõltuv Lääne-Euroopa suurte industriaalriikide monopolidest. Kuivõrd vähesel määral võisid Eesti masinaehitustehased oma toodangule väikestes kapitalistlikes riikides (Lätis, Soomes jm.) turgu leida, seda näitab asja-

⁴⁹ ORKA, fond 2000, nim. 1, s.-ü. 724, 1. 5.

olu, et 1923. aastal moodustasid Lätist saadud tellimused (piimatööstuse masinaile ning nafta- ja õlimootoreile) ainult 3,3% a/s «Ilmarine» toodangu üldväärtusest.⁵⁰ Määravat osa siseturu nõuete rahuldamise kõrval a/s «Ilmarine» ja a/s Franz Krulli masinaehitustehase tootmis-tegevuses etendasid Nõukogude Liidult saadud tellimused. Näiteks 1923. aastal moodustasid Nõukogudemaalt saadud tellimused «Ilmarise» masinaehitustehase toodangu üldväärtusest üle 50% ning umbes 94% tehase poolt saadud välistellimustest. Kuid tellimuste saamist Nõukogude Liidult takistas ning piiras kodanliku valitsuse Nõukogudevastane orientatsioon ja normaalse kaubavahetuse puudumine kodanliku Eesti ning viimase vahel. Seega süvendas eesti kodanlus oma rahvavastase poliitikaga turgude puudusest tingitud suurkäitiste kroonilist alakoormatust.

Kohandades tootmist vastavalt kodanliku Eesti siseturu nõuetele, hakkas a/s «Ilmarine» masinaehitustehas, mis tsaariajal oli spetsialiseerunud põhiliselt viinavabrikute sisseseade, naftamootorite ja aurumasinate tootmisele, valmistama aastail 1920—1924 uudistoodanguna piimatööstuse sisseseadeid ja masinaid ning põlevkivi küttekoldeid. Seega aitas põlevkivitööstuse rajamine, mis andis tellimusi masinaehitustehastele, kaasa metallitööstuse teatud elavnemisele. A/s «Ilmarine» masinaehitustehases töötas 1. juulil 1922. aastal 258 töölise,⁵¹ mis moodustas tööliste arvust 1913. aastal umbes 60%.

A/s Franz Krulli masinaehitustehas tootis kaupluste, ladude jne. jaoks külmetusseadmeid, saekaatreid, väikesi lokomobiile, turbalõikamismasinaid ja malmist mitmesuguseid metalltarbeesemeid. Aastail 1920—1922 ehitas tehase riiklikule ja eraturbatööstusele 14 turbalõikamismasinat. 1. juulil 1922 töötas a/s Franz Krulli masinaehitustehases 354 töölise,⁵² mis moodustas umbes 80% tööliste arvust 1914. aastal.

A/s «Volta» elektrimootoritetehas, mis sõja-aastail kaotas enamiku sisseseadest, taastati 1922. aastal siseturu baasil. 1923. aastal töötas tehases umbes 10% tööliste arvust 1913. aastal.

Seega töötasid suured masinaehitustehased kroonilise

⁵⁰ Arvutus on tehtud ORKA, fond 73, nim. 1, s.-ü. 1478, l. 10 ja 12 alusel.

⁵¹ «Eesti Statistika» 1923, nr. 12(1), lk. 58.

⁵² Sealsamas.

alakoormatusega. Kuid sellest hoolimata andsid nad kapitalistidele kõrgeid kasumeid. Ainuüksi a/s «Franz Krulli» masinaehitustehas andis aktsionäridele 1922. aastal 822 300 marka kasumit.⁵³ Lisaks kroonilisele alakoormatusele suurenes masinaehitustehaste toodangus tootmisvahendite kõrval üha enam metalltarbeesemete (elektritriikraud, pliidirõngad, kastrulid jne.) tootmise erikaal.

Vaadeldaval ajajärgul rajati metallitööstuses terve rida uusi, eeskätt metalltarbeesemeid (naelu, plekk-karpe, raudvoodeid, ämbreid jne.) tootvaid ettevõtteid ning masinate ja veokite parandustöökodasid. Nii moodustasid mainitud ettevõtted aastail 1918—1924 rajatud metallitööstuse suurtegevõtteist üle 70%.

Rohke uute, eeskätt pisiettevõtete asutamine ei suutnud aga kompenseerida suurte laevaehitustehaste laostumist ning masinaehitustehaste kroonilist alakoormatust. Kui 1913. aastal töötas metallitööstuses (ettevõtted 16 ja rohkema töölisega) 11 000 töölist ning 1917. a. algul, kui suured laevaehitustehased hakkasid tööle täie koormusega, 26 000 töölist (nagu eespool nägime), siis 1923. a. esimesel poolel töötas töökaitsekomissaride järelevalve all olevais suur-⁵⁴, kesk-⁵⁵ ja väikeettevõtteis⁵⁶ kokku ainult 8016 töölist.⁵⁷

Seega jäi metallitööstus üldkokkuvõttes kaugele maha sõjaeelsest tasemest. Lisaks sellele toimus metallitööstuses sügav laostumise protsess ning metalltarbeesemete erikaalu pidev tõus tootmisvahendite tootmise languse arvel.

Kodanliku Eesti tekstiilitööstuse põhituumiku moodustasid tema territooriumile tsaari-Venemaa pärandina jäänud suured puuvilla- (Narva Kreenholmi Manufaktuur ja Balti Puuvilla Manufaktuur Tallinnas), kalevivi- (Narva, Sindi ja Hiiu-Kärdla kalevivabrikud) ja linavabrikud (Narva Linamanufaktuur jt.). Kapitalismi üldkriisi tingimustes, kus üksikute riikide vahel üha teravnes konkurents müügiturgude pärast, võisid mainitud suurkätised oma toodangule leida turgu ainult piiratud ulatu-

⁵³ «Eesti Majandus» 1923, nr. 25, lk. 397.

⁵⁴ Ettevõtted 20 ja rohkema töölisega.

⁵⁵ Ettevõtted 5—19 töölisega.

⁵⁶ Ettevõtted vähem kui 5 töölisega.

⁵⁷ ORKA, fond 2000, nim. 1, s.-ü. 723, l. 5.

ses. 1923. aastal⁵⁸ eksportis Narva Kreenholmi Manufaktuur Skandinaavia riikidesse lõnga 300 tonni, toorriiet 7 milj. ja valmisriiet 1,4 milj. meetrit,⁵⁹ kusjuures eksporditud lõng moodustas antud aasta toodangust umbes 14% ning 1913. a. toodangust 1,7%. Eksporditud riie moodustas 1923. a. toodangust 58% ja 1913. a. toodangust ainult 11,6%.

Esitatud andmeist nähtub, et välisriikides leitud turuvõimalused võisid ainult vähesel määral korvata laialdase Vene turu kaotust. Seegi tühine osa võidi saavutada tootmise suure killustamise arvel. Kui 1921. aastal Narva Kreenholm tootis 16 sorti puuvillariiet 15 erilaiuses, siis 1923. aastal olid vastavad arvud juba 48 ja 42.⁶⁰ Kodanliku Eesti kitsas siseturg võis etendada suhteliselt väikest osa tekstiilitööstuse suurkätiste sõjaeelse tootmisvõime taastamisel. Kõige selle tõttu saavutasid suured puuvillavabrikud — Narva Kreenholmi Manufaktuur ja Balti Puuvillavabrik (Tallinnas) — kõrgseisuna 1923. aastal puuvillase riide osas 36%, kedruse osas 17% ning tööliste arvu osas 39% 1913. a. tasemest.

Seega töötasid endised suured puuvillavabrikud turgude puudusel äärmiselt suure alakoormatusega, mis on kapitalismi üldkriisi üheks iseloomustavaks jooneks.

Siseturu kindlustamiseks kalevivabrikutele organiseerisid käitiste juhatused koos teiste tööstuslike ringkondadega valmisriiete töökojad. Nendest kuulus tööliste arvu ja tootmise mehhaniseerimise poolest esikoht osaühing «Ilule» Tallinnas ja aktsiaselts «Salusele» Haapsalus. Viimases töötas 1923. a. detsembris 112 töölise.⁶¹ Samal ajal püüti Vene turu kaotusest tingitud suurt alakoormatust kalevitootmises korvata pudukaupade (tekkide, rätikute jne.) valmistamisega siseturu nõuete rahuldamiseks. Kuid siseturu kitsuse ning suurriikide tekstiilikätiste terava konkurentsi tõttu ei saavutatud ka sel alal märkimisväärsed tagajärgi. Sindi kalevivabrik püüdis kroonilist alakoormatust korvata sellega, et ta asus vastava kokku-

⁵⁸ 1923. aasta oli vaadeldaval ajajärgul nii käitise üldtoodangus kui ka ekspordis kõrgseisu aastaks.

⁵⁹ Kreenholmi Puuvillasaaduste Manufaktuuri osaühisus 1857—1932, Tallinn 1933, lk. 70.

⁶⁰ Sealsamas, lk. 64.

⁶¹ ORKA, fond 2000, nim. 1, s.-ü. 724, 1. 5.

leppe alusel puuvillavabrikutega ümber töötama, s. t. apreterima ja varustama mustritega nende, peamiselt Balti Puuvillavabriku toorriiet. Kuna vabrikus ümbertöötatud toorriide hulk aastast aastasse kasvas (2 000 000 arssinalt 3 915 671 arssinale aastail 1921—1923⁶²), siis võime öelda, et endine suure tootmisvõimega kalevivabrik oli muutumas suureks riide apreterimise ja värvimise töökojaks, milleks ta ka vaadeldavale ajajärgule järgnenud aastail põhiliselt muutus. Suured kalevivabrikud saavutasid kalevitootmise osas 1923. aastal kõrgseisuna ainult ca 48% 1913. a. tasemest.

Juhtivat osa kodanliku Eesti tekstiilitööstuses etendas inglise kapital, kellele kuulus suur osa suurkäitiste aktsiastest. Tekstiilitööstuse suurkäitiste kasum, mis dividendidena voolas välismaiste imperialistide põhjatusse taskuisse, läks Eesti rahvamajandusele kaotsi.

Tekstiilitööstuste arv tõusis rohkete uute, peamiselt pisiettevõtete asutamise tõttu 552-lt 1920. aastal 678-ni 1921. aastal.⁶³ Selle tagajärjeks oli tootmise killunemine ja tööliste jaotumine pisiettevõttesse. Nii oli 1922. aastal 59% tekstiilitööstuse ettevõttest sellised, kus töötas alla 5 töölist. Seega kuulus umbes $\frac{3}{5}$ tekstiilitööstuse ettevõttest sisuliselt käsitöökodade hulka, kelle vahel kulges terav võitlus müügituru pärast ning kellest suur osa kriisi aastail laostus.

Eriti rohkesti rajati riideõmblemise, värvimise ning kudumise töökodasid, villatööstusi ja köie- ning nõõrivabrikuid.

Balti Puuvillavabrikus 1921. aastal niiditootmiseks asutatud osakonnast kasvas hiljem välja iseseisev niiditööstus, mis kuulus aktsiaseltsile «Eestimaa Niidivabrik». Kuid uute ettevõtete asutamine ei suutnud tasa teha endiste suurettevõtete alakoormatust, nende laostumist. Kui 1913. aastal töötas tekstiilitööstuses (ettevõtted 16 ja rohkema töölisega) 18 151 töölist, siis 1923. a. esimesel poolel töötas töökaitsekomissaride järelevalve all olevais tekstiilitööstuse suur-, kesk- ja väikeettevõttes kokku ainult 9 940 töölist.⁶⁴ Seega saavutati tekstiilitööstuses tööliste sõjaeelsest arvust ligikaudu ainult 55%. Ka toodangu üldmahult

⁶² Eesti. Maa, rahvas, kultuur, Tartu 1926, lk. 587.

⁶³ ORKA, Riigi Statistika Keskbüroo fond nr. 1831, nim. 1, s.-ü. 4093, 1. 9 ja 35.

⁶⁴ Sealsamas, fond 2000, nim. 1, s.-ü. 723, 1. 4.

jäi tekstiilitööstus kaugele maha maailmasõjaeelsest tasemest.

Kodanliku Eesti territooriumile jäänud puidu- ja paberitööstuse moodustasid «Eesti mehaanilise puutööstuse a/s A. M. Lutheri» vineeri- ja mööblivabrik Tallinnas, 5 paberivabrikut (Põhja paberi- ja puupapivabrik, Johanson'i paberivabrik — mõlemad Tallinnas — ning Kohila, Türi ja Räpina paberivabrikud) ja 4 tikuvabrikut (Tallinnas, Pärnus, Viljandis ja Paines). Enne Esimest maailmasõda ei rahuldanud Eesti puidu- ja paberitööstus mitte ainult Vene siseturu nõudeid, vaid suur osa tema toodangust eksporditi Lääne-Euroopa riikidesse. Seetõttu ei andnud Eesti eraldamine Nõukogude Venemaast selles tööstusharus end nii teravalt tunda kui metalli- ja tekstiilitööstuses ning teistes tööstusharudes. Samuti oli paberi- ja puidutööstus kodanlikus Eestis üks vähestest tööstusharudest, mis ei olnud tooraine suhtes sõltuv välisriikide monopolidest. Nii kodumaa tooraine, odava tööjõu kui ka endiste, tihedate turusidemete olemasolu tõttu välisriikidega suutsid puidu- ja paberitööstuse ettevõtted konkureerida turgude hankimisel teiste kapitalistlike riikide vastavate tööstusettevõtetega. Kõik see võimaldas puidu- ja paberitööstuses taastada suhteliselt kiiresti ennesõjaaegset taset, kusjuures tema üksikud harud käsitletava perioodi lõpuks koguni ületasid sõjaeelse taseme.

Kui 1913. aastal tootsid 4 tikuvabrikut, kus töötas 390 tööliset, 65 milj. toosi tuletikke, siis 1924. aastal oli 5 tuletikuvabrikut (1923. aastal asutas a/s «Lendra» Tallinna uue tikuvabrikut), kus töötas 550 tööliset, toodanguks juba 122,9 milj. toosi.⁶⁵ Seega ületas tikutööstus nii tööliste arvu kui ka toodangu osas sõjajärgse revolutsioonilise kriisi perioodi lõpuks tunduvalt sõjaeelse taseme. See oli tingitud asjaolust, et kodumaa tooraine — haavapakkude ning odava tööjõu kasutamise tõttu oli Eesti tuletikutööstus konkurentsivõimeline ning suutis kindlustada oma toodangule siseturu kõrval püsiva turu Inglis- ja Prantsusmaal.

Kodanliku diktatuuri algaastail esitasid Inglis- ja

⁶⁵ ORKA, fond 73, nim. 1, s.-ü. 1315, l. 362; «Eesti Statistika» 1930, nr. 100(3), lk. 140 ja Eesti. Maa, rahvas, kultuur, Tartu 1926, lk. 632.

Prantsusmaa monopolid kodanlikule valitsusele rea ettepanekuid vabrikute asutamiseks poolfabrikaadi — tikutraadi tootmiseks.⁶⁶ Eesti kodanlus järgnes kuulekalt ettepanekutele ning 1923. aastal töötas Eestis juba 2 tikutraadivabrikut: esimene 25 töölisega Tartus ning teine a/s «Kultorile» kuuluv Laura vallas Petserimaal. See on üheks näiteks, kuidas imperialistlikud suurriigid suunasid neist sõltuvat kodanlikku Eestit poolfabrikaate tootma, muutes teda nõnda endi agraar- ja tooraineripatsiks.

Tuletikkude maailmatoodangu valdavat osa kontrollis Rootsi Kreugeri tuletikutrust, kelle kätte langesid üksteise järel tuletikuvabrikud paljudes maades. Kreugeri tuletiku trustile oli küllalt tähtis Eesti tuletikutööstuse endale allutamise, kuna soodsate ekspordivõimaluste tõttu (odav tööjõud ja tooraine) oli kodanliku Eesti tuletikutööstus talle teataval määral võistlejaks kapitalistlikul maailmaturul. Seepärast võttis Rootsi tuletikutrust juba sõjajärgseil aastail tarvitusele kõik abinõud Eesti tuletikutööstuse enda mõjuorbiiti haaramiseks. Kodanliku diktatuuri alg-aastail tegi trust katset osta Eestist suurel hulgal haavametsa, et jätta kohalik tuletikutööstus ilma toorainest ja sundida sel teel tikuvabrikante enda ees kapituleeruma. Kuid see ei läinud trustil rea põhjuste tõttu korda. 1924. aastal, kui kodanlik Eesti heitles teravas majanduskriisis, tegi Rootsi tikustrusti ameerika tütarühing «International Match Corporation» kodanlikule valitsusele ettepaneku tikumonopoli sisseseadmiseks.⁶⁷ Peale aastase tasu monopoli eest lubati valitsusele veel 750 000 dollarit obligatsioonilaenu 10-aastase tähtajaga.⁶⁸ Selle ettepaneku lükkas kodanlik valitsus tagasi nii tööstuslike ringkondade vastuseisu kui ka töörahva revolutsioonilise liikumise surve. Kuid kapitalismi ajutise, ebakindla stabilisatsiooni aastail allutas Rootsi tuletikutrust Eesti tuletikutööstuse siiski täielikult endale. Alistanud järk-järgult kõik Eesti tikuvabrikud, omandas trust 1928. aastal monopoliõiguse tuletikkude tootmisele Eestis. Seejärel asus trust kohe oma huvides Eesti tikutoodangut vähendama. Juba 1928. aastal suleti trusti poolt 3 vabrikut ning alates 1932. aas-

⁶⁶ ORKA, fond 73, nim. 1, s.-ü. 1432, 1. 103 ja s.-ü. 1315, 1. 358.

⁶⁷ Sealsamas, Rahandusministeeriumi fond nr. 20, nim. 1, s.-ü. 349, 1. 2—4.

⁶⁸ Sealsamas, fond 20, nim. 1, s.-ü. 349, 1. 12 ja 33.

tast, kui suleti viies vabrik, jäi Eestis ainukesena töötama Viljandi tuletikuvabrik.⁶⁹

Eesti tuletikutööstuse saatus on ilmekaks näiteks väliskapitali võimutsemise tagajärjedest kodanliku Eesti majanduses. Tuletikuvabrikute saatus näitab samuti, kui võrd alusetu oli kodanluse apologetide väide, nagu oleks väliskapital osa võtnud Eesti majandusest selle «arendamise ja tervendamise» eesmärgil.

Kahekümnendate aastate algul elas Lääne-Euroopa paberiturg üle sügavat kriisi. Seetõttu puudus kodanliku Eesti paberitööstusel võimalus realiseerida oma toodangut kapitalistlikul maailmaturul. Sellises olukorras olid kodanliku Eesti paberitöösturid, kellest enamiku moodustasid väliskapitalistid, sunnitud astuma samme oma tööstusettevõtetele tellimuste saamiseks Nõukogude Venemaalt.

Olles kindlustanud ajutiste kokkulepete alusel oma toodangule Nõukogude Liidu turu, hakkas paberitööstus suhteliselt kiiresti taastama sõjaeelset taset. Juba käsitletava perioodi lõpuks (1924. a.) saavutati paberi osas 85% 1913. a. tasemest. Nõukogude Venemaa turg oli peamiseks baasiks, mille alusel kasvas tootmine paberitööstuses, seejuures etendas märkimisväärset osa ka paberi eksport kapitalistlikesse riikidesse ning kodanliku Eesti enda siseturg. Kodanliku Eesti paberitööstus, mis baseerus kodumaa toorainel, oli samuti suuteline turgude hankimisel konkureerima suurriikide monopolidega. Seetõttu läks paberitöösturitel korda eeskätt sõjajärgse revolutsioonilise kriisi perioodi lõpuaastail, millal kapitalistlik maailm sai jagu sõjajärgsest majanduskriisist, eksportida oma toodangut kapitalistlikesse riikidesse.

Kui paberi osas saavutati 1924. aastal 85% 1913. a. toodangust, siis tselluloosi osas oli vastav arv ainult 24%. Asjaolu, et tselluloosi osas saavutati sõjaelsest toodangust ainult umbes $\frac{1}{4}$, oli tingitud sellest, et maailmasõja ajal maha põlenud a/s «Waldhofi» tselluloosivabrikut Pärnus, mis andis enamiku sõjaelsest tselluloositoodangust, ei taastatud. Tõsi, kodanliku diktatuuri algaastail, millal kogu kapitalismileer, kaasa arvatud Eesti kapitalistid, lootsid kapitalismi peatset restaureerimist Nõukogude

⁶⁹ A. R a n n e s, Tööstusökonomika probleeme Nõukogude Eestis, Tartu 1948, lk. 16.

Venemaal, tegid a/s «Waldhofi» omanikud plaane sõjas hävinud ettevõtte taastamiseks ja laiendamiseks.⁷⁰ Kuid kavatsustest kaugemale ei saadud, tõenäoliselt mainitud lootuste nurjumise tõttu. Türi paberivabrikus rajatud tselluloosiosakond suutis aga «Waldhofi» kaotust korvata ainult vähesel määral.

Aastail 1920—1924 paberitööstuses toimunud tootmise⁷¹ ja kapitali kontsentratsioon lõid vajalikud eeltingimused monopoli tekkimiseks. Juba 1924. a. lõpul algasid Põhja Paberi- ja Puupapivabriku direktori initsiatiivil läbirääkimised paberivabrikute koonduse loomiseks. Selle tulemusena ühinesid 1925. a. kevadel sündikaadiks Põhja Paberi- ja Puupapivabrik, Johanson, Kohila ja Türi paberivabrikud.

Puidu- ja paberitööstuses asutati eriti rohkesti uusi saeveskeid. Nende asutamise põhjuseks oli kapitalistlike riikide, peamiselt Inglismaa kasvav nõudmine Eesti metsale ning metsasaadustele — laudadele ja plankudele. Aastaid kestnud sõja tõttu olid metsamaterjalide reservid suurte kapitalistlike riikide, eeskätt Inglismaa, turul lõppenud, nõudmine nende järele seoses töötleva tööstuse ja ehitustegevuse elavnemisega aga kasvas. Samal ajal ei olnud aga endised metsamaterjale eksportivad maad suutelised rahuldama Lääne-Euroopa turu kasvavat nõudmist metsale ja metsamaterjalidele. Nendes tingimustes muutusid Balti riikide, sealhulgas kodanliku Eesti metsad Inglismaa eriliseks huviobjektiks. Selleks et forsseerida Eesti metsa ja metsasaaduste eksporti Inglismaale, hakkas inglise kapital laialdaselt krediteerima kodanliku Eesti saetööstureid ja metsakaupmehi, kes ei omanud vajalikku tegevuskapitali välisturgudel kauplemiseks. Kodanliku Eesti saetöösturite ja metsaeksportööride peamiseks kreditoriks kujunes «The British Overseas Bank», kes kasutas summade vahetu väljaandjana endale allutatud aktsiaseltsi «Tartu Pank». Metsatööstusettevõtete krediteerimise kõrval võttis inglise kapital otseselt osa ka nende asutamisest. Nii oli inglise kapitalile kuuluv o/ü «Woodmen Northern Trading Co, Ltd» rea metsatööstusettevõtete osanikuks ning suure tootmisvõimega lauavabriku omanikuks Narvas. Et Inglis-

⁷⁰ L. K a h k, Väliskapitali võimutsemine kodanliku Eesti metsatööstuses, «Eesti Kommunist» 1957, nr. 3, lk. 24.

⁷¹ Põhja Paberi- ja Puupapivabrik Tallinnas andis 1921. aastal umbes 49% paberi üldtoodangust, 1924. aastal aga juba 65%

maal ja teistes kapitalistlikes riikides (Hollandis jm.) valitses elav nõudmine metsale ja metsasaadustele, siis laiendas saetööstus pidevalt tootmist. Kui 1913. aastal tootsid 10 suuremat saetööstust 19 262 standardit⁷² laudu, siis 1921. aastal oli 52 suurema saeveski toodanguks juba 33 160 standardit.⁷³

Sellise tõusu aluseks ei olnud ainuüksi välisturg, vaid selles etendas teatud osa ka sõja-aastail soikunud ehitustegevuse elavnemine oma maal.

Puidu- ja paberitööstuse elavnemine sõjajärgseil aastail saavutati Eesti tähtsama loodusvara — metsade laastamise ja nende röövelliku ekspluateerimise hinnaga väliskapitali huvides; sellega, et paberi- ja puidutööstuse toodangus hakkas üha enam suurenema poolfabrikaatide — tselluloosi, laudade, plankude, tikutraadi jne. erikaal.

Kuigi üksikud harud (tiku- ja saetööstus) ületasid sõjaeelse taseme, ei saavutanud paberi- ja puidutööstus üldkokkuvõttes siiski 1913. a. taset. Nii moodustas tööliste arv sõjaeelsest umbkaudu 80%.

Eriti suur mahajäävus esines puidutööstuse suurimas ettevõttes — Lutheri vineeri- ja mööblivabrikus, mille aktsiate enamik kuulus Inglise trustile «Venesta Ltd.»⁷⁴ Kuigi tehas, mille toodangust juba enne maailmasõda eksporditi suur osa lääneriikidesse, turustas valdava osa vineeritoodangust Inglis- ja Prantsusmaal ning nende asu- mail, saavutas ta 1923. aastal vineeri osas siiski ainult 43% ning toolipõhjade osas 40% sõjaeelsest tasemest.⁷⁵ See näitab, et kapitalismi üldkriisi saabumisega ahenesid märgatavalt tehase toodangu turustamisvõimalused tema endistel välisturgudel. Veel suurem oli alakoormatus mööbli osas. Esimese maailmasõja eel tehasesse rajatud

⁷² Standard — laudade mõõtühik, mis on võrdne 4,672 m³.

⁷³ ORKA, fond 73, nim. 1, s.-ü. 1432, l. 143—144.

⁷⁴ 1927. aastaks omandas trust sajaprotsendiliselt Lutheri vineeri- ja mööblivabriku aktsiad. Kuid nende täielik üleminek «Venesta Ltd.» kätte ei tähendanud, et ettevõtte rajaja, Lutheri perekond oleks aktsiatest täiesti ilma jäänud. Lutheri perekond omandas aktsiate üleminekul osa «Venesta Ltd.» aktsiatest, aktsiate kontrollpakett sattus aga ingllastest aktsionäride kätte. (Vt. L. K a h k, Väliskapitali võimutsemine kodanliku Eesti metsatööstuses, «Eesti Kommunist» 1957, nr. 3, lk. 24.)

⁷⁵ Arvutus on tehtud teose «Eesti. Maa, rahvas, kultuur», Tartu 1926, lk. 580 alusel.

uus suur mööbliosakond tööas ulatusliku Vene turu nõuete rahuldamiseks. Kodanliku diktatuuri tingimustes tuli mööbli osas orienteeruda vaid kitsale siseturule, mis võimaldas osakonna tootmisvõimsust kasutada ainult piiratud ulatuses.

Valdav osa (umbes $\frac{2}{3}$) Aseri tsemendivabriku aktiaist läks kodanliku diktatuuri algaastail inglise aktsiaseltsi «The London and Northern Trading Co, Ltd.» ja temaga sidemeis oleva eesti kodanluse aktsiaseltsi «Silva» omandiks. A/s «Port Kunda» tsemendivabriku aktsiate enamus läks aga Taani imperialistide valdusse.⁷⁶ Seega haaras väliskapital juba kodanliku diktatuuri algaastail Eesti tsemenditööstuse enda valdusse.

Kuigi kodumaa toorainel baseeruvatel tsemendivabrikutel läks siseturu kõrval korda eksportida tsementi ka välismaale — Prantsusmaale, Belgiasse, Soome jm.⁷⁷, saavutasid nad 1923. aastal siiski ainult ligikaudu 52% 1913. a. tsemenditoodangust. Kõige suurem tööliste arv tsemenditööstuses ulatus vaadeldaval ajajärgul ainult 65%-ni 1913. a. tasemest.

Suurettevõtete hulka kuuluvad tellisetehased tootsid Esimese maailmasõja eel umbes 30 milj. telliskivi.⁷⁸ Neist turustati 10 milj. tellist Peterburis, Soomes ja Lätis.⁷⁹ 1923. aastal oli tellisetööstuse üldtoodanguks 16,9 milj. tellist,⁸⁰ mis moodustas ainult 56,5% suurtehaste sõjaeelsest toodangust.

Lubjatehastest olid suuremad: a/s «Silva» lubjatehas Tamsalus ja Simsivart ja Ko lubjatehas Tallinnas. Mõlemad töötasid sõjaeelse perioodiga võrreldes kroonilise alakoormatusega. Kuigi Simsivart ja Ko tehas püüdis lubjatoodangu langust korvata kõnniteekivide ja tsementrepiastmete valmistamisega, ei saavutanud ta siiski toodangu üldmahult sõjaeelset taset.

1920. aastal asutas a/s «Gips» Irboskasse kipsitööstuse, mis tootis 1923. aastal 219 941 puuda mitmesugust

⁷⁶ «Kaja» nr. 197, 29. VII 1923.

⁷⁷ ORKA, fond 73, nim. 1, s.-ü. 1432, l. 83.

⁷⁸ O. K a r m a, Suurtööstuse arenemine Eestis XIX sajandi lõpul ja XX sajandi algul (kandidaadidissertatsiooni käsikiri), Tallinn 1956, lk. 170.

⁷⁹ ORKA, fond 73, nim. 1, s.-ü. 1432, l. 62.

⁸⁰ Arvutus on tehtud teose «Eesti arvudes 1920—1935», Tallinn 1937, lk. 120 suur-, kesk- ja väikeettevõtete kohta antud andmete alusel.

(krohvkips, skulptuurkips, ravikips jne.) kipsi.⁸¹ Samal aastal asutas osaühing «Savi» (hiljem a/s) Tallinna savitööstuse ahjukivide (glasuuritud ja glasuurimata) ning mitmesuguste savinõude valmistamiseks.

Terve rea uute ettevõtete asutamine ehitusmaterjalide tööstuses ei suutnud tasa teha tsemendivabrikute, suurte tellisetehaste jt. kroonilist alakoormatust.

Kõik neli klaasivabrikut, mis enne Esimest maailmasõda kuulusid põhiliselt balti parunitele, läksid kodanliku diktatuuri algaastail eesti kodanluse valdusse. Ainult eesti kodanluse poolt asutatud osaühingu poolt 1922. a. jaanuaris uuesti tööle rakendatud Vändra (Karolinenhofi) aknaklaasivabriku osanikuks jäi endine omanik parun Graubner.⁸²

Klaasivabrikud saavutasid 1923. aastal aknaklaasi osas umbes 87% ja pudelite ning klaasnõude osas 284% sõjaeelsest toodangust. Pudelite toodangu sellise tõusu tingis tollal rohkesti asutatavate likööri- ja napsutehaste ning õllefabrikute kasvav vajadus nende järele. Klaasnõude, eriti luksusklaasnõude toodangu kasvu aluseks oli eesti töörahva ekspuaterimisest rikastuva, praaliva eluviisiga töusikkodanluse kasvav nõudmine neile.

Marksism-leninism õpetab, et monopolistliku kapitalismi roiskumise üldine tendents ei tee võimatuks tootmise tehnilist progressi ja tõusu ühel või teisel perioodil. «Oleks ekslik arvata,» ütleb V. I. Lenin, «et see roiskumise tendents teeks võimatuks kapitalismi kiire kasvu; ei, üksikud tööstusharud, üksikud kodanluse kihid, üksikud maad ilmuvad imperialismi ajastul suurema või väiksema jõuga kord üht, kord teist neist tendentsidest.»⁸³

Ka kodanlikus Eestis ilmnes paralleelselt kapitalismi roiskumise üldise tendentsiga ja Eestile ning mõnedele teistele maadele iseloomuliku rasketööstuse terava languse ja laostumise tendentsiga vastupidine tendents — üksikute tööstusharude suhteliselt kiire, kuigi ebaühtlase arengu tendents. Pidevalt arenesid kodumaa toorainetel baseeruv põlevkivitööstus ja turbatööstus ning üksikud sise- ja välisturu nõudeid rahuldavad kergetööstusharud.

Otseseks tõukeks, mis sundis eesti kodanlust juba

⁸¹ Tööstus Eestis 1924. Eesti Majandus, vihk V, Tallinn 1926, lk. 41.

⁸² ORKA, fond 73, nim. 1, s.-ü. 1432, l. 85.

⁸³ V. I. L e n i n, Teosed, 22. kd., Tallinn 1953, lk. 278.

1918. a. lõpul rajama riikliku põlevkivitööstuse, oli sõjast tingitud terav kütteinete kriis.⁸⁴

Kui 1920. aastal töötas riiklikus põlevkivitööstuses, mille kaevandused asusid Kohtla-Järvel, Kukruses ja Vanamõisas 956 töolist, siis 1923. aastal oli nende arv 1581.⁸⁵ Põlevkivitoodang tõusis 46 125 tonnilt 1920. aastal 227 645 tonnile 1924. aastal⁸⁶ ning õlitoodang 121 tonnilt 1921. aastal, millal rajati Kohtlasse õlivabrik, 335 tonnile 1924. aastal.⁸⁷ Sellise kasvu tingis asjaolu, et odava tööjõu ekspluateerimise tingimustes suudeti põlevkivi ja selle õli toota odavamalt välismaistest kütteinetest, mille tõttu nad leidsid laialdast tarbimist. Põlevkivitööstus, mis oli tehniliselt maha jäänud, eriti kaevandamise osas, arenes tööliste ekspluateerimise pideva kasvu arvel. Seda kinnitab asjaolu, et aastail 1920—1923 tõusis tööliste arv riiklikus põlevkivitööstuses ainult 40% võrra, kuna aga põlevkivitoodang kasvas 214% ja kasum koguni 330% võrra, tõustes 44 300 kroonilt 146 251,23 kroonile.⁸⁸ Samal ajal ei toimunud mainimisväärset põlevkivi kaevandamise tehnilist täiustamist. Kui põlevkivi utmistehased olid varustatud oma aja kohta võrdlemisi eesrindliku tehnikaga, siis põlevkivikaevandustes kasutati primitiivset tehnikat. Kaevuri peamisteks tööriistadeks olid kirka, kang ja käsipuur. Töö põlevkivikaevandustes oli tõeliseks nuhtluseks, mis riisus paljudelt töölistelt mõneaastase töötamise järel tervise.

Riikliku põlevkivitööstuse ülesandeks seati tema asutamisel kõige lähemas tulevikus kõigi Eesti vabrikute ja raudteede küttestarviduse rahuldamine põlevkiviga. Nende küttevajadus oli aastas umbes 750 000 tonni põlevkivi.⁸⁹ Asjaolu, et riikliku põlevkivitööstuse üldtoodang 727 317 tonni⁹⁰ 1918.—1924. aastani ei küündinud arvuni, mis oleks suutnud rahuldada Eesti tehaste ja raudteede aastast küttevajadust, näitab, et põlevkivitööstuse areng toimus

⁸⁴ Eesti tähtsama loodusvara — põlevkivi kasutamine kütteks algas aastail 1916—1917, millal rajati 3 proovikaevandust. Põlevkivi kasutuselevõtmist kiirendas sõja ajal pidevalt kasvav kütteinete puudus Petrogradis.

⁸⁵ Riigi Põlevkivitööstus 1918—1933, Tallinn 1933, lk. 84.

⁸⁶ Eesti arvudes, Tallinn 1934, lk. 61.

⁸⁷ Riigi Põlevkivitööstus 1918—1933, Tallinn 1933, lk. 84.

⁸⁸ Sealsamas, lk. 86.

⁸⁹ M. R a u d, Põlevkivi ja põlevkivitööstus Eestis, Tartu 1925, lk. 23.

⁹⁰ Eesti. Maa, rahvas, kultuur, Tartu 1926, lk. 542.

aeglaselt, tööstuse vajadustele mittevastavalt. Põlevkivitööstuse aeglane areng oli tingitud eeskätt teiste, peamiselt välismaiste kütteinete (kivisüsi) teravast konkurentist. Imperialistlike suurriikide, eeskätt Inglismaa, kivisütt tootvad monopolid tegid kõik selleks, et halvata kodanliku Eesti põlevkivitööstuse arengut endi kasumi huvides.

Pärast riikliku põlevkivitööstuse asutamist hakkas kodanlik valitsus põlevkilademete kasutamiseks kaasa tõmbama erakapitali nii sise- kui ka välismailt. Eriti huvitatud oli ta aga väliskapitalist, milles nähti parimat vahendit kodanliku Eesti stabiilsuse kindlustamiseks.

Olles huvitatud väliskapitali osavõtust, lükkas valitsev kodanlus aga samal ajal tagasi välismonopolistide ettepanekud Eesti põlevkilademete ja riikliku põlevkivitööstuse täielikuks endale allutamiseks, mis oleks jätnud eesti kodanluse ilma kasumist.

Veebruaris 1920 kinnitas kodanlik valitsus erakapitalistidele antava kontsessiooni põhimõtted. Selle kestvuse ülemmääraks kinnitati 30 aastat ning tasu alammääraks 15% toodangust. Riik jättis endale õiguse kontsessiooni tähtaja lõppemisel kontsessioonäärilt välja osta tehase sisseseade hinnaga 50% selle väärtusest.⁹¹

Kuid sõltuvuse tõttu imperialistlikest suurriikidest ei saanud eesti kodanlus kinnitatud põhimõtteid kontsessioonide sõlmimisel välismonopolistidega ellu viia. Ta oli sunnitud andma välismaalastele kontsessioonid kestvusega 50 aastat.

Vaadeldaval ajajärgul võistlesid omavahel kontsessioonide saamise pärast Eesti põlevkilademetele Inglise, Rootsi, Saksa, Belgia jt. riikide monopolid. Võistluses jäid võitjaks Inglise monopolid. Neil läks korda teiste maade monopole (peale Rootsi) käsitletava perioodi lõpuks põhiliselt tagaplaanile tõrjuda. Samuti õnnestus Inglise monopolidel ka riikliku põlevkivitööstuse võitlusvõimet tunduvalt halvata. Inglise kapitali poolt asutatud a/s «Esthonian Oil Development Syndicate» ostis 1923. aastal kodanlikult riigilt 100 000 naelsterlingi (158 000 000 marga)⁹²

⁹¹ Vabariigi valitsuse protokollid 1920, protokoll nr. 36.

⁹² «Päevaleht» nr. 155, 16. VI 1923.

eest riikliku põlevkivitööstuse Vanamõisa kaevanduse, mille ta oli rentinud juba novembris 1922.⁹³

Eesti ettevõttest oli esimeseks kontsessiooni saajaks 1921. a. augustis Eestimaa Vabrikantide Ühingu poolt asutatud osahing (hiljem aktsiaselts) «Kütte Jõud», kellele anti 25 aastaks kontsessioon pindalaga 175 ha.⁹⁴ Kontsessioonäridest alustas esimesena põlevkivi kaevandamist 1922. aastal Püssi jaama juurde rajatud kaevanduses a/s «Eesti Kiviõli», kelle aktsiate enamus kuulus Scheeli pangale ja inglise monopolistlikule finantskapitalile. Eraettevõtete a/s «Eesti Kiviõli» ja a/s «Esthonian Oil Development Syndicate Ltd.» põlevkivitoodang (6 600 t) moodustas 1923. aastal põlevkivi üldtoodangust (209 895 t⁹⁵) ainult ligikaudu 3%.

Paralleelselt põlevkivi kaevandamisega toimusid katsed selle kõige otstarbekohasemaks kasutamiseks küttena tööstuses ja raudteel, kusjuures kasutati ära vene eesrindlike keemikute poolt 1917. aastal Petrogradis teostatud katsete kogemused ning tulemused.

Kuna raudteed olid suurimaks kütetarvitajaks kodanlikus Eestis, siis toimusid juba 1919. a. lõpust alates riiklikus põlevkivitööstuses katsed põlevkivi kütteks tarvitamiseks raudteevedureis. Rahuldavate tagajärgedega katsete tulemusena viidi põlevkivikaevanduste raudteevedurid põlevkiviküttele. Nii raudteel kui ka vabrikutes teostatud katsete varal veenduti raudteevedurite ja tööstusettevõtete eriliste, põlevkivi tarvitamiseks ehitatud küttekollete vajaduses.

Järk-järgult hakkasid tehased nii oma jõumasinaid kui ka küttekoldeid põlevkivi kasutamiseks ümber ehitama, kusjuures esimestena siirdusid põlevkiviküttele tsemendivabrikud. Neile järgnesid Tallinna elektriijaam, Balti Puuvillavabrik, Põhja Paberi- ja Puupapivabrik (mõlemad Tallinnas), Türi paberivabrik jt. Raudteede põlevkiviküttele siirdumisel oli otsustavaks tõukeks 1923.—1924. a. majanduskriis. Kriisist tingitud majanduslike, eeskätt rahaliste raskuste ületamiseks hakati 1924. a. teisest poolest alates piirama sissevedu. Sel eesmärgil hakati endi-

⁹³ ORKA, fond 73, nim. 1, s.-ü. 1457, l. 29.

⁹⁴ Viimasele antud kontsessiooni kasutajaks kujunes hiljem selle aktsiate enamuse omandanud a/s «Põhja Paberi- ja Puupapivabrikud», kes alustas põlevkivi kaevandamist 1925. aastal.

⁹⁵ Eesti arvudes 1920—1935, Tallinn 1937, lk. 120.

sest kategoorilisemalt nõudma raudteede üleminekut põlevkiviküttele ja seda ka teostama. 1924. a. novembris seadis raudteede kütteküsimuse lahendamise komisjon Raudteede Valitsuse eesmärgiks lähemas tulevikus raudteede täielikult põlevkiviküttele üleviimise,⁹⁶ mida järgnevail aastail hakatigi teostama.

Esimesed katsed õlide utmiseks põlevkivist teostati 1919. a. esimesel poolel, kusjuures need andsid häid tulemusi. Katsete regulaarseks teostamiseks asutati 1920. aastal Kohtla-Järvele vastav laboratoorium. Seal teostatud edukate katsete tulemusena ehitati Kohtla-Järvele katseks õlivabrik, läbilaskevõimega 7—8 tonni põlevkivi ööpäevas, mis algas tegevust augustis 1921. Katsevabriku edukas töötamine töötas kodanlusele põlevkiviõlide utmise näol kõrgeid kasumeid. 1921. a. sügisel võeti päevakorda suure, ööpäevas 200-tonnilise põlevkivi läbilaskevõimega õlivabriku ehitamine. Vabriku sisseseade tellimuse endale saamise pärast konkureerisid saksa a/s «Julius Pintsch» ja Inglise a/s «British Oil and Fuel Conservation Ltd.», kusjuures võitjaks jäi esimene, kes oli valmistanud ka katsevabriku sisseseade.

See on üheks näiteks võitlusest, mis toimus Inglismaa ja Saksamaa vahel Baltikumi, sealhulgas ka Eesti majanduse enda mõjusfääri haaramise eest.

Sõjajärgse revolutsioonilise kriisi aastail hakati ka toorõli ümber töötama. Selle rafineerimisel saadi mootorinaftat, toorbensiini ja destillatsioonini jäägina mitut liiki pigi.⁹⁷

Ameerika Ühendriikide ja Inglismaa monopolid tegid nende poolt toodetud bensiini, petrooleumi ja õlide hinna maailmaturul kõrgelhoidmise eesmärgil kõik selleks, et põlevkiviõli tootmist Eestis nurja ajada. Nii näiteks tegi Ameerika Ühendriikide ettevõtte «Guaco Chemical Company, inc. Industrial Chemicals» 1923. aastal Eesti õlitööstuse enda mõju orbiiti haaramise eesmärgil kodanlikule valitsusele ettepaneku põlevkiviõlide turu suhtes ärisidemete loomiseks, mille aga viimane tagasi lükkas.⁹⁸ 1924. aastal asutati Eesti siseturu nafta- ja õlisaadustega ülejutamise eesmärgil Tallinna Ameerika naftakontserni

⁹⁶ ORKA, Riigi Majandusnõukogu fond nr. 990, nim. 1, s.-ü. 65, l. 35—36.

⁹⁷ Riigi põlevkivitööstus 1918—1933, Tallinn 1933, lk. 82.

⁹⁸ ORKA, fond 73, nim. 1, s.-ü. 919, l. 195—199.

«Standard Oil Company of New Jersey» kapitaliga a/s «Eesti Petrol». Ta hakkas koos «The Asiatic Petroleum Company» jt. põlevkiviõli siseturul kõrvale tõrjuma.

Imperialistlike suurriikide monopolid halvapid tunduvalt põlevkiviõlitööstuse arengut kodanlikus Eestis. Seda kinnitab 1925. aastal tööle hakanud riikliku põlevkivitööstuse 200-tonnise põlevkivi läbilaskevõimega õlivabriku alakoormatusega töötamine kuni kodanliku Eesti muutmiseni fašistliku Saksamaa satelliidiks. Eesti põlevkiviõlitööstuse arengu halvamine imperialistlike suurriikide monopolide poolt oli monopolistliku kapitalismi roiskumisprotsessi üheks iseloomulikuks väljenduseks.

Pikaleveninud sõjast tingitud terav kütteainete kriis sundis eesti kodanlust põlevkivilademete kõrval asuma ka turbarabade kasutamisele. Pressturba⁹⁹ toodang tõusis aastail 1922—1924 56 308 kuupmeetrit 177 315 kuupmeetritele.¹⁰⁰ Seega esines paralleelselt põlevkivitööstuse arenemisega ka turbatööstuse arenemine. Suurimaks turbatööstuseks on riiklik tööstus¹⁰¹, mis andis 1924. aastal, mil ta tootis 106 490 m³ pressturvast¹⁰², juba umbes 60% selle üldtoodangust. Riiklik turbatööstus koosnes kolmest — Ellamaa, Lavassaare ja Aruküla turbatööstusest, kusjuures suurimaks oli esimene. 1923. aastal alustas tegevust Ellamaale rajatud turbaga köetav elektriijaam koguvõimsusega 1400 KW¹⁰³. Jaam varustas elektriga Haapsalu ja Tallinna vahel asuvaid ettevõtteid ning asulaid. Selle energiaga käivitati ka turbalõikamismasinad, mida 1924. aastaks oli Ellamaa turbatööstuses 18. Elektrimootorite jõul töötasid samuti Lavassaare turbatööstuse 4 turbamasinat. Lavassaares oli oma jõujaam. Ainult Aruküla turbatööstuses, kus turvast toodeti samuti 4 masinaga, käivitati need lokomobiilidega. Esitatud andmeist nähtub, et

⁹⁹ Pressturvast on masinatega lõigatud turvas. Käsitsi toodetud turvast nimetati labidaturbaks. Selle toodangu kohta puuduvad andmed.

¹⁰⁰ Eesti arvudes 1920—1935, Tallinn 1937, lk. 120.

¹⁰¹ Riigi turbatööstus asutati 1922. a. suvel nende riiklike ettevõtete kasutamiseks, mille tegevust varem juhtis Kütteainete Keskkomitee juures asuv turba osakond. Kütteainete Keskkomitee asutati 1918. a. lõpul sõjaväe, raudteede ja riigiasutuste küttega varustamiseks ning määrati 1922. a. algul likvideerimisele.

¹⁰² Eesti arvudes 1920—1935, Tallinn 1937, lk. 120.

¹⁰³ Eesti Entsüklopeedia II, Tartu 1933, v. 1068.

riiklikule turbatööstusele kuulus vaadeldava ajajärgu lõpul kokku 26 turbalõikamismasinat. Masinate kõrval toodeti Lavassaares turvast ka käsitsi, s. o. labidaga, kusjuures selle hulk oli aastas umbes 800 kantsülda¹⁰⁴ (7770 m³).

Maakonna valitsustele ja erakapitalistidele kuuluvais turbatööstustes toodeti turvast samuti nii masinatega kui ka käsitsi, kusjuures nende ettevõteteis töötas 1923. aastal kokku 30 turbalõikamismasinat.¹⁰⁵ Erakapitalistidele ja omavalitsustele kuuluvate suuremate turbatööstuste kõrval, millede arv 1923. aastal oli 12, asus üle maa laiali veel terve rida väikeettevõtteid, kus turvast toodeti ainult käsitsi. Taludes toodeti turvast nii kütteks kui ka alusturbaks.

1924. aastal alustas tegevust osaühingu «Ülenurme-Ulila Elektri- ja Turbatootmine» poolt Tartumaale, Ullasse ehitatud elektrijaam¹⁰⁶, võimsusega 3000 HJ. Jaam hakkas elektriga varustama peamiselt Tartut ja Viljandit. Turbatoodangu ja selle ettevõtete arvu kasvu aluseks oli asjaolu, et tänu suurtele turbarabadele ja odavale tööjõule võidi turvast toota odavalt ning ta suutis seepärast konkureerida siseturul edukalt teiste kütteinetelega.

Turbatööstuse mehhaniseerimise tase oli madal. Ainult suuremates ettevõtetes toimus turbakaevandamine valdavas osas mehhaniseeritult, kusjuures sel puhul oli mehhaniseeritud ka transport kuivatusväljakul. Ülejäänud turbatootmisega seosesolevad tööd teostati käsitsi. Turbatööstustes, kus korteri- ja elutingimused olid äärmiselt viletsad, töö raske ning palk naeruväärselt väike, eksploateeriti töölisi eriti jõhkralt.

Põlevkivi- ja turbatööstuse kõrval arenesid ka üksikud kergetööstusharud, eelkõige toidu- ja maitseainete tööstus.

Siseturu jalatsitega varustamiseks asutati mehaanilised saapavabrikud, mida varem Eestis ei olnud. Esimesena asutati 1920. aastal Tallinna saapavabrik «Estoking»,¹⁰⁷

¹⁰⁴ Eesti tööstus, kaubandus ja pangad, Tallinn 1924, lk. 292—293.

¹⁰⁵ Arvutus on tehtud ORKA, fond 73, nim. 1, s.-ü. 1448, l. 48 andmeil.

¹⁰⁶ 1926. aastal omandas elektrijaama Tartu linnavalitsus.

¹⁰⁷ 1922. a. alates kuulus saapavabrik aktsiaseltsile «Uhendatud Saapa- ja Nahavabrikud», millele kuulusid samuti nahavabrikud «Sakala» (asut. 1917) Rakveres ja «Eestimaa» (asut. 1918) Tallinnas.

kus 1923. aastal töötas 166 töolist.¹⁰⁸ 1921. aastal asutas nahatööstuse a/s «Union» Tallinna jalatsivabriku, kus 1923. aastal töötas 230 töolist.¹⁰⁹ 1922. a. suvel rajas o/ü «Polaris» jalatsivabriku Pärnusse. Jalatsivabrikud tootsid 1923. aastal 227 164 paari mitmesuguseid jalanõusid.¹¹⁰

Naha- ja jalatsitööstus, kus 1922. a. lõpul töötas 1097 töolist,¹¹¹ ületas käsitletaval perioodil sõjaeelse taseme.

Sel ajal, kui Eesti kuulus Vene impeeriumi koosseisu, varustasid tema siseturgu tubaka ja tubakasaadustega peamiselt Peterburi, Moskva ja Riia tubakavabrikud.¹¹² Kodanliku diktatuuri tingimustes tuli aga eesti kodanlusele siseturu tubaka ja tubakasaadustega varustamisel valida üks kahest võimalusest: kas eksportida neid saadusi välisvaluuta eest välismaalt või rajada ise tubakavabrikud. Kuna viimane võimalus töötas kodanlusele kõrgeid kasumeid, siis rajati sõjajärgseil aastail rida tubakavabrikuid. Neist alustas 1921. a. aprillis esimesena tegevust o/ü «Havanna» tubakavabrik Tallinnas. Samal aastal alustas tegevust põhiliselt inglise kapitaliga töötava «The Russian Tobacco Company, Ltd.» tütarühinguna asutatud a/s «Laferme» tubakavabrik Tallinnas. Kuna eesti kodanluse poolt rajatud tubakavabrikud ei suutnud konkureerida väliskapitali poolt asutatud ja finantseeritud aktsiaselts «Lafermega», siis läks viimasel korda haarata 1922. aastal oma valdusse o/ü «Havanna» ning A. Reier ja Ko tubakavabrikud. See on üheks näiteks eesti kodanluse poolt siseturu nõuete rahuldamiseks asutatud kergetööstusettevõtete koondumisest väliskapitali kätte. 1922. aastal asutas Eesti ettevõtjate grupp — a/s «Astoria» — Tallinna suure tootmisvõimega tubakatehase, mis hakkas teravalt konkureerima a/s «Laferme» tubakavabrikutega, mis andsid 1922. aastal 5 961 900 marka kasumit.¹¹³ 1923. aastal tootsid 11 tubakavabrikut, kus töötas 580 töolist¹¹⁴, 27 121 puuda pakitubakat ja 665 217 180 paberossi.¹¹⁵ 1924. aas-

¹⁰⁸ «Eesti Majandus» 1924, nr. 27 (71), lk. 503.

¹⁰⁹ Sealsamas.

¹¹⁰ Tööstus Eestis 1924. Eesti Majandus, vihik V, Tallinn 1926. lk. 43.

¹¹¹ ORKA, fond 2000, nim. 1. s.-ü. 714, l. 4.

¹¹² Sealsamas, fond 73, nim 1, s.-ü. 1432, l. 52.

¹¹³ «Eesti Majandus» 1923, nr. 25, lk. 397.

¹¹⁴ Eesti. Maa, rahvas, kultuur, Tartu 1926, lk. 605.

¹¹⁵ Tööstus Eestis 1924. Eesti Majandus, vihik V, Tallinn 1926, lk. 45.

tal tekkis tubakasaaduste tootmise põhiliselt kahe aktsiaseltsi kätte kontsentreerumise baasil tubakasündikaat, milles juhtiv positsioon kuulus välismaisele finantskapitalile. Sündikaadiks ühinenud suuremad tubakavabrikud andsid oma saaduste müügi ainuõiguse siseturul aktsiaseltsile «Eesti Kaubandus». Sellega kaasnes tubakasaaduste hinna tõstmine umbes 50% võrra, mis tõi omakorda kaasa tubakavabrikute kasumi järsu tõusu.

Tubakavabrikute kõrval asutati toidu- ja maitseainete tööstuses rohkesti kompveki-, šokolaadi-, tärklise-, siirupi-, makaroni-, nuudli-, likööri-, veini-, karastusjookide jt. tehaseid. Selle tõttu ainuüksi suurettevõtete (20 ja rohkem töolist) arv tõusis 5-lt 1920. aastal 32-le 1923. aastal. 608-st ettevõttest oli 1923. aastal 440 sellist, kus töötas vähem kui 5 töolist.¹¹⁶ Seega kuulus umbes 73% ettevõttest väikeste, poolkäsitööstuslike ettevõtete hulka. Intensiivse ettevõtete asutamise põhjuseks toidu- ja maitseainetetööstuses oli asjaolu, et kergetööstus, mis vajab vähem investeringuid ning kus kapital ringleb kiiremini, annab kergemini ja hõlpsamini maksimaalset kasumit kui rasketööstus.

Tööliste arv tõusis toidu- ja maitseainetetööstuse suurettevõtteis 1100-lt tööliselt¹¹⁷ 1913. aastal 2281-le¹¹⁸ 1923. a. esimesel poolel. Hoolimata üldisest kasvust ei saavutanud mõned toidu- ja maitseainetetööstuse harud, mis varem töötasid Vene turu jaoks, ennesõjaaegset taset. Kui Esimese maailmasõja eel töötas Eestis 283 piiritusvabrikut, siis 1922. aastal oli vastav arv 178¹¹⁹, kusjuures piiritusetoodang moodustas ainult 19,5% sõjaeelsest.

Üldkokkuvõttes aga ei saavutanud kodanliku Eesti tööstus tervikuna isegi «tööstusliku orientatsiooni» aastail sõjaeelset taset ei tööliste arvu ega ka toodangu üldmahu poolest. Kui 1913. aastal töötas Eesti ala tööstuses kokku 70 000 töolist¹²⁰, siis 1923. a. esimesel poolel oli tööliste üldarv kodanliku Eesti tööstuses (töökaitsekomissaride

¹¹⁶ Tööstus Eestis 1924. Eesti Majandus, vihik V, Tallinn 1926, lk. 4.

¹¹⁷ O. K a r m a, Suurtööstuse arenemine Eestis XIX sajandi lõpul ja XX sajandi algul (kandidaadidissertatsiooni käsikiri), Tallinn 1956, lk. 185.

¹¹⁸ ORKA, fond 2000, nim. 1, s.-ü. 723, l. 5.

¹¹⁹ Sealsamas, fond 73, nim. 1, s.-ü. 1432, l. 92.

¹²⁰ E. B r a n d t, Eesti majanduse olukord kodanliku diktatuuri perioodil, Tallinn 1955, lk. 9.

järelevalve all olevais suur-, kesk- ja väikeettevõtteis) 45 355 töölise¹²¹. Seega moodustas töölise arv ainult 65% sõjaeelsest tasemest. Lisaks sellele algas vaadeldavail aastail intensiivne rasketööstuse laostumine, mille tagajärjeks oli kergetööstuse erikaalu pidev tõus ning tööstuse struktuuri tunduv muutumine.

Alanud muutust tööstuse struktuuris ning selle ulatust aastail 1920—1924 kajastab alljärgnev tabel.

Tähtsamad tööstusharud	Üksikute tööstusharude suur-ettevõtete töölise erikaal suur- tööstuse töölise üldarvust protsentides ¹²²					Suurettevõtete toodangu erikaal suurtööstuse üld- toodangust väär- tuse järgi prot- sentides ¹²⁵		
	1913 ¹²³	1916 ¹²⁴	1922	1923	1924	1922	1923	1924
1. Tekstiilitööstus	42,3	33,0	29,0	26,0	20,6	21,1	21,1	20,1
2. Metallitööstus	25,7	52,0	26,6	19,5	16,0	13,7	12,8	10,1
3. Puidutööstus	18,8	6,5	19,0	9,6	13,4	9,5	10,7	10,7
4. Paberitööstus			10,0	6,6	8,0	15,5	14,8	15,9
5. Mineraalide töötlemine ¹²⁶	7,6	—	8,5	9,0	5,0	6,3	10,8	8,7
6. Toidu- ja maitseainete tööstus	2,6	—	6,0	6,0	6,0	22,3	18,6	20,9

¹²¹ ORKA, fond 2000, nim. 1, s.-ü. 723, l. 6.

¹²² 1913. ja 1916. aastal on suurtööstuse hulka arvatud ettevõtted 16 ja rohkema töölisega, kuna aga järgnevail aastail ettevõtted 20 ja rohkema töölisega.

¹²³ O. K a r m a, Suurtööstuse arenemine Eestis XIX sajandi lõpul ja XX sajandi algul (kandidaadidissertatsiooni käsikiri), Tallinn 1956, lk. 185.

¹²⁴ O. K a r m a, Jooni suurtööstuse arenemisest Eestis monopolistliku kapitalismi ajajärgul (kuni kapitalismi üldkriisi tekkimiseni), Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised, 1952, nr. 4, lk. 38.

¹²⁵ Tööstus Eestis 1924. Eesti Majandus, vihik V, Tallinn 1926, lk. 34.

¹²⁶ See tööstusharu, mis kodanlikus statistikas kandis nimetust «Kivide ja muldade ümbertöötamine», oli tegelikult ehitusmaterjalide tööstuseks, sest selle tööstusharu alla kuulusid tsemendivabrikud, tellisetehased, klaasivabrikud ning lubja- ja kipsitööstus. Kuigi selle tööstusharu erikaal tööstuse üldstruktuuris vähesel määral tõusis, ei saavutanud ta siiski sõjaeelset taset. Kui 1913. aastal töötas mineraalide töötlemise suurtööstuses 3300 töölise, siis 1922. aastal töötas suur-, kesk- ja väiketööstuseettevõtteis kokku ainult 2536 töölise ning 1924. aastal 2523 töölise. (O. K a r m a, Suurtööstuse arenemine Eestis XIX sajandi lõpul ja XX sajandi algul (kandidaadidissertatsiooni käsikiri), Tallinn 1956, lk. 185; ORKA, fond 2000, nim. 1, s.-ü. 714, l. 5 ja s.-ü. 736, l. 4).

Tabelist nähtub, et sõjajärgse revolutsioonilise kriisi aastail langes (võrreldes revolutsioonieelse perioodiga) metallitööstuse erikaal umbes 3 korda. Kui 1916. aastal töötas tööstustöolistest metallitööstuses 52%, siis 1923. aastal oli vastav arv 19,5 ja 1924. aastal ainult 16. Paralleelselt erikaalu langusega tööstuse üldises struktuuris algas neil aastail metallitööstuse struktuuri pidev muutumine tarbimisvahendite tootmise osatähtsuse tõusu ja tootmisvahendite tootmise erikaalu languse näol.

Metallitööstuse sellist järsku langust tööstuse üldstruktuuris ei suutnud korvata ka uue rasketööstusharu — põlevkivitööstuse areng ning mineraale töötleva tööstuse (ehitusmaterjalide tööstuse) erikaalu teatav tõus kodanliku diktatuuri algaastail. 1923. aastal oli põlevkivitööstuse erikaal tööliste arvu järgi ligikaudu ainult 4%. Mineraale töötleva tööstusharu erikaalu tõus toimus eelkõige aga tarbeesemete (klaas- ja savinõude, pudelite, lillepottide jne.) arvel.

Samuti nähtub tabelist, et aastail 1920—1924 toimus endise Eesti ala kergetööstuse tähtsaima haru — tekstiilitööstuse sügav langus, mille tõi kaasa kalevi- ja puuvillatööstuse suurkätiste krooniline alakoomatus, nende laostumine. Samal ajal tõusis aga tööstuse struktuuris järsult toidu- ja maitseainetetööstuse erikaal, mis hakkas kujunema kodanliku Eesti üheks tähtsamaks kergetööstusharuks.

Rasketööstuse laostumise ning üksikute kergetööstusharude (eelkõige toidu- ja maitseainetetööstuse) teatud arengu tagajärjel tõusis tööstuslikus toodangus pidevalt tootmisvahendite tootmise languse arvel tarbimisvahendite erikaal. Juba 1924. aastal moodustasid tarbimisvahendid tööstuslikust toodangust ligikaudu 75%.¹²⁷ Tööstuse struktuuri muutumine kodanlikus Eestis tootmisvahendeid tootva rasketööstuse erikaalu vähendamise ja tarbeesemeid tootvate kergetööstusharude erikaalu tõstmise suunas on seletatav peamiselt Eesti tööstustoodangu turustamistingimustega, aga samuti kodanliku valitsuse tolli- ja krediitpoliitikaga. Paralleelselt tarbeesemete osatähtsuse tõusuga hakkas tööstuse toodangus pidevalt tõusma poolfabrikatide (tikutraat, tselluloos, vineerplaadid, põlevkivi toorõli,

¹²⁷ A. R a n n e s, Tööstusökonomika probleeme Nõukogude Eestis, Tartu 1948, lk. 8.

lauad, plangud jne.) erikaal. Kodanliku Eesti majanduses võimutsev väliskapital suunas Eesti tööstust üha enam poolfabrikaatide tootmisele.

Endiste suurkätiste laostumise, nende kroonilise ala-koormatuse ning arvukate väikeettevõtete asutamise tagajärjeks oli tootmise killustumine ning selle kontsentratsioonistme langus sõjaeelsega võrreldes. Kui 1913. aastal oli ettevõtteid 1000 ja rohkema töölisega 10, kus töötas 62% tööliste üldarvust, siis 1923. a. esimesel poolel olid vastavad arvud 7 ja 27%. Kuid paralleelselt tootmise killustumisega toimus ka tootmise ja kapitali kontsentratsiooni protsess. See protsess oli muidugi nõrk ning avaldus rohkem väikeettevõtete allutamises suurtele kui suurettevõtete kasvus. Käsitletaval perioodil süvendas tootmise ja kapitali kontsentratsiooniprotsessi tunduvalt 1923.—1924. a. majanduskriis,¹²⁸ millele järgnevatil aastail hakkasid kodanlikus Eestis tekkima monopolid. Tähtsamates kergetööstusharudes viis kontsentratsiooniprotsess sündikaadi tüüpi monopoolsete ühenduste tekkimisele, mis teostasid ühiselt müüki ja leppisid kokku hindade tõstmise suhtes. Kuna suur osa monopolideks liitunud tööstusettevõttest kuulus väliskapitalile, siis ei olnud nad oma olemuselt iseseisvad monopolistlikud ühendused, vaid olid sõltuvad rahvusvahelistest monopolistlikest ühendustest.

Sõjajärgse revolutsioonilise kriisi aastail jätkus tsaariajal alanud väliskapitali sissetung Eesti rahvamajandusse ning tööstuskapitali liitumine pangakapitaliga ja selle alusel finantskapitali tekkimise protsess. Pankade osavõttus tööstusettevõtete asutamisest ja nende aktsiate omandamises kuulus juhtiv koht väliskapitaliga töötavale Scheeli pangale. Nii näiteks kuulus talle 1922. aastal otseselt ja kaudselt 80% a/s «Franz Krulli» masinaehitustehase aktsiaist.¹²⁹

Määravat ja juhtivat osa kodanliku Eesti tööstuses etendas väliskapital, kellele 1924. aastal kuulus 60% tööstusettevõtetest, eeskätt suurkätised.¹³⁰

Välismaise monopolistliku finantskapitali sissetungi eesmärgiks ei olnud kodanliku Eesti tööstuse arendamine

¹²⁸ Selle kohta vt. lähemalt käesoleva peatüki viiendat paragrahvi.

¹²⁹ Arvutus on tehtud ORKA, Scheeli Panga fond nr. 1575, nim. 1, s.-ü. 1245, l. 3 alusel.

¹³⁰ «Päevaleht» nr. 178, 6. VII 1924.

ega tugevdamine, nagu seda rahvamasside petmiseks demagoogiliselt püüdsid väita kodanliku diktatuuri apoloogeetid, vaid välismaiste monopolide positsioonide tugevdamine ja neile maksimaalsete kasumite kindlustamine. Kapitali väljavedu andis imperialistlikele suurriikidele võimaluse muuta sõltumatute riikide rahvad sõltuvaks ja neid süstemaatiliselt paljaks riisuda. Välismaise aktsiakapitali dividendide, välisvõlgade kustutamise ning nende protsentide näol jne. vedas väliskapital Eestist välja iga aasta sadu miljoneid marku.

Rasketööstuse algava laostumise ning suurkätiste kroonilise alakoormatuse tõttu tekkis Eestis alaline rohkearvuline töötute armee. See kapitalismi üldkriisi üks iseloomustavamaid jooni esines kodanlikus Eestis eriti teraval kujul. Ametliku statistika andmeil oli isegi 1922. aastal — käsitletava perioodi ühel soodsamal majandusaastal — 11 944 töötut.¹³¹ See arv ei olnud aga isegi rea kodanlike statistikute arvates täielik, sest siin ei olnud arvestatud töötähtaaja- põllutöölisi. Alalise, kümneisse tuhandesse ulatava töötute armee olemasolu andis ettevõtjatele eriti soodsad võimalused tööpalku alandada ja töötingimusi raskendada. Tööliste reaalpalka alandamise, tööintensiivsuse tõstmise ja tööpäeva pikendamise teel süvendasid kapitalistid tööliste ekspluateerimist. 1922. aastal moodustas lihttööliste reaalpalk metallitööstuses ametliku statistika andmeil ainult 76,9% 1914. a. tasemest.¹³² Tunduvalt madalam oli see tase aga teistes tööstusharudes, sest metallitöölised maksti võrreldes teiste töölistega suhteliselt kõrget palka. Eriti madalad olid palgad tekstiilitööstuses, toidu- ja maitseainete ning keemia- ja paberitööstuses. Naistele maksti meestega võrdse töö eest 25—40% madalamat palka kui meestele. Majandusteadlase K. Kase arvutuste järgi moodustas kodanliku Eesti suurtööstuse tööliste reaalpalk 1923. aastal ainult 74% 1913. a. tasemest.¹³³ Tunduvalt madalam oli aga tööliste reaalpalk kesk- ja väiketööstuses, kus tavaliselt maksti

¹³¹ R. Sõrmus ja A. Gutman, Töötaolu Eestis, Tallinn 1933, lk. 34.

¹³² «Eesti Statistika» 1926, nr. 59 (14), lk. 4.

¹³³ K. Kask, Tööstustööliste majanduslikust olukorrast kodanlikus Eestis, Tallinn 1957, lk. 34.

töölitele suurtööstusega võrreldes kuni $\frac{1}{4}$ võrra madalamat palka.¹³⁴

Ametlik statistika oli sunnitud tunnistama, et tööliste palgad olid Eestis madalamaid Euroopas. Samuti tuli nentida, et madalad tööpalgad on «... ainsaks eeltingimuseks, mis meie (s. o. kodanliku Eesti. — H. S.) tööstusettevõtteid välisturgudel võitlusvõimeliseks teevad, niipalju kui viimasest üleüldse juttu võib olla».¹³⁵ Et reaalpalk ei vastanud elatusmiinimumile, siis kannatas suur osa töölisklassist alatoitluse all. Seda oli sunnitud tunnistama ka kodanlik ajakirjandus. «Tallinna ja Narva tööliste toiduväärtuse võrdlemisel teadusmeeste poolt kindlakstehtud normaalväärtusega selgub, et meie töölise toit tema tervist rahuldavalt ei kindlusta...» kirjutati töölisklassi toitlusolude kohta ajakirjas «Töö ja Tervis».¹³⁶

Sagedaseks nähtuseks oli pikaajaline viivitamine palga väljamaksmisel, kuna töösturitel oli kasulik tööliste palka enda käes hoida, kasutades seda protsendita laenuna. Nii näiteks oli 1923. a. suvel osaühingule kuulavas Lehtse turbatööstuses töölistel 2 ja poole kuu palk kätte saamata. Selle kättesaamiseks olid töölised sunnitud abi otsima Töö- ja Hoolekandeministeeriumilt.¹³⁷ Veebruaris 1924 pöördus Pärnu 8. jaoskonna töökaitsekomissari poole abi saamiseks Sindi tellisetehase 30 töölise 4-liikmeline esindus, et viimane astuks samme tööliste enam kui kolme kuu töötasu kättesaamiseks, kogusummas 287 345 marka.¹³⁸

Viletsad olid ka tööliste korteriolud. 1922. aastal oli Eesti linnade 75 201 korterist 33 077 ehk 44% kööktoad. Kuid tähtsamais tööstuskeskustes olid tööliste korteriolud veelgi viletsamad. Tallinna 32 448 korterist oli 1922. aastal ühetoalisi 24 281 ehk 74,8%. Nendest moodustasid omakorda kööktoad 57,3%, toad ilma keedukohata 1,1% ja toad koos köögiga 16,4%¹³⁹. Kõige ebainimlikemais, otse väljakannatamatuis korterioludes pidid aga elama riikliku turbatööstuse töölised. Selle kohta esitati sots

¹³⁴ K. Kask, Tööstustöölise majanduslikust olukorrast kodanlikus Eestis, Tallinn 1957, lk. 47.

¹³⁵ «Eesti Majandus» 1924, nr. 26(70), lk. 484.

¹³⁶ «Töö ja Tervis» 1926, nr. 6, lk. 88.

¹³⁷ ORKA, fond 2000, nim. 1, s.-ü. 702, l. 127.

¹³⁸ Sealsamas, s.-ü. 798, l. 62.

¹³⁹ Esimene Eesti omavalitsustegelaste kongress 24.—26. oktoobril 1924. a., Rakvere 1925, lk. 77 ja 78.

L. Johansonil poolt II riigikogus 1924. a. märtsis järgnev drastiline pilt: «Talve ajal elab barakis, mis köögiga kaheks jaoskonnaks lahutatud, ühel pool 17, teisel 24 perekonda, kuus rinnalast, hulk lapsi, ilma et perekonnad üksteisest isegi vaheseintegagi oleks lahutatud. Keset tuba suur ahi, kus pesu ümber kuivab. Kujutage ette: 24 perekonda ühes toas! Ei ühelgi isiklikku elu. Kõik sünnib teise silma all, üks oma eluga segab teist. Aga elama peab: pole kuhugi minna. Tööpuuduse tont igal pool.»¹⁴⁰

Esitatu on eredaks näiteks selle kohta, kuidas kodanlik valitsus hoolitses tööliste korteriolude ja nende tervise eest. Samal ajal kui riigi ettevõtete töölised pidid elama ebainimlikes korterioludes, ehitati aga viimaste kulul mõneliikmelise perekonnaga kõrgematele ametnikele 180-ruutmeetrilise põrandapinnaga luksuskortereid.¹⁴¹ «Korterikriis linnades teeb paljudele elamise otse võimatuks,» kirjutati korteriolude kohta töö- ja hoolekandeministri kirjas 6. aprillist 1923 riigivanemale. «Iga päev toob teateid uulitsalejäänust, uulitsaletõstmisest ja ulualuste otsimisest elamiseks kõlbmata urgastes, kus elamistingimused lihtsalt väljakannatamatud, kus tervishoiuõuete rahuldamisest juttugi ei saa olla.»¹⁴² Sõjajärgse revolutsioonilise kriisi aastail tõusis pidevalt korteriüür. Oma viletsa korteri eest pidi tööline majaomanikule maksma umbes 1/3 palgast ja rohkemgi. Vabrikandi poolt värava taha visatud tööline, kes töötatöölisena ei suutnud majaomanikule tähtajaks üüri maksta, tõsteti aga kodanliku kohtu poolt tänavale. Nii tõsteti Paides ainuüksi 1922. a. jaanuaris kohtu poolt 6 perekonda tänavale.¹⁴³

Kodanlik ajutine valitsus oli sunnitud 1918. a. novembris¹⁴⁴ taastama Oktoobrirevolutsiooni poolt kehtestatud 8-tunnilise tööpäeva, mis oli likvideeritud saksa okupantide poolt. Kuid vabrikandid, keda kodanlik valitsus igati kaitses, ei viinud seda tegelikult ellu. Terves reas ettevõtteis pidid töölised töötama 10 ja isegi rohkem tundi päevas. Nii töötasid töölised 1922. a. algul ja kevadel Räpina paberivabrikus 12 tundi, Järva-Jaani tärklisevab-

¹⁴⁰ II riigikogu 3. istungjärgu protokoll nr. 68(7), 1924, v. 335.

¹⁴¹ Sealsamas, v. 330.

¹⁴² ORKA, fond 2000, nim. 1, s.-ü. 9, l. 63.

¹⁴³ «Tallinna Tööline» nr. 8, l. III 1922.

¹⁴⁴ «Riigi Teataja» 1918, nr. 1, lk. 5.

rikus 15 tundi päevas jne.¹⁴⁵ Tallinna leivatehastes sundisid kapitalistid töölisi töötama isegi 16—18 tundi päevas.¹⁴⁶ Ka Kohtlas asuvas riiklikus põlevkivikaevanduses töötasid töölisel kodanliku «Päevalehe» andmeil 1924. a. suvel 16—18 tundi päevas.¹⁴⁷

Töölisel pidid töötama erakordselt raskeis ja halbades töötingimustes. Suur osa ettevõttest ja töökodadest, kus töölisel töötasid, ei vastanud kodanliku ajakirjanduse enda andmeil valguse, puhtuse, ventilatsiooni, soojuse jne. suhtes minimaalsetelegi tervishoiunõuetele. «Eestis ei täideta paljudes tööstusettevõtetes tööruumide puhtuse, valgustuse, õhuvahetuse ja soojuse suhtes neidki nõudmisi,» oldi sunnitud hädaldama Eestimaa Haigekassade Liidu häälkandjas, «milleks sundisid varem Vene valitsuse määrused.»¹⁴⁸ Äärmiselt halbades, otse väljakannatamatuis töötingimustes pidid töötama põlevkivikaevanduste töölisel. Nii kaebasid üksikute kaevanduste juhatajad riikliku põlevkivitööstuse juhatajale, et ebainimlike töötingimuste ja madala palga tõttu olevat kaevandustele äärmiselt raske töölisi leida.¹⁴⁹

Kodanlikus Eestis kehtisid põhiliselt tsariaegsed ohutustehnika- ja töökaitse-eeskirjad. Kuid nõrga järelevalve tõttu töökaitsekomissaride poolt ignoreeriti paljudes ettevõtetes sedagi puudulikku ohutustehnikat. Töökaitse- ja ohutustehnika ignoreerimine ning tööliste üldine füüsiline ja vaimne väljakurnatus töö intensiivsuse pideva tõstmise teel põhjustasid rohkesti tööõnnetusi, mille arv pidevalt kasvas. Suur osa tööõnnetustest, eeskätt maal asuvates ettevõtetes, lõppesid arstiabi puudulikkuse tõttu tavaliselt töövõimetuse ja surmaga.¹⁵⁰ Tavaliselt töötas küll ka maal asuvates suurkätistes arst ja meditsiinipunkt, kuid see oli avatud ainult teatud, kindlaksmääratud kellaaegadel, mitte kogu tööaja. Seetõttu lõppesid sageli isegi kerged tööõnnetused arstiabi hilinemise tõttu raskete tagajärgedega, real juhtudel aga koguni surmaga. Kuivõrd sagedased olid töö-

¹⁴⁵ «Töö» 1922, nr. 4(10), lk. 154; «Tallinna Tööline» nr. 3, 11. II 1922 ja nr. 14, 22. III 1922.

¹⁴⁶ ORKA, fond 2000, nim. 1, s.-ü. 1060, l. 104.

¹⁴⁷ «Päevaleht» nr. 232, 29. VIII 1924.

¹⁴⁸ «Töö ja Tervis» 1927, nr. 2, lk. 30.

¹⁴⁹ ORKA, fond 73, nim. 1, s.-ü. 1335, l. 14.

¹⁵⁰ Tervishoiuolude ja arstiabi kohta vt. lähemalt käesoleva töö teise peatüki neljandat paragrahvi.

õnnetused ettevõtetes ning kuivõrd raskesti kättesaadav ja puudulik oli arstiabi õnnetusjuhtumite puhul maal asu-
vates suurettevõtetes, seda näitab töölisajakirjanduses
avaldatud artikkel Kohtla-Järve riikliku põlevkivitööstuse
kohta, milles muuseas märgiti: «Õnnetud juhtumised on
siin igapäevased. Neid juhtub vahest mitu päevas. Mööda-
läänud nädalal oli ühe päevaga kaks juhtumist, kus üks
surmaga lõppes. Paljud õnnetused ei oleks nii tõsised
olnud, oleks arstiabi kohe saadaval. Möödaläänud nädalal
jäi tööline veduri alla. Et aga sel päeval arsti vastuvõtmise
tunnid juba mööda olid, siis pidi õnnetu ootama järgmise
päeva lõunani. Kui siis arst ilmus, oli tööline surnud.
Peale joodi muud arstirohtu ei tunta.»¹⁵¹

Töölised olid vanaduse, töövõimetuse ja tööpuuduse
vastu riiklikult kindlustamata, kuigi käsitletaval perioo-
dil töötas kodanlikus Eestis «Töö- ja Hoolekandeminis-
teerium».¹⁵²

Sõjajärgse revolutsioonilise kriisi aastail süvenes, võr-
reldes sõjaeelse perioodiga, Eesti töölisklassi ekspluateeri-
mine ning tema absoluutse ja suhtelise vaesumise protsess.

3. KODANLIK MAAREFORM JA EESTI PÖLLUMAJANDUS AASTAIL 1920—1924

Kauakestev võitlus maa eest tsaari-Venemaal, mida
töötav talurahvas pidas tihedas liidus töölisklassiga, lõp-
pes 1917. a. oktoobris töörahva võiduga. Oktoobrirevolüt-
siooni maadekreediga, mille II ülevenemaaline nõukogude
kongress võttis vastu 26. oktoobril 1917, likvideeriti mõis-
nike maaomandus ilma igasuguse tasumaksmiseta, kaotati
jäädavalt maa suhtes eraomandi õigus ja asendati see
üldrahvaliku, riikliku maavaldusega. Mõisnike, keisrikoja,
kirikute ja kloostrite maad anti töörahvale tasuta kasuta-
miseks.

Nõukogude II kongressil vastuvõetud maadekreedi alu-
sel asus nõukogude võim Eestis kohe mõisate konfiskee-
rimisele, mis küla kehvistu ja maatöölise aktiivsel osavõ-
tul lõpetati põhiliselt 1918. a. alguseks.¹⁵³ Rahva omandu-

¹⁵¹ «Tööline» nr. 6, 4. XI 1922.

¹⁵² Sotsiaalhoolekande kohta vt. lähemalt käesoleva töö teise pea-
tüki neljandat paragrahvi.

¹⁵³ R. Antons, Agraarsuhted kodanlikus Eestis, Baltimaade
rahvamajanduse ajaloo, Tallinn 1956, lk. 114.

seks anti rohkem kui 2,4 miljonit tiinu mõisnikelt konfiskeeritud maad. Eesti töötav talurahvas vabanes 40 miljoni kuldrubla suurusest rendimaksust parunitele.

Kõik need nõukogude võimu poolt teostatud suured ümberkorraldused (maa üleminek rahva omandusse, mõisate konfiskeerimine ning väljaostu- ja rendimaksude kaotamine) avasid laiad perspektiivid tootlike jõudude arenemisele Eesti külas.

Kuid pärast Oktoobrirevolutsiooni võitu hoogsalt alanud nõukogulik ülesehitustöö katkestati Eesti okupeerimisega keiserliku Saksamaa vägede poolt 1918. a. veebruaris. Saksa okupandid, kes hävitasid nõukogude võimu Eestis, taastasid täielikult mõisnike maavalduse ja kõik parunite eesõigused ning seadsid sisse piiramatu terrorirežiimi nn. sõjaväelise valitsuse näol.

24. veebruaril 1918 andis kontrevolutsiooniline eesti kodanlus, kes oma reeturliku tegevusega abistas ja kiirendas Eesti okupeerimist sakslaste poolt, oma Päästekomitee kaudu välja seaduse, millega tühistati kõik nõukogude võimu poolt 1917.—1918. aastal väljaantud seadused, nende hulgas ka seadus mõisamaade konfiskeerimise ja maa natsionaliseerimise kohta. Seega taastas eesti kodanlus mõisnike omandiõiguse maale.

Kuid 1918. a. lõpul võimulepääsenud eesti kodanlus oli sunnitud varsti oma balti-saksa mõisnike maaomandi kaitsmise poliitikalt üle minema kodanliku maareformi teostamisele balti parunite mõisate võõrandamise näol. Selleks sundisid teda Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni mõju, Eestimaa Kommunistliku Partei juhtimisel toimuv töörahva revolutsiooniline võitlus (eeskätt Saaremaa töörahva ülestõus veebruaris 1919) ning kodanliku diktatuuri kindlustamise vajadus.

Kodanliku maareformi teokssaamisel etendas samuti tähtsat osa asjaolu, et balti parunite mõisate võõrandamine oli hädavajalik meeste kodanlikku armeesse värbamiseks, s. o. «kahuriliha» hankimiseks kodusõjas ja Nõukogude-vastases interventsioonis.

Mõisate võõrandamise vajalikkust kodanliku diktatuuri kindlustamisel tunnistas avalikult Asutava Kogu avakoosolekul selle esimeheks valitud eesti sotsaaldemokraatide liider A. Rei, öeldes, et maaküsimus on «kõige valusam küsimus, see on meie rahva, meie riiklise olemise küsimus. Kui Asutav Kogu mitte ei suuda või ei taha meie maaolu-

sid põhjalikult parandada, seda põhjalikku maauuendust läbi viia, mida rahvas Asutavalt Kogult nõuab ja ootab, siis ähvardab meie Asutavat Kogu ja riiklist iseseisvust kokkulangemine. Kui see terav küsimus saab ära otsustatud suurmaaomanduse lõpetamise, riigi omanduseks võtmise ja maa rahvale tarvitada andmise teel, — ainult siis kaotab igasugune vabariigi vastaline kihutustöö põhja».¹⁵⁴

Esitatust nähtub, et sotsiaaldemokraatide liider andis kodanlikele parteidele selgesti mõista, et proletaarse revolutsiooni ärahooldmiseks ja kodanliku diktatuuri kindlustamiseks on hädavajalik mõisate võõrandamine ja talurahvale kasutada andmine. Samal ajal püüdis ta terava klassivõitluse leevendamiseks oma demagoogilise kõnega luua massides muljet, nagu asuks Asutav Kogu tõepoolest lahendama maaküsimust maata ja kehvtalurahva huvides.

Tööerakonna liidri, tolleaegse peaministri O. Strandmani arvates oli kodanliku Eesti riigi kindlustamiseks hädavajalik likvideerida mõisnike võimu alus, nende monopoolne suurmaaomand. Seda põhjendas ta 29. juulil 1919 toimunud Asutava Kogu koosolekul järgmiselt: «Neil (s. o. balti parunitel. — H. S.) ei tohi niisugust majanduslikku jõudu olla, et nemad terve riigi peale survet avaldada, terves riigis korda ja võimu võivad luua, mis nende huvidele vastab.»¹⁵⁵

10. oktoobril 1919 Asutava Kogu poolt vastuvõetud Maaseaduse alusel võõrandati kodanliku riigi omandiks kokku 2 346 494 ha ehk 96,6% suurmaaomandist. Võõrandamata jäi linnade, maakondade, valdade, heategevate ja teaduslike asutuste ning aadliseisusesse mittekuuluvate omanike suurmaaomand, kogusummas 81 593 ha¹⁵⁶. Võõrandatud maast oli 1 253 189 ha metsa ja kõlbmata maad, mida välja ei jagatud, vaid jäeti riigi valdusse. Samuti ei puudutanud Maaseadus külakodanluse majandeid, kuigi mitmel neist oli üle 100 tiinu maad.

Asutava Kogu poolt vastuvõetud Maaseadus näitab ilmekalt, et olles sunnitud tekkinud poliitilise olukorra tõttu asuma balti parunite mõisate võõrandamisele, võt-

¹⁵⁴ Asutava Kogu 1. istungjärgu protokoll nr. 1, 1919, v. 10.

¹⁵⁵ Asutava Kogu 2. istungjärgu protokoll nr. 39, 1919, v. 433.

¹⁵⁶ Th. Pool, Maauuendus Eestis ja selle tulemusi, Fennougrica VA, Tallinn 1936, lk. 13.

tis kodanlus samal ajal kaitse alla kodanliku maaeraomandi printsiibi kui oma klassivõimu peamise majandusliku aluse külas.

Mõisate eluta ja elus inventar kuulus Maaseaduse alusel võõrandamisele tasu eest, maa eest tasumaksmise küsimus jäeti aga lahtiseks. Selle pidi eriseadusega otsustama parlament.¹⁵⁷

Kodanliku diktatuuri perioodil avaldatud artiklreis ja kirjutustes kujutasid kodanluse apoloogeetid Asutava Kogu poolt vastuvõetud Maaseadust suure agraarrevolutsioonina, mis olevat teostatud töötava talurahva huvides. Nii näiteks väideti 1928. aastal ajakirjas «Eesti Statistika», et kodanliku maareformi teostamise tulemusena olevat täielikult kõrvaldatud töötava talurahva sajandeid kestnud maapuudus.¹⁵⁸ Sellise väärkontseptsiooni levitamist jätkavad tänapäeval emigrantlikud ajaloolased välismaal. Nad püüavad taas kujutada kodanlikku maareformi töötava talurahva huvides teostatud suure agraarrevolutsioonina. 1946. aastal emigrantlike ajaloolaste poolt Stokholmis avaldatud «Eesti ajaloo» väidetakse, et kodanliku Asutava Kogu poolt vastuvõetud maaseadusega olevat rahvale tagasi antud maa, mis temalt sajandite eest oli võetud ning sellega «... loodud eeldused ühtlase eesti rahvusterviku sünniks».¹⁵⁹ Tegelikult oli aga 1919. a. Maaseadus, samuti sellele järgnev kodanliku valitsuse agraarseadusandlus ainult kontrevolutsioonilise pöörde juriidiliseks vormistamiseks agraarsuhetes, mille eesti kodanlus teostas pärast nõukogude võimu kukutamist Eestis.

Kodanliku valitsuse poolt 1920. a. jaanuaris maaseaduse teostamiseks vastuvõetud määruste alusel kujunes kodanliku riigi omandiks võõrandatud maade ja inventari tegelikuks valitsejaks ja rahvale jagajaks põllutöoministerium. Maaseaduse teostamise tegelikeks juhtideks olid aga põllutöoministri poolt ametisse nimetatud ministeriumi maakondade esindajad — riigimaade ülemad.

Nende juhtimisel ja kontrollimisel toimus vallavalitsuste poolt maasoovijaist maasaajate nimekirjade kokku-

¹⁵⁷ Parunitelt võõrandatud mõisate eest tasumaksmise seaduse võttis riigikogu vastu 5. märtsil 1926.

¹⁵⁸ «Eesti Statistika» 1928, nr. 75(2), lk. 90.

¹⁵⁹ M. O j a m a a, A. ja T. V a r m a s, Eesti ajalugu. Stockholm 1946, lk. 341.

seadmine, võõrandamisele kuuluva inventari hindamine ja maasaajaile jagamine, võõrandatud mõisate kruntideks planeerimine jne.

Riigimaade ülemate ainuvõimu «piiramiseks» maaseaduse teostamisel asutati nende juurde nõuandva asutuseks maakonna maakorraldusnõukogu, kelle esimeheks oli riigimaade ülem. Nõukogu ülesandeks oli arutada kõiki maaseaduse elluviimisega seosesolevaid küsimusi, eeskätt aga planeerimisele tulevate mõisate järjekorra küsimust, ja neid põhimõtteid, mida tuleks arvestada üksikute mõisate planeerimisel maakonnas.

Võõrandatud mõisamaade valitsemiseks jagas riigimaade ülem maakonna ringkondadeks, eesotsas ringkonnavalitsejatega, kes kujunesid aga oma ringkonna tegelikeks peremeesteks sellel alal. Ringkonnavalitsejate instituut oli üheks peamiseks korrupsiooni pesaks maa-reformi teostamisel. Altkäemaksuvõtmine oli suurema osa ringkonnavalitsejate juures muutunud süsteemiks, mille tõttu üksikute inimeste kätte koondus jagatavais mõisates sageli 3, 4, 5 ja rohkemgi krunte.¹⁶⁰

Saulepi valla (Läänemaal) kehviku Juhan Võõrmit'i palve riigivanemale 16. jaanuarist 1922 on üheks näiteks selle kohta, milliseks «diktaatoriks» kujunes ringkonnavalitseja oma ringkonnas ning kuivõrd kaugele võis ulatuda tema omavoli töötava talurahva suhtes. Sellest kirjast selgub, et 1. mail 1920 sõlmis J. Võõrmit ringkonnavalitsejaga seaduses ettenähtud lepingu Vaiste mõisa alla kuuluva 3,5 tiinu suuruse «Nõmmeotsa» popsikoha rentimiseks, mille rentnikuks ta oli juba alates 1. maist 1918. Kevadel 1921, pärast kevadkülvit teostamist, võttis aga ringkonnavalitseja ebaseaduslikult, isegi ilma ülesütlemata kehvikult maalapi ning andis selle edasi koos külvatud viljaga teisele isikule. Kuna alamad instantsid ei reageerinud kehviku avaldustele, siis pöördus ta viimases hädas õiguse otsimiseks palvega riigivanema poole, milles muuseas öeldi: «Et minu kohapidamise õigus maaseaduse teostamise määruste § 37¹⁶¹ järel rikutud, kaebasin esiti Riigimaade Ülemale ja 16. aug. 1921. a. Põllu-

¹⁶⁰ «Ühendus» nr. 40, 2. VI 1926.

¹⁶¹ Antud paragrahv nägi ette, et kõigile riigi poolt võõrandatud maade rentnikele jäetakse nende poolt seni kasutatud maad nende soovil edasi kasutamiseks, kuni maade planeerimiseni põllutöömisteeriumi poolt. Vt. «Riigi Teataja» 1920, nr. 16/17, lk. 124.

töministeeriumi. Et vastust ei saanud, kordasin viimasele oma palvet 27. septembril 1921. a. Aga vastust ei olnud. Tempelmaksu maksin igakord 20 marka. 30. okt. 1921. a. palusin Vabariigi valitsust korraldada, et minu palved saaks läbi vaadatud ja vastus antud. Ka selle peale ei ole vastust saanud». ¹⁶² Kahjuks puuduvad arhiivis andmed, kuidas reageeris riigivanem kehviku palvele.

Nii riigimaade ülemale kui ka ringkonna valitsejale anti tasuta kasutada normaal, s. o. kahe hobuse talu koos vajaliku inventariga. Kuid nende ainuvõimu tõttu kujunes tavaliseks nähtuseks, et nad kasutasid ebaseaduslikult mitut normaaltalu ja vastavalt sellele ka inventari. Nii kasutas ringkonna valitseja Jürmann (Järvemaal) koguni viit normaaltalu. ¹⁶³

Kodanlik Maaseadus ja selle teostamiseks vastuvõetud määrused töötasid maatuid ja kehvikuid maaga varustada ning neid talundite rajamisel aineliselt toetada. Kuid see oli ainult demagoogia töötava talurahva petmiseks ning terava klassivõitluse leevendamiseks. Salajastes instruksioonides vallavolikogudele keelati määrata maa-saajaiks isikuid, kellel puudub maaharimiseks aine joud.

Seda kinnitab eredalt Kaagjärve vallavolikogu koosoleku protokoll 14. detsembrist 1919, milles märgiti, et maakonna valitsuselt saadud korralduse järgi tuleb maad anda eeskätt neile, kel on enam jõudu selle harimiseks, kes omavad kas raha või rikkaid sugulasi. «Kategoriliselt tuleb ära keelata niisugustele inimestele suurema maa kätteandmine, kellel ei ole lehma ega hobust ning raha loomade ostmiseks.» ¹⁶⁴ Selles 1919.—1921. a. maa-jagamisest säilinud dokumendis on väljendatud need põhimõtted, mille alusel maaseadust ellu viidi.

Valitsev kodanlus, lähtudes oma diktatuuri kindlustamise ülesannetest maal, jagas põhiosa parematest võõrandatud mõisamaadest kodusõjast kodanluse poolel ja Nõukogude-vastasest interventsioonist osavõtnud sõjaväelastele, kellele anti Maaseadusega eesõigus maa saamiseks, kodanlikku maareformi teostavaile ametnikele, samuti kulaklikele perekondadele ja mitmesugustele spekulantidele. 1919.—1923. a. kestel väljajagatud maast

¹⁶² ORKA, Riigikantselei fond nr. 31, nim. 4, s.-ü. 1104, l. 5.

¹⁶³ «Tööline» nr. 25, 8. XII 1922.

¹⁶⁴ «Valgamaalane» nr. 130 (752), 2. XI 1919.

said kodanluse poolel kodusõjast ja Nõukogude-vastastest interventsiioonist osavõtjad keskmiselt 43,8%, kusujuures 1923. a. lõpuks oli väikemajapidamisteks tükeldatud ja tükeldamata välja jagatud kokku ainult 455 743 ha.¹⁶⁵

Terav klassivõitlus sundis kodanlust varustama maaga ka osa maata talurahvast. Seda tehti mõisatöölisele, kehvikutele jt. töötava talurahva kihtidele väikeste ja kõige halvemate maatükkide jaotamise teel. 1925. a. maiks oli 5 504 endisele mõisatöölisele antud 35 000 tiinu¹⁶⁶ (38 237 ha) maad. Seega oli neile antud kruntide keskmiseks suuruseks 6,90 ha. Võrdluseks olgu öeldud, et Nõukogude-vastastest sõjast osavõtnud sõjaväelastele antud talundite keskmiseks suuruseks oli 22 ha. Viimased olid seega umbes 3 korda suuremad mõisatöölisele antud taludest. 1919. aastal loendati Eestis 21 600 perekonda endisi mõisatöölisi¹⁶⁷. Sõjajärgse revolutsioonilise kriisi aastail varustati seega väikeste maatükkidega kõigest veerand mõisatöölisest.

Esitatud andmeist nähtub, kuivõrd alusetu on kodanluse apologetide poolt püstitatud kontseptsioon, mille järgi kodanlik maareform teostati töötava talurahva huvides, sest 1919. a. Maaseaduse ellurakendamise tulemusena olevat maaga varustatud kõik need, kes seda harimiseks soovisid ning selleks «võimelised» olid.

Mõisatöölisele¹⁶⁸ väikeste, tegelikult popsikohtade andmisega taotleti kindlaid klassieesmärke. Sellega püüti tekitada maata talurahvas illusiooni, et ta saab maad, ja juhtida neid sel teel kõrvale linnaproletariaadiga ühisest võitlusest kapitalistliku kurnamiskorra vastu. Maa andmisega teatud osale maata talurahvast muudeti nad põllutöölisest, sellest revolutsiooni toest külas, väikeomanikeks, millega kindlustati ühtlasi väikekodanliku ideoloogia baasi. Samal ajal saavutati maata ja kehvtalurahva teatud osale maa andmisega vähemalt ajutiseks nende poole-

¹⁶⁵ R. Antons. Agraarsuhted kodanlikus Eestis, Tallinn 1957, lk. 48—49.

¹⁶⁶ Vt. II riigikogu 8. istungjärgu protokoll nr. 229(12), 1925, v. 611, 612.

¹⁶⁷ Vt. «Edasi» nr. 23, 20. III 1928.

¹⁶⁸ Seda, kui suures ulatuses mõisatöölise kõrval ülejäänud maata talurahvas (sulased jt.) aastail 1920—1924 maad sai, ei ole andmete puudusel võimalik kindlaks teha.

hoid kodanlikule valitsusele. Väikeste maatükkide jagamise eesmärgiks oli samuti kulaklusest ja kodanlusest esilekerkivate «uute mõisnike» varustamine odava tööjõuga.

Samal ajal, kui enamik maata talurahvast maast ilma jäeti, jagati seda aga endistele mõisnikele, kellele juba 1919. a. Maaseadusega oli jäetud «asunikena» maasaamisõigus. Et sellise õiguse avalik deklareerimine oleks süvendanud kodanliku diktatuuri vastu suunatud Eesti töörahva revolutsioonilist võitlust, siis tehti seda töörahva petmiseks salakavalalt maskeerides. Mõisnike maasaamisõigust ei fikseeritud Maaseaduses eriparagrahvina, vaid seda tehti § 1 juurde kuulavas tähenduses nr. 2 alljärgnevas demagoogilises redaktsioonis: «Endistelt võõrandatava maapidajatelt, kui nad maad harimiseks saavad, jäetakse uue majapidamise sisseadmiseks tarvilik elav ja eluta inventar võõrandamata.»¹⁶⁹ Juba 1923. a. lõpuks oli antud endistele mõisnikele 105 talu üldpindalaga 3 598,90 ha¹⁷⁰. Seega oli mõisnikele¹⁷¹ antud kruntide keskmiseks suuruseks 34 ha, mis ületas 12 ha võrra isegi kodusõjast ning Nõukogude-vastasest interventsioonist osavõtnud sõjaväelastele antud talude keskmise suuruse.

Kodanliku maaseaduse klassiiseloos väljendus eriti eredalt asunikele maa kasutada andmise tingimustes. Kui aktiivsed valgekaartlased, peamiselt nn. «vabadusristi kavalerid» said normaaltalud, tavaliselt mõisasüdamed, tasuta põliseks kasutamiseks, siis anti teistele asunikele maad vaid tasu eest.

Sõjajärgse revolutsioonilise kriisi aastail sai vähemalt

¹⁶⁹ «Riigi Teataja» 1919, nr. 79/80, lk. 626.

¹⁷⁰ Asumaa majapidamised Eestis 1919—1923, Tallinn 1924, lk. 58.

¹⁷¹ Laiaulatuslik mõisnike soosimine ja nende maaga varustamine algas aga alles sõjajärgse revolutsioonilise kriisi perioodile järgnenud aastail. Kasutades tööliklassi revolutsioonilise võitluse ajutist mõõna, võttis riigikogu 1925. aastal vastu Maaseaduse täiendamise ja muutmise seaduse (Vt. «Riigi Teataja» 1925, nr. 95/96, lk. 457—459), mis sisuliselt tähendas mõisnike maade võõrandamise seaduse osalist tühistamist. Seadusega anti endistele mõisnikele tagasi nn. landstelled ehk maatükid (kogusuurusega mitte üle 50 ha kõlblikku maad), mis olid nende poolt omandatud enne rüütlimõisa omandamist või mis kuulusid neile teistes mõisates, suvilad, ehituskrundid ja raielangid.

2172 aktiivset valgekaartlast tasuta maad.¹⁷² Antud arv ei hõlma aga välismaalastest «vabatahtlikke», kes said samuti teatud tingimustel (üheks tingimuseks oli, et nad astuksid kodanliku Eesti kodakondsusse) kodanlikult valitsuselt tasuta maad.¹⁷³

Asunikule, kes ei olnud aktiivne valgekaartlane, anti esialgu asundustalu kasutada tavaliselt 6-aastase tähtajaga rendilepingu alusel. Kui ta selle tähtaja jooksul täitis korralikult kõik rendilepingus ettenähtud tingimused, alles siis võis asunik omandada talle antud asundustalu põliseks, pärandatavaks kasutamiseks. Kuna sajad maata talurahva seast asunikud ei olnud kalli maarendi, maamaksu, hoonete ehitamisega seotud raskuste jne. tõttu suutelised rendilepingu tingimusi täitma, siis loobusid nad «vabatahtlikult» neile antud kruntidest. Seega oli ülalmainitud sättel kindel klassieesmärk. Ta pidi soodustama ja õigustama järgnevail perioodidel toimuvat maa kontsentreerumist kodanliku diktatuuri ühe tähtsama põhitoe — kulakluse kätte.

Renditingimused olid asunike enamusele rasked ja koormavad. Nad pidid peale kalli maarendi ja maamaksude kandma ka neile ajutiselt, kallilt üüritud hoonetel lasuvad maksud (sundtulekindlustus jne.) ning nende korrashoiukulud.

Kuna rendi määras kindlaks ainult kodanluse esinda-jaist koosnev komisjon,¹⁷⁴ siis kujunes tavaliseks nähtuseks, et töötavast talurahvast pärinevail asunikel tuli krundi eest maksta palju kõrgemat renti kui kulakliku päritoluga asunikul. Töölisajakirjanduse andmeil maksti 1922. aastal normaaltalu eest (25—30 ha), kuhu olid asundatud 4 endist mõisatöölist, aastas 16 000 marka renti, samal ajal kui kulakust asunikud maksid normaaltalude eest aastas renti ainult keskmiselt 3000—5000 marka.¹⁷⁵

¹⁷² Esitatud arv on saadud kodanliku valitsuse 1920.—1924. a. otsustes antud andmete kokkuarvutamisel. (Vt. Vabariigi valitsuse protokollid 1920, Vabariigi valitsuse protokollid 1921, Vabariigi valitsuse protokollid 1922, Vabariigi valitsuse 1923. a. otsused ja Vabariigi valitsuse 1924. a. otsused.)

¹⁷³ Vt. näiteks «Vabariigi valitsuse protokollid» 1922, protokoll nr. 22.

¹⁷⁴ Maarendi määramise komisjoni esimeheks oli riigimaade ülem ning liikmeteks maakonna- ja vallavalitsuse esindajad.

¹⁷⁵ «Uus Meie Hää!» nr. 19, 10. X 1922.

Asunikele maa kasutada andmise tingimuste kõrval väljendus kodanliku maaseaduse klassiiseloos veel ka antud kruntide suurus. Maaseaduse § 17 töötas kõigile maasaajaile maad «... ühe perekonna ja kahe hobuse töönormi suurus...»¹⁷⁶ See säte täideti ainult siis ja isegi ületati paljudel juhtudel, kui maasaaja oli aktiivne valgekaartlane või kulaklikku päritolu. Nagu eelnevast nägime, ei viidud seda ellu maata talurahvast pärinevate asunike suhtes. Kuidas aga kavatses mainitud sätet aktiivsete valgekaartlaste suhtes ellu rakendada rahvaerakondlik valitsus eesotsas selle liidri J. Tõnissoniga, selgub 15. septembril 1920 toimunud valitsuse koosolekust. Seal otsustati anda mõis kindral J. Laidonerile ning mõisad suurusega kuni 300 tiinu kindralitele J. Sootsile, A. Larkale, A. Tõnissonile, E. Põdderile ning aseadmiralile J. Pitkale.¹⁷⁷ Kuid väikekodanlike parteide (töörakonna, sotsiaaldemokraatide ning «iseseisvate sotsialistide») ja avaliku arvamuse otsustava protesti tõttu ei saadud seda otsust ellu viia. Seetõttu saadi neile anda «ainult» 60—120 ha suurused mõisasüdamed. 1925. aastal oli selliseid suurtalusid 60.¹⁷⁸

1929. aastaks oli riikliku maafondi jaotamise tulemusena loodud üle 50 000 asunikumajandi. «Neist omasid maad kuni 10 ha — 45%; üle 20 ha — 26,4%. Määratu erinevus majandite erigruppide maa suuruse vahel näitab jaotamise klassiprintsiipi.»¹⁷⁹

Kõik see näitab, et kulaklike majandite loomine moodustas ainult ühe külje kodanliku maareformi teostamises. Selle vastasküljeks oli massiline kehvikute ja keskmike majandite loomine. Niisuguse poliitika eesmärgiks oli saavutada osale töötavast talurahvast maa andmisega kas või teatud ajaks poolhoidu kodanlikule valitsusele. Kuna Eestimaa Kommunistlik Partei ei suutnud neil aastail veel täielikult vabaneda Eesti Tööraha Kommuuni ajal maaküsimuses tehtud vigadest, siis läks valitseval kodanlusel korda seda osalt saavutada. Eestimaa Kom-

¹⁷⁶ «Riigi Teataja» 1919, nr. 79/80, lk. 626.

¹⁷⁷ Vabariigi valitsuse koosolekute protokollid 1920, protokoll nr. 128.

¹⁷⁸ 1925. a. põllumajandusliku üleskirjutuse andmed, Tallinn 1926, lk. 2.

¹⁷⁹ R. Antons, Agraarsuhted kodanlikus Eestis. Baltimaade rahvamajanduse ajaloost, Tallinn 1956, lk. 117.

munistlik Partei paljastas küll juurteni kodanliku maa-reformi tõelise olemuse ning näitas töörahvale konkreetsete faktide najal, et asjatu on oodata kontrrevolutsiooniliselt eesti kodanluselt maaseaduse teostamist töötava talurahva huvides, kuid samal ajal ei öelnud ise selgelt ja kindlalt töötavatele talupoegadele, mida tehakse nõukogude võimu poolt konfiskeeritud mõisate ja mõisasüdametega ning et kodanluse poolt maast ilmajäetud töötav talurahvas varustatakse nõukogude võimu poolt maaga. Nii Eestimaa Kommunistliku Partei vigane seisukoht maaküsimuses kui ka osaline maatameeste ja kehvikute maaga varustamine kodanluse poolt võimaldasid tööerakonna ja sotsiaaldemokraatide liidritel alatu demagoogia abil agrariküsimuses hoida osa töötavast talurahvast endi mõju all.

Mõisnikelt võõrandatud metsad võeti üle riigi omandiks. 1920. a.¹⁸⁰ septembris kehtestati määrus, mille alusel iga asunik võis alandatud hinnaga osta 16 kuupsülda ehitusmaterjali 20-aastase järelmaksuga, kusjuures sellelt võeti intresse 4%. Hoolimata küllalt pikast järelmaksu ajast ei saanud suur osa asunikke osta ehitusmaterjali põhjusel, et neil puudus metsaostuks vajalik sissemaksu summa. Lisaks sellele takistas ja raskendas vaesematel asunikel metsamaterjali ostmist veel rida teisi tegureid. Tihti anti maata- ja kehvtalurahvast pärinevaile asunikele, kellel puudusid metsamüüki korraldavatele ametnikele altkäemaksu andmise võimalused, mets ehitusmaterjaliks nende kruntidest kaugemale, mille tõttu selle ülestõtamine ja kohalevedu oli seotud suurte kuludega. Sageli ei rakendatud kehvikute puhul ka ehitusmaterjali müümisel ettenähtud hinnaalandust ja maksusoodustusi. Aastail 1921—1924 anti asunikele ehitusmaterjali 141 752,5 kuupsülda, mille eest asunikel tuli maksta 1 532 890 krooni.¹⁸¹

Hoonete ehitamine toimus asunike majandusliku nõrkuse tõttu äärmiselt aeglaselt.¹⁸² Seetõttu oli kodanlik valitsus sunnitud andma asunikele pikaajalist ehituslaenu. 2%-line ehituslaen anti puuhoonete ehitamiseks

¹⁸⁰ «Riigi Teataja» 1920, nr. 151/152, lk. 1204.

¹⁸¹ «Agronoomia» 1928, nr. 2, lk. 51 andmeil.

¹⁸² 1922. a. oktoobriks oli umbes 16 000 asunikust hoonete ehitamist alustanud vaid 2139 («Tulevik» nr. 80, 11. X 1922).

tähtajaga 30 aastat ja tulekindlate hoonete ehitamiseks tähtajaga 41 aastat.

Et ehituslaenu anti ainult neile asunikele, kellel oli ehitusmaterjal kohale veetud, siis said seda muidugi jõukamad, s. o. need, kel oli olemas metsaostuks nõutav sissemaksu summa ning ehitusmaterjali ülestöötamiseks ja kohaleveoks vajalik aineeline jõud.

Sõjajärgse revolutsioonilise kriisi aastail anti asunikele ehituslaenu 6701 elumaja ja 4650 lauda ehitamiseks¹⁸³ kokku 5 521 162 krooni.

Maaseaduse alusel mõisnikelt võõrandatud elus ja eluta inventar tuli vastavalt määrustele müüa asunikele, põllumajanduslikele ühingutele ja seltsidele ning omavalitsusasutustele. Kuid selle väljajagamisel pandi kodanlikku maareformi teostavate ametnike poolt toime laialdaselt kuritarvitusi. Tavaliselt võeti ringkonnavalitsejate jt. ametnike poolt parem ja väärtuslikum osa inventarist endale või siis sahkerdati jälle odava hinna eest jõukast kihist pärinevaile asunikele, kellel olid altkäemaksu andmise võimalused. Töötavast talurahvast pärinevate asunike osaks langes võõrandatud mõisate inventarist seetõttu ainult väike ja kõige halvem osa, mis pealegi tuli tihti osta väärtuslikumast inventarist kallimalt. Asunike protestid selliste väärnähtuste puhul lämmatati ringkonnavalitsejate poolt tavaliselt juba eos viimaste inventarilaenust ilmajätmise ähvardusega.¹⁸⁴

Kuna paljudes mõisates oli inventar¹⁸⁵ omanike poolt likvideeritud ning et seda ringkonnavalitsejate poolt samuti ebaseaduslikult kõrvaldati, siis ei suudetud võõrandatud mõisate arvel kaugeltki vajalikul määral varustada asunikke põllumajandusliku inventariga. Seetõttu tuli kodanlikul valitsusel anda asunikele selle muretse-

¹⁸³ T. Sinberg, Ülevaade maakorraldusest vabariigi esimesel aastakümnel, Tallinn 1928, lk. 11 andmeil.

¹⁸⁴ ORKA, Põllutööministeeriumi üldosakonna fond nr. 58, nim. 8, s.-ü. 3, l. 28.

¹⁸⁵ Mõisnikele loodi soodsad võimalused inventari likvideerimiseks eeskätt Maaseaduse aeglase elluviimise ning inventari arvelevõtmisega. Kõige selle tõttu oli terves reas mõisates võõrandamise ja planeerimise ajaks säilinud inventari vaid mõne tuhande ning üksikuil juhtudel koguni mõnesaja marga väärtuses. (ORKA, Põllutööministeeriumi kadastri ja maakorralduse osakonna fond nr. 62, nim. 4, s.-ü. 4, l. 134, 135.)

miseks inventarilaenu, kusjuures aastail 1921—1924 sai seda 4889 asunikku kogusummas 1 212 943 krooni.¹⁸⁶

Riiklikud krediidid olid soodustuseks ainult kulakuile ja jõukaile keskmikele, mis aitas neil süvendada põllutöölise ja kehvikute ekspluateerimist ning sel teel kindlustada oma majapidamisi. Enamikule talurahvast aga tähendasid krediidid nende röövimist monopolistliku finantskapitali poolt, kuna laenude protsendimäär ületas kaugelt enamiku talude tasuvuse protsendi. Eriti ränga ja laostava koormana lasusid laenud asundustaludel, kuna asunik pidi oma majapidamise alles asutama. Seetõttu elas enamik asunikke, kellel tuli võidelda suurte majanduslike raskustega, vaeselt.

Kuid kodanliku diktatuuri ülistamise ning koolinoorsoo natsionalismi ja «isamaa vaimus» kasvatamise eesmärgil idealiseerisid kodanluse apoloogeid koolide ajaloo õpikuis asunike elu. «Endistele mõisamaadele on perekad külad tekkinud,» kirjutati näiteks 1936. aastal ilmunud ajaloo õpikus, «kus igal pool on korralikud ning nägusad talud ja kus inimesed elavad jõukalt».¹⁸⁷ Selline ühekülgne iseloomustus oli maksev ainult valgekaartlastest ja kulakliku päritoluga asunike suhtes, kes said nn. normaaltalud, tavaliselt mõisasüdamed tasuta ning keda iseseisvate majandite rajamisel aineliselt igati toetati. Suure osa asunike suhtes oli antud hinnang väär ning faktidele mittevastav. Selle andmisel mindi vaikides mööda maata ja vähese maaga talurahva hulgast tulnud asunike raskest majanduslikust olukorrast ja nende viletsaist ehitustest. Samuti ei arvestatud seejuures asjaolu, et suur osa asunike talundeist oli koormatud ülejõukäivate võlgadega.

Kapitalismi ebakindla ajutise stabilisatsiooni aastail veel jätkuva kodanliku maareformi teostamise tagajärjel suurenes talude arv võrreldes sõjaeelse ajaga. 1925. a. põllumajandusliku üleskirjutuse andmeil oli kodanlikus Eestis 126 561 talu, millel oli maad kokku 3 068 921,8 ha, sellest põllu- ja aiamaad 1 010 408,8 ha.¹⁸⁸

Talude üldarvust oli maasuurusega üle 30 ha majan-

¹⁸⁶ «Agronomia» 1928, nr. 2, lk. 51 toodud andmeil.

¹⁸⁷ A. Mölder ja E. Asson, Eesti ajalugu ühes üld ajalooaga ja kodaniku õpetus algkooli VI klassile, Tartu 1936, lk. 147.

¹⁸⁸ 1925. a. põllumajandusliku üleskirjutuse andmed, Tallinn 1926, lk. 2.

deid 29 736¹⁸⁹ ehk 23,5%. Need majandid olid peamisteks palgatöötajateks, kusjuures nende kätte oli kontsentreerunud suur osa tootmisvahendeist — maast, töö- ja produktiivloomadest, põllumajanduslikust tehnikast jne. 1925. aastal kuulus antud majandeile 52,9% maast, 47% veistest, 44% hobustest, 42,5% sigadest, 81,25% traktoreist, 72,3% aurumasinaist, 66,3% rohuniitjaist jne. Rõhuv enamus taludest maasuurusega üle 30 ha kuulus kulaklike ja suurkapitalistlike majandite hulka, kus halastamatult ekspluateeriti nii oma töötajate müügist elavat külaproletariaati¹⁹⁰ kui ka -kehvistut. Need majandid andsid enamiku põllumajanduslikust kaubatoodangust.

Talundeid maasuurusega 10—30 ha, millest absoluutse enamuse moodustasid keskmike majapidamised, oli 55 522 ehk 43,9%. Neile majandeile kuulus 39,1% maast, 43% hobustest, 41,4% veistest, 42,3% sigadest, 19% aurumasinaist, 16,25% traktoreist, 32,3% rohuniitjaist jne. Keskmike kiht kapitalismi tingimustes laostus pidevalt, mille tõttu paljud neist muutusid kehvikuteks. Väiksearvuline kesktalupoegkonna jõukas ladvakiht, kes kasutas sageli ka palgalist töötajad, muutus aga kulakuiks.

Majandeid maasuurusega kuni 10 ha, mis enamikus kuulusid külakehvistule, oli 41 303 ehk 32,6%. Neile kuulus 8% maast, 11,6% veistest, 13% hobustest, 15,2% sigadest, 6% mehaanilisel jõul töötavaist rehepeksumasinaist, 1,4% rohuniitjaist, 12,3% vedruäketest, 3% kultivaatoreist jne.¹⁹¹

Kehvikud said ainult osa elatusvahendeid oma majapidamisest. Suur osa elatusvahendeist tuli neil hankida töötades palgatöölisena kulakutaludes või tööstuskäitistes.

Maaproletariaat, kes elatus oma töötajate müügist kulakuile ning kannatas tööstusproletariaadiga võrreldes veelgi rängemat ekspluateerimist, moodustas 1922. aastal 39,1% maaelanikkonnast.¹⁹²

¹⁸⁹ 1925. a. põllumajandusliku üleskirjutuse andmed, Tallinn 1926, lk. 2.

¹⁹⁰ 1922. a. rahvaloenduse järgi oli Eesti põllumajanduses 77 130 palgatööliseid. Kuidas palgatöölise üldarv jagunes üksikute talundite gruppide vahel, seda ametlik kodanlik statistika sõjajärgse revolutsioonilise kriisi aastail kahjuks ei valgusta.

¹⁹¹ Esitatud protsendid on välja arvatud «1925. a. põllumajandusliku üleskirjutuse andmete» (Tallinn 1926) alusel.

¹⁹² Rahvastik ja tervishoid Eestis, Eesti Demograafia, IV vihik, Tallinn 1930, lk. 5.

1921. aastal võeti I riigikogus vastu seadus, mille järgi põllutöölise tööpäeva pikkuseks määrati 9 tundi, mida suvekuudel aga võis pikendada 11 tunnini. Kuid Töö- ja Hoolekandeministeerium ning töökaitsekomissarid ei astunud selle seaduse ellurakendamiseks mingeid samme. Seetõttu ignoreerisid kulakud seadust ning tavaliiseks põllutöölise tööpäeva pikkuseks kujunes põllutööde hooajal 12—16 tundi. Esines ka juhtumeid, kus päevatöölise tööpäev oli veelgi pikem. Põllutöölise palganormid ja töötingimused tulid antud seaduse järgi igal aastal peremeestest ja töolistest koosnevatel segakomisjonidel kindlaks määrata. Seda aga ei toimunud, sest kulakud ignoreerisid segakomisjonides täielikult põllutöölise ettepanekuid. Palga ja töötingimuste suhtes valitses nende vahel nn. «vaba kokkulepe». Rohke vaba tööjõu olemasolu tingimustes andis see aga kulakuile soodsa võimaluse maaproletariaadi ja külakehvistu ekspluateerimise süvendamiseks. Kodanliku statistika andmeil (statistika koostamisel kasutati peremeeste poolt antud andmeid) oli 1922. aastal aastatöölise keskmine kuupalk meestel 1826 ja naistel 1189 marka, suvetöölise keskmine kuupalk meestel 2717 ja naistel 1955 marka; päevatöölise keskmised päevapalgad tööhooaegadel olid meestel 162 ja naistel 124 marka, kusjuures peremees andis toidu.¹⁹³ Kuid terves reas maakohtades oli põllutöölise palk keskmisest tunduvalt madalam. Nii näiteks maksti 1922. aastal Müüriku ja Koonu mõisates (Virumaal) 60—80 marka, Väätša mõisas (Järvamaal) ainult 50 marka päevas jne.¹⁹⁴ Kuigi kodanlik statistika põllutöölise töötingimusi ja korteriolusid üldse ei valgusta, on teada, et need olid tunduvalt halvemad tööstustöölise omadest. «Korteriks on üksikul inimesel tare või kambri nurk voodiga, valgustuseks lauaotsal «tattnina» lamp,» kirjutati põllutöölise korteriolude kohta töölisajakirjanduses.¹⁹⁵

Talumajapidamiste kõrval etendas sõjajärgse revolutsioonilise kriisi aastail tähtsat osa ka mõisamajandus. Osa mõisu, peamiselt aga endised kroonumõisad jäid kodanliku riigi kasutada, kes neid majandas edasi suurmajapidamistena.

Kuna maaseaduse alusel mõisnikelt võõrandatud mõi-

¹⁹³ «Eesti Statistika» 1924, nr. 32, lk. 6, 10 ja 13.

¹⁹⁴ «Töö Täht» 1922, nr. 1, lk. 3 ja nr. 2, lk. 3.

¹⁹⁵ «Tallinna Tööline» nr. 5, 18. II 1922.

sate tükeldamine ja «rahvale» jagamine toimus n. ö. järkjärgult, siis renditi paljud mõisad tükeldamiseni endistele omanikele, parunitele. Nii oli 1921. aastal endiste omanike käes rendil 262 pea- ja 68 karjamõisat.¹⁹⁶ Seega jäi kodanliku diktatuuri algaastail 1149 mõisast umbes $\frac{1}{3}$ tegelikult endiste parunite valdusse, mis tähendas ka mõisatöölise olukorra endiseks jäämist, kusjuures kohati nende olukord isegi halvenes. Neis mõisates kannatasid mõisatöölised endiselt parunite omavoli all. Ka riigimõisates, kus mõisatöölistel tuli tihti kannatada upsakate valitsejate toore omavoli all, ei olnud neil aastail põllutöölise olukord sugugi parem. Kuivõrd kaugemale ulatus «demokraatliku vabariigi» riigimõisate valitsejate omavoli, seda näitab 1920. a. suvel Võrumaal toimunud tööliste peksmine Tilsis mõisa valitseja poolt.¹⁹⁷

Kodanliku diktatuuri kehtestamisest tingitud Eesti põllumajandussaaduste peamise tarbija — Peterburi kaotamise tõttu tuli kodanlusel luua uued turusidemed kapitalistlikes riikides. See oli seotud suurte raskustega, sest monopolistliku kapitalismi üldkriisi tagajärjel teravnes kapitalistlikul maailmaturul konkurents riikide vahel mitte ainult tööstussaaduste, vaid ka põllumajandussaaduste müügiturgude pärast. Põllumajandussaadustele saavutati Lääne-Euroopa tööstusriikides uued turud teravas konkurentsisis teiste põllumajanduslike riikidega ning Eesti põllumajanduse imperialistlike suurriikide rangetele turunõuetele ümberkohandamise ja allutamise hinnaga. Sellega asetati kodanliku Eesti põllumajandus sõltuvusse Lääne-Euroopa imperialistlike suurriikide monopolidest ja monopolistliku kapitalismi ebastabiilsest turukonjunktuurist. Samal ajal nõudis põllumajanduse vastavalt lääne-riikide turunõuetele reorganiseerimine võrdlemisi suuri kapitale. Kodanliku diktatuuri tingimustes raskenesid tunduvalt kapitalistliku taastootmise tingimused Eesti põllumajanduses maailmasõjaeelse perioodiga võrreldes.

Endine Peterburi turu jaoks loodud pekisigade kasvatust tuli Inglise turu nõudel reorganiseerida peekonisigade kasvatamiseks. Lääneriikide turunõudeil hakkas seakasvatuses pidevalt tõusma peekonisigade erikaal. Kuid paralleelselt peekonisigadega kasvatati endiselt ka pekisigu,

¹⁹⁶ ORKA, fond 20, nim. 1, s.-ü. 208, l. 294.

¹⁹⁷ «Töö ja võitlus» 1920, nr. 10, lk. 190.

eeskätt Saksamaa turu jaoks. Kuna peekonikasvatuse nõudis kapitaalvahetuse (vastavate sigalate ehitamise jne. näol), siis hakkas see arenema eeskätt kulakute ja kesktalupoegade varakama kihi majandis ja aitas seega kaasa talurahva edasisele diferentseerumisele.

Seakasvatuse reorganiseerimisega Lääne-Euroopa tööstusriikide turunõuetele vastavaks oli otseselt seotud 1922. a. lõpul Eesti Seakasvatajate Seltsi asutamine, mille ülesandeks oli peekonisigade kasvatamise edendamine. Selle ülesande teostamiseks asutati 1922. aastal Põllumajandusliku Keskühisuse «Estonia» poolt Õisu mõisa (Viljandimaal) sugusigade kasvulava. Paralleelselt Eesti karjamajanduse reorganiseerimisega vastavalt monopolistliku kapitalismi turukonjunktuurile, toimus seakasvatuse suhteliselt kiire ennesõjaaegse taseme taastamine. Nii tõusis sigade arv 266 646-lt 1920. aastal 338 336-le 1923. aastal.¹⁹⁸

Enne Esimest maailmasõda turustati Peterburis peale või veel hulgaliselt juustu, koort ja piima, mida ei olnud hiljem võimalik eksportida lääneriikidesse. Seetõttu tuli varem Peterburis turustatud koor ja piim vastavalt uutele turunõuetele välismaale eksportimiseks ümber töötada võiks. Sellega seoses tuli laiendada piimatööstusi. Nii tuli ka piimamajanduses teostada teatud reorganiseerimine, mis nõudis kapitalide investeerimist. Seoses Eesti piimamajanduse reorganiseerimisega hakati 1922. a. lõpust alates andma piimaühingutele riiklikku krediiti. Kodanliku Eesti piimamajanduse kapitalistlike suurriikide turunõuetele kohandamisega on samuti otseselt seotud piimaühisuste ja koorejaamade kiire kasv ning riigi kulul töötava piimatööstuste juhatajaid ettevalmistava piimanduskooli asutamine Kuremaa mõisa 1921. aastal. Järgneval aastal anti kool Põllumajandusliku Keskühisuse «Estonia» valdusse ning ta kolis üle Viljandimaale Õisu mõisa. Leidnud kapitalistlikes riikides (Rootsis, Inglis- ja Saksamaal) võile turu, taastas Eesti piimamajandus kiiresti oma sõjaeelset taset. Lüpsilehmade arv tõusis 249 795-lt 1920. aastal 321 245-le. 1924. aastal, piimatoodang 339 877 tonnilt 1922. aastal 450 385 tonnile 1924. aastal, kusjuures toodang keskmiselt ühe lehma kohta

¹⁹⁸ Eesti 1920—1930. Arvuline ülevaade, Tallinn 1931, lk. 92.

kasvas 1106 kg-lt 1402 kg-le.¹⁹⁹ Hoolimata sellisest kasvust, ei saavutatud siiski maailmasõjaeelset piimatoodangutaset, kuigi lüpsilehmade arv ületas sõjaeelset taseme. See aga näitab, et võrreldes sõjaeelsega oli tunduvalt langenud piimakarja produktiivsus (piimatoodang lehma kohta), mis oli tingitud nii tõukarja hävimisest sõja-aastail kui ka teistest tegureist. Seoses mõisate võõrandamise näol teostatud üleminekuga suurmajapidamiselt väikepõllundusele halvenesid tunduvalt piimakarja arendamise ja selle produktiivsuse tõstmise tingimused. Ratsionaalsele piimakarjakasvatusele üleminek ja selle arendamine oli kodanlikus Eestis võimalik peamiselt kulaklusel, kellel oli ainelisi võimalusi kõrge produktiivsusega tõulehmade muretsemiseks, neile vastavate hoonete ehitamiseks, söödabaasi loomiseks jne.

Või eksport tõusis 110 tonnilt 1921. aastal²⁰⁰ 3187 tonnile 1924. aastal.²⁰¹ Sellise kasvu aluseks oli suurte kapitalistlike tööstusriikide suurenev nõudmine rasvainetele.

Suurema osa võist ja üldse põllumajanduslikust turutoodangust andsid kulaklikud majandid. Töötav talurahvas suutis müügiks toota ainult piirates oma tarbimist, mis oli niigi madal.

Samaaegselt võitoodangu kasvuga toimus aastail 1920—1924 endise, kõrgel tasemel seisva juustutootmise suur langus. Selle peamiseks põhjuseks oli Peterburi (seal turustati enne sõda enamik Eestis toodetud juustu) turu kaotus. Osalt oli see tingitud ka Eesti enda siseturu kitsenemisest, mille tõi kaasa nii tööstustöölise reaalpalka langus võrreldes sõjaeelse perioodiga kui ka rasketööstuse laostumisest ning suurkätiste kroonilisest alakoormatusest tingitud tööstustöölise arvuline vähenemine.

Seega hakkas Eesti endine mitmekülgne piimamajandus muutuma ühekülgseks, võitootmisele orienteeruvaks piimamajanduseks.

Põllunduses kasvas kuni 1923. aastani pidevalt teravilja külvipind, kusjuures ületati koguni 1913. a. tase. Teravilja külvipind kasvas 479 047 hektarilt 1920. aastal 547 437 hektarile 1922. aastal, mis oli ajavahemiku

¹⁹⁹ Eesti arvudes 1920—1935, Tallinn 1937, lk. 59 ja 64.

²⁰⁰ Põllumajanduse peavalitsuse aastaraamat I, (1918—1926), Tallinn 1927, lk. 290.

²⁰¹ Eesti 1920—1930. Arvuline ülevaade, Tallinn 1931, lk. 169.

1920—1935 kõrgseisuks teravilja osas.²⁰² Teravilja külvipinna kasv aastail 1920—1922 oli tingitud reast tegureist. Selle põhjuseks oli eelkõige asjaolu, et kodanliku diktatuuri algaastail, millal Eesti põllumajandust reorganiseeriti vastavalt uutele turutingimustele, ei olnud veel selgunud, kas uutes tingimustes on kasulik põllumajanduse arendamisel asetada pearõhk karja- või teraviljamajandusele. Teravilja, eeskätt toiduteravilja külvipindade kasvu kodanliku diktatuuri algaastail tõi omakorda kaasa asjaolu, et sõjast tingitud toiduainete puuduse tõttu oli nõudmine teravilja järele elav ning selle hind nii sisekui ka välisturul suhteliselt kõrge.

Kodanliku statistika andmeil oli põllukultuuride külvipind Eestis 1910. aastal 752 000 ha²⁰³, 1922. aastal aga 759 587 ha²⁰⁴. Seega saavutas põllukultuuride külvipind üldkokkuvõttes 1910. a. taseme. Üksikute kultuuride osas ei saavutatud aga sõjaeelse külvipinna taastamist.

Võrdlemisi suur mahajäävus esines tehniliste kultuuride — lina ja kartuli osas. 1924. aastal saavutati lina osas sõjajärgsete aastate kõrgseisuna 1913. a. külvipinnast ainult umbes 80%. Aastate 1920—1924 keskmine lina külvipind (25 674 ha)²⁰⁵ moodustas ajavahemiku 1910—1914 keskmisest külvipinnast ainult 64%. Linakasvatuse langus oli tingitud peamiselt turukonjunkturi muutumisest. Kartuli 1911. a. külvipinnast saavutati 1922. aastal, mis oli ajavahemiku 1920—1935 kõrgseisuks²⁰⁶, umbes 90%. Kartuli keskmine külvipind langes sõjajärgse revolutsioonilise kriisi aastail võrreldes aastate 1910—1914 keskmisega üle 15%. Piiritusetööstuse allakäik kodanlikus Eestis, mida põhjustas Vene laiaulatusliku turu kaotus, tõi kaasa kartulikasvatuse küllaltki olulise languse. Suure osa piiritusevabrikute seismajäämise tõttu langes järsult kartuli kasutamine tööstusliku toorainena. Sellest tingitud langust ei suutnud korvata ka tärklise- ja siirupivabrikute asutamine. Ühtlasi vähenesid kodanliku diktatuuri tingi-

²⁰² Eesti arvudes 1920—1935, Tallinn 1937, lk. 54 ja 55.

²⁰³ «Konjunktuur» 1938, nr. 38/39 (1/2), lk. 11; Eesti arvudes, Tallinn 1934, lk. 33.

²⁰⁴ Välja arvatud statistilise kogumiku «Eesti arvudes 1920—1935», Tallinn 1937, lk. 54—57 üksikute kultuuride kohta esitatud andmete alusel.

²⁰⁵ Eesti arvudes 1920—1935, Tallinn 1937, lk. 56.

²⁰⁶ Sealsamas.

mustes Peterburi turu kaotusest tingituna ka toidukartulite müügivõimalused, mille tõttu kartul põllumajanduse kaubandusliku artiklina kaotas oma endise tähtsuse. Kartulikasvatuse languse põhjuste kohta olid kodanlikud majandusteadlased sunnitud kirjutama järgmist: «Uhes piiritustöönduse langusega Vene turu kaotamisel on kartulikasvatus kahanenud, sest tärklistööndus ei ole temale pandud lootusi täitnud ja kaotatud Leningradi värske kartuli turgu ei ole suutnud asendada muud välisturud — Soome ja Rootsi.»²⁰⁷

Ränkade vihasadude tõttu tabas Eesti põllumajandust 1923. aastal ikaldus, mis tõi kaasa nii keskmise hektarisaagi kui ka kogusaagi järsu languse. Teravilja keskmine hektarisaak langes 1923. aastal võrreldes 1922. aastaga üldkokkuvõttes umbes 17%. Kuid suviviljade osas, mida ikaldus eriti rängalt tabas, oli saagi langus (odral 36%, segaviljal 32%²⁰⁸) palju suurem.

1923. a. ikaldus ei olnud ainuüksi loodusõnnetusest tingitud paratamatus, vaid olenes ka maaparandustööde puudulikkusest ning põllumajanduse madalast tehnilisest tasemest. «Maapinna niiskusolud ei ole tihtiigi taimekasvule Eestis soodsad,» tunnistas avameelselt agronoom J. Hüner-son, üks kulakute poliitilisi juhte, «kuna palju põllumaid kõrge põhjavee all kannatab» ja et «maaharimine ei ole Eestis veel säärasel järjel, et see kõigiti vastaks taimekasvu nõudeile.»²⁰⁹

Eriti puudulik oli maaharimine kehvikute majandeis, kus põldude korralikku harimist takistas nii hobuste ja põllutööriistade puudus kui ka olemasoleva põllumajandusliku inventari vilets seisukord. Põllutööriistade teravat puudust kehvikuil näitab asjaolu, et 1925. aastal ei olnud 42,7%-l taludest pindalaga kuni 10 ha isegi harkatra ja 37,4%-l tavalist puuraamäket²¹⁰, s. o. niisuguseid põllutööriistu, mida valmistati harilikult kodusel teel. 54%-l majandest pindalaga 0,5—5 ha ei olnud aga harkatra ja

²⁰⁷ Eesti Entsüklopeedia II, Tartu 1933, v. 570.

²⁰⁸ Välja arvatatud «Eesti arvudes 1920—1935», Tallinn 1937, lk. 54 ja 55 alusel.

²⁰⁹ Eesti. Maa, rahvas, kultuur, Tartu 1926, lk. 314.

²¹⁰ Selle grupi talundeile, mille üldarv oli 41 303, kuulus 23 689 harkatra ja 26 270 puuraamäket (1925. a. põllumajandusliku üleskirjutuse andmed, Tallinn 1926, lk. 2, 152 ja 153).

53%-l puuraamäket.²¹¹ Seeg tuli kehvikuil laenata isegi kõige algelisemaid põllutööriistu kulakuilt. Seda sõltuvusvahekorda ei jätnud kulakud kehvtalurahva ekspluateerimisel oma huvides kasutamata. Talundeil pindalaga kuni 10 ha tuli ühehobuse ader 2 ning raudäke koguni 18 majandi kohta. Lisaks sellele oli neist majandeist 13 592 ehk 33% ilma hobuseta.

Ka keskmike majandites oli põllumajanduslikku inventari vähe. Nii tuli 1925. aastal talundite grupis pindalaga 10—30 ha rohuniitja 11,8 majandi, 92,7 ha põllu- ning aiamaa ja 254 ha tulundusliku maa kohta; hobusereha 11 talundi, 88,6 ha põllu- ning aiamaa ja 242,9 ha põllumajanduslikult kõlbliku maa kohta; kartulivõtja 448 majandi, 3 529 ha põllu- ning aiamaa ja 9664,8 ha tulundusliku maa kohta.²¹²

1923. a. ikalduse tõttu, mis tõi kaasa erakordse seemnevilja puuduse, vähenes 1924. aastal järsult terve rea põllukultuuride külvipind. Suviviljade külvipind langes 1924. aastal võrreldes 1923. aastaga nisul 24%, kaunviljadel 40% ja segaviljal 27% võrra. Kartuli külvipind vähenes 7% võrra.²¹³ Ikaldusest tingitud teravilja ja heinasaagi vähenemine tõi omakorda kaasa loomakasvatuse languse. 1924. aastal langes kõigi loomade arv peale lüpsilehmade.²¹⁴ Kuna selleks ajaks oli valitsevale kodanlusele täielikult selgunud, et vastavalt uutele turutingimustele tuleb Eesti põllumajanduses asetada pearõhk piimakarja arendamisele, siis võeti tarvitusele abinõusid lüpsikarja vähenemise ärahoidmiseks.

Eesti põllumajandus, välja arvatud lüpsilehmade arv ja põllukultuuride külvipind, ei saavutanud sõjajärgse revolutsioonilise kriisi perioodi lõpuks (1924) maailmasõja-eelset taset, vaid jäi üldkokkuvõttes sellest tunduvalt maha.

1923. aastal, millal seoses alanud majanduskriisiga kodanlusele üha enam selgus, et «tööstuslikku orientatsi-

²¹¹ Antud grupi majanditele, mille üldarv oli 21 883, kuulus 10 064 harkatra ja 10 376 puuraamäket (1925. a. põllumajandusliku üleskirjutuse andmed, Tallinn 1926, lk. 2, 152 ja 153).

²¹² Välja arvatatud 1925. a. põllumajandusliku üleskirjutuse andmete alusel.

²¹³ Välja arvatatud «Eesti arvudes 1920—1935», Tallinn 1937, lk. 54—56 toodud andmeil.

²¹⁴ Eesti arvudes 1920—1935, Tallinn 1937, lk. 58.

ooni» tabab krahh, hakati peatähelepanu pühendama põllumajandusele. Orientatsiooni muutus majanduses oli tingitud samuti asjaolust, et käsitletava ajajärgu lõpuaastaiks oli kodanlusele täielikult selgunud Eesti seisund ja ülesanded monopolistliku kapitalismi majandussüsteemis imperialistlike suurriikide toorainete- ja agraarriipsina. Alates septembrist 1923 hakati talupidajaile esmakordselt andma maaparanduseks riiklikku krediiti.²¹⁵ Samuti laiendati sel aastal piimaühingutele antavat krediiti. 1924. aastal hakati andma talupidajaile riiklikku krediiti kunstväetiste muretsemiseks jne.

Aastail 1923—1924 alanud agraarorientatsiooni väljakujunemine langeb aga puhtal kujul teise — kapitalismi ajutise, ebakindla stabilisatsiooni perioodi.

Iga aastaga suurenes põllumajanduse sõltuvus sise- ja välismaisest (eeskätt Inglise) monopolistlikust finantskapitalist. Põllumajandussaaduste turustamine ja eksport ning talurahva varustamine tööstuskaupadega koondusid üha enam monopolistlike ühingute kätte. Põllumajandussaaduste madalate ja tööstuskaupade kõrgete hindadega kurnas monopolistlik finantskapital jõhkralt töötavat talurahvast.

Põllumajandussaaduste ekspordi alal kujunes monopolistiks kulakute partei — põllumeeste kogude juhtimisel töötav Põllumajanduslik Keskühing «Estonia», kelle kätte oli 1922. aastal kontsentreerunud 46,2%, 1924. aastal 53,1% ja 1925. aastal 58,7% või ekspordist.²¹⁶ Varem oli «Estonia» tegevusalaks ainult piimasaaduste turustamine. Kuid aastail 1921—1925 hakkas tema tegevussfääri laiendatud põhikirja alusel kuuluma kõigi põllumajandussaadustega kauplemine. «Estonia» kätte kontsentreerus neil aastail ka kartulite, liha, kodulindude ning munade eksport. «Estonia» peaaegu monopoolne seisund põllumajandussaaduste väljaveo alal võimaldas tal saada suuri kasumeid. Näiteks 1925. aastal, kui «Estonia» eksportis võid välismaale 154—160 marka nael, maksis ta piimaühingutele ja koorejaamadele või naelast ainult 87 marka.²¹⁷ Seega oli hinnavahe ligi 100%. Kuid «Estonia» ei tegelnud ainult põllumajandussaaduste väl-

²¹⁵ «Riigi Teataja» 1923, nr. 114, lk. 825, 826.

²¹⁶ Eesti. Maa, rahvas, kultuur, Tartu 1926, lk. 928.

²¹⁷ «Edasi» nr. 156, 17. XII 1926.

javeoga, vaid ta varustas alates 1921. aastast (sel aastal omandas «Estonia» varem mõisnikele kuulunud Tallinna keskmeierei) ka pealinna rõõsa piima ning piimasaadustega.

Külakaubanduse alal kujunes monopolistiks «Estonia» võistleja Eesti Tarvitajateühisuste Keskühisus (ETK), mis oli ostumüügi ehk tarbijate ühingute ülemaalseks keskorganiks. ETK peamiseks sissetulekuallikaks oli kohalike tarbijate ühingute kaudu maa varustamine põllumajanduslike kaupade ja paljude elatistarvetega. Neilt operatsioonidelt sai keskühisus suuri kasumeid. Nii ETK kui ka «Estonia» olid tihedalt seotud monopolistliku finantskapitaliga, välis- ja sisemaiste monopolidega ning riigiaparaadiga. ETK, mis oli peamiselt tööerakonna poliitiliseks tööriistaks ja tema tegevuse majanduslikuks aluseks, sõlmis paljude vabrikutega lepingud, et nad ei müüks kaupu ühisustele odavamalt kui ETK. Tema kaubanduslikke operatsioone finantseeris Eesti Pank.

Kodanlikus Eestis võrdlemisi laialt arenenud ühistegevus oli puhtkodanlik liikumine, mis teenis ja kindlustas kapitalismi ning oli seotud riigiaparaadiga. Põllumajanduslik ja tarbijate kooperatsioon oli kapitalismi üldkriisi tingimustes monopolistliku finantskapitali tööriistaks töötava talurahva kurnamisel.

Kodanluse apoloogeedid, ühistegevuse teoreetikud A. Tammann, P. Bogdanov jt. muidugi eitasid seda tõsiasi ning väitsid, et ühistegevuse eesmärgiks olevat elanikkonna töötavate kihtide kaitsmine kapitali ja kapitalistliku korra vägivalla vastu. «Pole kahtlust, et kooperatsioon kapitalistliku riigi tingimustes on kollektiivne kapitalistlik asutus,»²¹⁸ kirjutas V. I. Lenin kapitalistliku kooperatsiooni olemuse kohta. Kapitalistliku asutuse eesmärgiks ei saa aga ühelgi juhul olla väikekaubatootjate huvide kaitsmine, vaid kapitalistidele kasumite kindlustamine.

Tänu Oktoobrirevolutsioonile vabanes talurahvas täielikult võlgadest. Kuid juba kodanliku diktatuuri algaastail mässis monopolistlik finantskapital töötava talurahva uuesti võlaorjuse võrkudesse. Talude võlakoorem kasvas neil aastail eeskätt uuestirajatud asundustalude inventari-, ehitus- jt. laenude näol. Eriti hoogsalt kasvas talun-

²¹⁸ V. I. Lenin, Teosed, 33. kd., Tallinn 1955, lk. 432.

dite võlakoorem sõjajärgse revolutsioonilise kriisi perioodi lõpuaastail. Selle põhjuseks oli 1923. a. ikaldus ja majanduskriis (sealhulgas põllumajanduskriis) aastail 1923—1924. Ikalduse tagajärjel oli enamik keskmike ja kehvikute taludest sunnitud tegema lühiajalist kõrgeprotsendilist (kuni 7,5%) laenu seemnevilja, toiduteravilja jne. ostuks. Kuna juba varem oli osa taludest koormatud võlgadega üle majandusliku kandejõu, siis tõid ikaldus ja majanduskriis endaga kaasa nende majandite täieliku laostumise ja pankroteerumise.²¹⁹ 1924. aastal ulatusid talundite võlad, ilma asunike ehitus-, inventari- jt. laenu-deta 11,4 milj. kroonile. 1926. aastal tõusis antud võla-summa juba 18,9 milj. kroonile.²²⁰ Seega esines kahe aasta jooksul tõus 65,7% võrra.

Talundite võlakoorma selline järsk kasv on eredaks näiteks kodanlikus Eestis toimunud töötava talurahva hulkade kiirest vaesumisest ja laostumisest.

* *
*

Oma poliitilise võimu päästmiseks ja kindlustamiseks oli eesti kodanlus sunnitud võõrandama balti parunite mõisad ning teostama kodanliku maareformi. Ühtlasi püüti mõisnike maade võõrandamise teel luua kuláklusele kui kodanliku diktatuuri peamisele sotsiaalsele klassitoele soodsaid arenemistingimusi ja laiendada kodanliku dikta-tuuri sotsiaalset baasi. Aastail 1920—1924 varustati maaga peamiselt Nõukogude-vastasesest sõjast osavõtnuid, kellele jagati põhiosa parematest võõrandatud mõisamaadest. Kuid nii revolutsioonilise liikumise survele kui ka kodanluse klassihuvidele lähtudes tuli maareformi teostamisel siiski ka osa maata ja vähese maaga talurahvast varustada väikekruntide ja juurdelõigetega. Kodanlik maareform ei kõrvaldanud maapuudust Eesti külas ega parandanud maaproletariaadi ja kehtalurahva olukorda. Maa kui üks peamisi tootmisvahendeid jäi endiselt ühtede

²¹⁹ Kuna sõjajärgse revolutsioonilise kriisi aastail talundite võlakoorem ja nende müük oksjonil ei saavutanud veel katastroofilist ulatust, siis läks ametlik statistika neil aastail antud küsimuse käsitlemisest lihtsalt vaikides mööda. Seetõttu ei ole võimalik anda aastail 1920—1924 oksjonil müüdnud talude arvu.

²²⁰ «Konjunktuur» 1939, nr. 59(10), lk. 480.

rikastamise ja teiste kurnamise vahendiks. Kodanliku maareformi teostamine, mis oli üheks põhiliseks kodanliku diktatuuri kindlustamise vahendiks, soodustas edasist kapitalistlikku diferentseerumist ja klassivastuolude teravnemist Eesti külas. Toimus tootmisvahendite (maa, loomade, põllumajandusliku inventari jne.) kontsentreerumine kulaklik-kapitalistlike majandite kätte ning kehvikute ja keskmike järkjärguline laostumine.

Kodanliku Eesti põllumajanduse arenemistingimuste kujunemisel oli põhilise tähtsusega teguriks Eesti eraldumine Venemaast ning Esimese maailmasõja ajal alanud kapitalismi üldkriis. Kapitalismi arenemine Eesti põllumajanduses oli eelnevatel aastakümnetel toimunud tihe das seoses Peterburi jt. Venemaa tööstuslinnade turu nõuetega, mida Eesti põllumajandus varustas mitmesuguste saadustega. Välisimperialistide abil teostatud kodanliku diktatuuri kehtestamisega katkestati endised, sajandeid kestnud majanduslikud sidemed Venemaaga. Põllumajandussaadustele uute turgude otsingul pöördus eesti kodanlus imperialistlike lääneriikide poole ja asus vastavalt nende turunõuetele Eesti põllumajanduse ühekülgsele ümberkorraldamisele peamiselt või ja peekoni tootmise suunas. Selle otseseks tagajärjeks oli Eesti endise mitmekülgse põllumajanduse ühekülgseks (monoprodukti — või tootmise suunaga) põllumajanduseks muutumise protsess, mis sai alguse juba käsitletaval perioodil.

Eesti põllumajanduse sattumine sõltuvusse Lääne-Euroopa suurriikide turgudest ning kodanliku maareformi teostamine allutasid Eesti töötava talurahva täielikult monopolistliku finantskapitali kurnamispoliitikale, mis soodustas diferentseerumist põllumajanduses ja tõi kaasa kulaklik-kapitalistlike majandite tugevnemise ning töötava talurahva laostumise.

Põllumajanduse erikaalu pidev tõus rahvamajanduses, mis eriti intensiivistus alates 1923. aastast tööstuse erikaalu languse arvel, näitab, et sõjajärgse revolutsioonilise kriisi aastail algas Eesti Lääne-Euroopa imperialistlike suurriikide agraar- ja tooraineripatsiks muutumise protsess. Seda protsessi, mis oli tingitud objektiivseist tegureist (Eesti vägivaldne lahtirebimine Nõukogude Venemaast ja tema lülitamine üldkriisi ajajärku jõudnud monopolistliku kapitalismi süsteemi jt.), soodustas kodan-

liku valitsuse rahvavastane tegevus, mis seisnes eelkõige selles, et ta ei seadnud Nõukogude riigiga sisse normaalset kaubavahetust.

Põllumajanduse väheste harude (eelkõige piimakarja) arenemine kodanlikus Eestis toimus talurahva terava diferentseerumise tingimustes, kulaklike ja suurte kapitalistlike majanditega ühel pool ja viletsuse ning palgaorjusega teisel pool. Seda protsessi, mis oli tingitud kaubatootmise objektiivsetest seadustest, kiirendas omakorda eesti kodanluse rahvavastane agraripoliitika.

4. KODANLIKU EESTI VÄLISKAUBANDUS IMPERIALISTLIKE SUURRIIKIDE TEENISTUSES

Eespool nägime, et Eesti ala kapitalistliku suurtööstuse ja põllumajanduse arenemise peastiimuliks oli Esimese maailmasõja eel tsaari-Venemaa ulatuslik siseturg oma vajadustega. Seetõttu oleks Eesti rahvamajanduse arendamise seisukohalt olnud täiesti loomulik tiheda majandusliku suhtlemise loomine kodanliku Eesti riigi ja Nõukogude Venemaa vahel. See võimalus kindlustatigi Eesti rahvamajandusele Tartu rahulepinguga, mis määras kindlaks majanduslikud suhted kodanliku Eesti ja Nõukogude Venemaa vahel. Rahuleping nägi ette, et mõlemad pooled alustavad pärast rahulepingu ratifitseerimist võimalikult kiiresti läbirääkimisi kaubanduslepingu sõlmimiseks. Selle aluseks tuli võtta rahulepingu artikkel 16, mis nägi ette enamsoodustuse ja vaba transiidi printsiibi.

Kuid kodanliku Eesti valitsus ei sõlminud kaubanduslepingut Nõukogude Venemaaga, kuigi viimane seda korduvalt taotles.

1920. a. veebruaris, otsekohe pärast Tartu rahu sõlmimist saabus Eestisse Nõukogude Venemaa kaubanduslik delegatsioon ärisidemete sõlmimiseks siinsete äri- ja tööstusringkondadega. Samuti oli delegatsiooni eesmärgiks välja selgitada tihedate majanduslike suhete loomise võimalus kodanliku Eestiga. Delegatsiooni Eestis viibimise ajal püüti aga valitsevate ringkondade poolt, kelle eesmärgiks oli isoleerida Eestit majanduslikult Nõukogude Venemaast, luua rahvamassides sellist muljet, nagu oleks majanduslik suhtlemine kodanliku Eesti ja Nõukogude-maa vahel üldse võimatu. Nii näiteks teatas kodanlikule

valitsusele lähedal seisev «Päevaleht» küüniliselt: «Kindel on see, meil Venemaale palju pakkuda ei ole, samuti kui Venemaal meile midagi iseäralikku anda ei ole. Kui meie aga Venemaale midagi annaksime, siis ainult puhta kulla eest!»²²¹ Väide, nagu ei oleks kodanlikul Eestil Nõukogude Venemaalt midagi saada, oli aga täiesti vale ja alusetu. See selgub mainitud küünilisest artiklist endast, kus edasi märgiti järgmist: «Venemaa esitajad on meile ettepaneku teinud, et meie oma vabrikutes ja tehastes Vene vedureid ja vaguneid hakkaks parandama.»²²² Kuid Nõukogude Venemaa ei pakkunud kodanliku Eesti tööstusele mitte ainult remonditellimusi, vaid oli normaalse kaubavahetuse korral nõus andma rohkesti tellimusi ka valmis- toodetele. Nii näiteks teatas Nõukogude kaubandusliku delegatsiooni juht, et Nõukogude Venemaa võiks anda «Dvigateli» vaguniehitustehasele tööd tema maksimaalse produktsiooni ulatuses, mis oli umbes 3000 vagunit aastas.²²³ Tasuks lubati Eesti tööstusele vajalikku toorainet. Nõukogude Venemaal oli seega pakkuda kodanliku Eesti rahvamajandusele kõige hädavajalikumat, s. o. tellimusi tema tööstusettevõtetele, mis kannatasid teravalt turgude puuduse all. Kuid sellest hoolimata loobus kodanlik valitsus 1920. aastal kaubanduslepingu sõlmimisest Nõukogude Venemaaga, kuigi teatud osa kodanlusest selle sõlmimist pooldas ning nõudis. Kuivõrd vaenulikult suhtus kodanliku Eesti valitsus Nõukogudemaga tihedate majanduslike suhete loomisse, seda näitab samuti asjaolu, et aastail 1920—1924 ei krediteerinud riiklik Eesti Pank üldse eksporti Nõukogude Venemaale. Samal ajal anti laialdaselt krediiti ekspordiks lääneriikidesse. Eesti kodanlus orienterus seega Lääne-Euroopa turgudele, püüdes Eestit majanduslikult isoleerida Nõukogude Venemaast.

Kuigi kodanlik valitsus püüdis isoleerida Eestit Nõukogudemaa, oldi siiski sunnitud temaga majanduslikult suhtlema ajutiste kokkulepete alusel ja Eesti-Nõukogude piiril avatud kaubavahetuspunktide kaudu. Eesti kodanlust sundis Nõukogudemaga majanduslikult suhtlema terav turgude puudus ning sõjajärgne majanduskriis Lääne-Euroopas aastail 1920—1921. Samuti oli selle põh-

²²¹ «Päevaleht» nr. 45, 26. II 1920.

²²² Sealsamas.

²²³ «Päevaleht» nr. 231, 12. X 1920.

juseks Eesti majanduse endine orgaaniline ühtsus Venemaa rahvamajandusega ning kommunistliku partei juhtimisel toimuv töörahva revolutsiooniline liikumine tihe date majanduslike suhete loomise eest Nõukogudemaaga. Mainitud majanduslik suhtlemine oli kodanliku diktatuuri algaastail võrdlemisi elav. 1920. aastal läks kodanliku Eesti ekspordist Nõukogude Venemaale 15,4%, 1921. aastal 28,6% ja 1923. aastal 6,7%.²²⁴ 1926. aastal oldi ajakirjas «Eesti Majandus» sunnitud tunnistama, et kodanliku diktatuuri algaastail Nõukogudemaaga toimunud võrdlemisi elav majanduslik suhtlemine ei olnud kodanliku Eesti valitsuse majanduspoliitika tulemuseks. Ajakirjas seletati mainitud suhtlemise teokssaamist ebaõigesti ainuüksi kodanliku Eesti «töösturite jõupingutuse viljana»²²⁵, märkimata seejuures isegi seda tõika, et mitte kõik töösturid ei pooldanud kaubanduslepingu sõlmimist Nõukogudemaaga, vaid ainult üksikud ringkonnad. Samuti «unustati» seejuures mainimast Nõukogude Venemaa ja Eesti töörahva osa.

Kuna kodanlik valitsus ei seadnud Nõukogude Venemaaga sisse normaalset kaubavahetust, siis oli rida tehaseid sunnitud tellimuste saamiseks Nõukogudemaalt moodustama omavahel liidu. Nii näiteks sõlmiti 1921. a. lõpul Nõukogude Venemaa ja omavahel liitunud Venemaa ja Peetri laevaehitustehaste, vaguniehtustehase «Dvigateli» ning a/s «Frantz Krulli» ja a/s «Ilmarine» masinaehitustehaste vahel leping, mille alusel metallitööstuse suurbaitised said Nõukogudemaalt remonditellimusi raudtevedureile.²²⁶

Aastail 1920—1921 Nõukogude Venemaaga toimunud võrdlemisi elava kaubavahetuse tõttu puudutas sõjajärgne majanduskriis, mis Lääne-Euroopas oli väga terav, Eesti rahvamajandust 1921. aastal vaid osaliselt. Samuti pidurdas kaubavahetuse olemasolu Nõukogude Venemaaga märgatavalt kodanliku Eesti tööstuse ja üldse rahvamajanduse lääneriikide monopolidele allutamise protsessi kiirust.

Kodanliku Eesti väliskaubanduse bilanss Nõukogudemaaga oli kõrgelt aktiivne, väljaarvatud 1924. aasta, mil

²²⁴ «Eesti Statistika» 1922, nr. 5, lk. 52 ja sealsamas, 1928, nr. 75(2), lk. 108.

²²⁵ «Eesti Majandus» 1926, nr. 9, lk. 329.

²²⁶ ORKA, fond 73, nim. 2, s.-ü. 317, l. 445.

import Nõukogude Liidust eelnevate aastatega võrreldes tunduvalt tõusis, eeskätt teravilja sisseveo tõttu, mis oli tingitud 1923. a. ikaldusest. Teravilja kõrval teiseks tähtsamaks sisseveoartikliks Nõukogudemaalt olid nafta ja naftasaadused.

Kodanliku Eesti eksport Nõukogude Venemaale koosnes oma enamuses tööstuskaupadest. Tähtsamateks eksportartikleiks olid paber ja paberisaadused, metalli- ning tekstiilitööstuse tooted jne. 1921. aastal turustati Nõukogude Venemaal 95,3% paberi ning 64,2% põllutööriistade ja masinate üldeksportidist.²²⁷ Ka järgnevail aastail oli Nõukogude Liit peamiseks kodanliku Eesti paberi- ja paberisaaduste tarbijaks. Selle üldeksportidist realiseeriti Nõukogude Liidus 1923. aastal 62,5%²²⁸ ja 1924. aastal 61,5%.²²⁹

Asjaolu, et kodanliku Eesti eksport Nõukogude Liitu koosnes rõhuvas osas tööstuskaupadest, näitas, kuiõrd eluliseks küsimuseks oli Eesti tööstusele, mis kannatas teravalt turgude puuduse all, kaubalepingu sõlmimine Nõukogudemaaga. Kuid isegi 1924. aastal, kui kodanlik Eesti heitles teravas majanduskriisis, ei võtnud kodanlik valitsus vastu Nõukogude Venemaa ettepanekut kaubanduslepingu sõlmimiseks, hoolimata sellest, et mõned töösturite ringkonnad, eesotsas paberi-, metalli- ja nahatöösturitega, nõudsid aktiivselt selle sõlmimist. Läbirääkimiste nurjumise põhjuseks kujunes kodanlike allikate andmeil vastastikuste tollisoodustuste andmise küsimus. Kodanlik valitsus ei nõustunud vastastikuste tollisoodustustega, kuna selle all kannatavat kodanliku Eesti riigikassa. «Arusaadavalt on venelastel enamsoodustusest tollide alal reaal kasu, kuna meile (s. o. kodanlikule Eestile. — H. S.) Vene poolt antud tollisoodustused nende väliskaubanduse monopoli tõttu igasuguse reaal tähtsuseta on,»²³⁰ märgiti ühes läbirääkimisi käsitavas dokumendis.

Nii 1924. a. kui ka 1925. a. algul Nõukogude Venemaa ja kodanliku Eesti vahel majanduslikes küsimustes toimunud läbirääkimiste nurjumist aitab lähemalt selgi-

²²⁷ «Eesti Statistika» 1922, nr. 5, lk. 53.

²²⁸ Väliskaubandus 1923. a. Eesti Majandus, vihk I, Tallinn 1924, lk. 19.

²²⁹ Väliskaubandus 1924. a. Eesti Majandus, vihk IV, Tallinn 1925, lk. 21.

²³⁰ ORKA, Välisministeeriumi fond nr. 957, nim. 5, s.-ü. 54, l. 34.

tada Eesti Moskva saatkonna kaubandusliku atašee salajane kiri välisministri abile 1. augustil 1925. Kirjas öeldakse, et Nõukogude kaubanduslik esindaja Eestis oli esitanud kava tellimuste andmiseks tekstiili-, paberi- ja nahavabrikutele, Vene-Balti tehase käimapanemiseks ning tindikala ja kilude ekspordi korraldamiseks Nõukogudemaale. Ühtlasi oli tehtud ettepanek sõlmida ajutine kaubanduslik kokkulepe. Eesti kaubanduslik atašee hoiatas oma valitsust majandusliku lähenemise eest Nõukogude Venemaale, sest viimase lõppsihiks olevat majanduslik «... lähenemine nii kaugele, et lahutamist, kui seda kord tarvis läheks, võimatuks teha».²³¹

Sellest nähtub, et kodanliku Eesti valitsevad ringkonnad ei soovinud Nõukogude Liiduga tihedat majanduslikku suhtlemist, sest siis oleks olnud raske katkestada viimasega suhteid sel korral, kui kodanlikul valitsusel oleks tulnud imperialistlike suurriikide käsul rakendada Nõukogude-vastase sõjavankri ette. Kodanlik valitsus ei sõlminud kaubalepingut samuti kartusel, et normaalse majandusliku läbikäimise puhul peab tihenema ka poliitiline ja kultuuriline suhtlemine kodanliku Eesti ja Nõukogude Liidu vahel, mida ta aga ei soovinud nii sisekui ka välispoliitilistel põhjustel. Eesti kodanlus, kelle poolt kaubanduslik läbikäimine Nõukogudemaaga kandis sageli spekulatiivset eesmärki, lootis saada juhuslike, ajutiste kokkulepete kaudu toimunud majandusliku läbikäimise teel kõrgemat kasumit.

Hoolimata kaubalepingu mittesõlmimisest, oli kodanlik valitsus sunnitud majanduskriisi aastail siiski tihendada majanduslikku suhtlemist Nõukogude Liiduga. Nii asutati 1923. a. sügisel «Vene majandusmeeste õhutusel,» nagu märgiti välisministeeriumi poliitilise osakonna poliitiliste sündmuste ülevaates,²³² Tallinna Eesti—Nõukogude Liidu Kaubanduskoda. Selle ülesandeks seati Eesti tööstus- ja põllumajandussaadustele Nõukogude turgude võitmine. Samuti suurenes 1923.—1924. a. majanduskriisile järgneva il aastail kodanliku Eesti eksport Nõukogude Liitu. Viimane tõusis 5,3%-lt 1924. aastal 12,9%-le 1926. aastal.²³³

²³¹ ORKA, Eesti Moskva Saatkonna fond nr. 1584, nim. 1, s.-ü. 548, l. 5.

²³² ORKA, fond 957, nim. 1, s.-ü. 183, l. 15.

²³³ «Eesti Statistika» 1928, nr. 75(2), lk. 108.

Laiade rahvahulkade nõudel oli kodanlik valitsus sunnitud 1921. a. kevadel avama Eesti—Nõukogude piiril 39 kaubavahetuspunkti.²³⁴ Tööraha survele oli isegi Petseri maaülem sunnitud nõudma siseministeeriumilt nende avamist.²³⁵ Oma šalajastes kirjades rõhutas ta korduvalt, et nende avamine on hädavajalik Petserimaa elustamiseks, selle arenguks ning salakaubanduse hävitamiseks. Kodanliku valitsuse käsul tulid kaubavahetuspunktid piiril isoleerida «muust maailmast» traataiaga ning kaubanduslik suhtlemine nendes Eesti ja Nõukogude kodanike vahel pidi toimuma ainult sõjaväe kontrolli juuresolekul. Kõik need abinõud võeti tarvitusele selleks, et ära hoida mõtete vahetamist kodanliku Eesti ja Nõukogudema kodanike vahel. Kaubavahetuspunktide kaudu toodi Nõukogudemaalt Eestisse suures hulgal lina, kuld- ja hõberaha, karusnahku, aedviljaseemneid jne. Nii näiteks toodi ainuüksi Petserimaal Senno vallas Vidovitši külas asuva kaubavahetuspunkti kaudu Eestisse 1922. a. jaanuaris 2179 puuda linu, 370 rubla kuldraha, 538,45 rubla hõberaha jne. Veebruaris aga 2014 puuda linu, 142 rubla kuldraha jne.²³⁶

Eestist eksporditi kaubavahetuspunktide kaudu Nõukogudemaale suurel arvul piiritust, likööre, põllutööriistu, toiduaineid ja mitmesuguseid tööstuskaupu. Ainuüksi Ussadištše kaubavahetuspunkti kaudu eksporditi 1922. aastal Nõukogudemaale kaupu 10 729 051 marga väärtuses.²³⁷

Kuigi kaubavahetuspunktide raames toimunud majanduslik suhtlemine Nõukogude Venemaaga elustas Eesti rahvamajandust, nõudis siseministeerium juba 1922. a. algul kaubavahetuspunktide sulgemist. Seda argumenteeriti eeskätt sellega, et kaubavahetuspunktide kaudu toimuv majanduslik läbikäimine hoogustab Eesti töörahva revolutsioonilist liikumist. Kuid töörahva survele ning teatud kaubanduslik-tööstuslike ringkondade vastuseismisel²³⁸ jäid kaubavahetuspunktid siiski sulgemata nii 1922. aastal kui ka 1923. a. esimesel poolel.

Tähtsaks tuluallikaks vaadeldaval ajajärgul oli kodan-

²³⁴ ORKA, fond 73, nim. 1, s.-ü. 884, l. 141 ja 143.

²³⁵ Sealsamas, fond 20, nim. 1, s.-ü. 208, l. 22—23.

²³⁶ Sealsamas, fond 73, nim. 1, s.-ü. 894, l. 5 ja 6.

²³⁷ Sealsamas, l. 436.

²³⁸ Sealsamas, s.-ü. 884, l. 112—115.

likule Eestile tema territooriumi kaudu toimunud Nõukogude Venemaa transiitkaubandus. Et kodanlik Eesti sõlmis esimesena piiriikiidest Nõukogude Venemaaga rahu, siis kujunes ta 1920. aastal vahendajaks viimase ja kapitalistlike maade vahel. 1920. aastal teostati kodanliku statistika andmeil Eesti kaudu 32,9% Nõukogude Venemaa ekspordist ja 21,3% impordist.²³⁹ 1921. aastal, millal transiidi kogumaht oli 195 359 tonni²⁴⁰, andis see kodanlikule riigile sissetulekut 192,6 milj. marka ehk 27,4% kogu raudteede sissetulekust ja 3% riigi üldtuludest.²⁴¹ Kui kodanliku diktatuuri algaastail tõusis pidevalt Nõukogude Liidu transiit Eesti kaudu, siis aastail 1923—1924 toimus selle järsk langus. Transiit vähenes 345 788 tonnilt 1922. aastal 95 005 tonnile 1923. aastal. 1924. aastal suures transiitkaubanduse maht küll uuesti 161 888 tonnile, kuid jäi siiski kaugemale maha 1922. a. tasemest.²⁴² See oli tingitud reast tegureist. Suuresti langes transiit seetõttu, et blokaadi lõpu ja enam-vähem normaalsete poliitilismajanduslike suhete kehtestamise tõttu Nõukogude Liidu ja terve rea kapitalistlike maade vahel kaotas kodanlik Eesti oma senise soodsa vahendaja-positiooni. Oluliseks teguriks, mis takistas ja pidurdas Nõukogudemaa transiidi edukat kulgemist Eesti kaudu oli kodanliku valitsuse Nõukogude-vastane orientatsioon, tema aktiivne osavõtt imperialistlike suurriikide poolt organiseeritud mahinatsioonidest Nõukogude riigi vastu.

Samal ajal kui kodanlik valitsus ei sõlminud kaubanduslepingut Nõukogude Liiduga, mis oleks tunduvalt parandanud Eesti piiratud turutingimusi, sõlmis ta aga kaubanduslikke lepinguid lääneriikidega, kellede eesmärgiks oli saada Eestist odavaid toor- ja toiduaineid ning poolfabrikaate ja müüa Eestile kõrgete hindadega tööstusseadmeid, põllutöömehinaid ja mitmesuguseid tarbeesemeid.

Esimesena lääneriikidest sõlmiti 1920. a. suvel kaubanduskokkulepe Inglismaaga, kes hakkas selle alusel Eestit paljaks röövima tema looduslikest varadest ja toorainest. Nii eksporditi lepingu täitmiseks 1920. aastal

²³⁹ Eesti. Maa, rahvas, kultuur, Tartu 1926, lk. 668.

²⁴⁰ ORKA, fond 957, nim. 5, s.-ü. 54, l. 28.

²⁴¹ «Eesti Statistika» 1922, nr. 1—2, lk. 153.

²⁴² Väliskaubandus 1924. a. Eesti Majandus, vihik IV, Tallinn 1925, lk. 7.

Inglismaale rohkesti linu, samal ajal, kui linavabrikud seisid tooraine puudusel. Kodanliku Eesti ja Inglismaa vahel sõlmitud kaubanduskokkuleppe rööviseloom paljastati juurteni V. Kingissepa poolt koostatud EKP Keskkomitee üleskutses «Töölised, meid müüakse!» Üleskutses näidati, et Eesti linavabrikud seisavad tooraine puudusel ja töölised nälgivad, sest kodanlik valitsus müüb lina Inglismaale. Üleskutses öeldi: «See majanduslik röövpoliitika kinnitatakse nüüd ja tehakse plaanikindlaks ametliku lepinguga. Inglise röövkapitalistid riisuvad Eesti-maa paljaks tema looduslikest varadest ja igasugusest toorainest... Eesti töörahvas! Seltsimehed ja vennad! Meie oleme painutatud kahekordse kurnamise ja kahekordse surve alla. Meie verd imeb, meid rõhub, meid surub töölojude seisukorda päkapikkune Eesti kapital ja Inglise hiiglakapital. Meie oleme otseteed samasugusesse seisukorda sattumas kui Egiptuse, Pärsia ja India töörahvahulgad.»²⁴³

Üleskutses toodi veenvalt esile kodanliku Eesti sõltuvus Inglise imperialismist, tema muutumine Lääne-Euroopa imperialistlike suurriikide agraar- ja toorainete ripatsiks.

Inglismaa kujunes kodanliku Eesti metsa ja metsasaaduste peatarbijaks. 1922. aastal realiseeriti Inglismaal 78,7%, 1923. aastal 89,5% ja 1924. aastal 82,9% Eesti metsasaaduste üldekspordist.²⁴⁴ Lina, metsa ja metsasaaduste kõrval olid tähtsamaiks ekspordiartikleiks Inglismaale veel mitmesugused puidutööstuse (vineer, vineerist toolipõhjad jne.) tooted, takk ja või. Kodanliku Eesti võiekspordist läks Inglismaale 1921. aastal 19%, 1922. aastal 25,9% ja 1923. aastal 29,8%.²⁴⁵

Esitatud andmeist nähtub, et juba sõjajärgseil aastail hakkas kodanlik Eesti muutuma Inglismaad toidu- ja toorainetega (või, peekon, mets, lina) ning poolfabrikaatidega (vineer, plangud jne.) varustavaks agraar- ja toorainete ripatsiks.

Inglismaa kujunes kodanliku Eesti peavarustajaks kivisööga. Nii osteti Inglismaalt 1921. aastal 74,7%,

²⁴³ V. Kingissepp, Võitlus Ameerika-inglise imperialistide ja nende käsilaste vastu, Tallinn 1953, lk. 67—68.

²⁴⁴ «Eesti Statistika» 1929, nr. 88(3), lk. 171.

²⁴⁵ Piimasaaduste väljaveo kontrollijaam 1924—1934 (X aastaraamat), Tallinn 1934, lk. 64.

1924. aastal aga juba 80,8% kivisöe impordist.²⁴⁶ Inglise kivisöeettevõtete eesmärgiks oli halvata Eesti põlevkivitööstuse arengut. Seetõttu sundis Inglismaa kodanliku Eesti valitsust mitmesuguste vahenditega ostma üha rohkem kivisütt. Iga aastaga suurenes üha enam Eesti tööstusettevõtete sõltuvus kütteainete suhtes Inglise monopolidest.

Tähtsamaiks eksportartikleiks Inglismaalt olid veel tekstiilsaadused, tekstiilitööstuse tooraine (puuvill) jne. Ainuüksi 1921. aastal osteti Inglismaalt 46,5% sisseveetavaist tekstiilsaadustest.²⁴⁷

Inglismaa järel sõlmiti 1922. a. suvel kaubaleping Prantsusmaaga ja 1923. a. lõpul Saksamaaga, kelle tööstuskaubad, eriti aga metalltooted tõrjusid Eesti enda tööstuskaupu siseturul kõrvale.

Saksamaa tähtsaimaks eksportkaubaks Eestisse olid masinad ja teised metallkaubad, arstirohud, keemiakaubad ning toidu- ja maitseained. 1921. aastal moodustasid Saksamaalt imporditud masinad ja veoriistad 87,4% nende üldisest sisseveost.²⁴⁸ Et Saksamaa kujunes kodanliku Eesti peavarustajaks tööstusseadmete, masinate ning transpordi vahenditega, siis sattus viimase tööstus üha suuremasse sõltuvusse Saksamaa tehnikast. Samuti oli rida kodanliku Eesti tööstusharusid eeskätt metalli- ja keemiatööstus, sõltuvuses Saksamaa toorainetest. Käsitletava perioodi lõpuaastail osteti Saksamaalt juba 44% sisseveetavaist metallidest. Samal ajal osteti Inglismaalt aga ainult 18% metallidest.²⁴⁹ Kui 1920. aastal imporditi Saksamaalt 29,6% ja Inglismaalt 26,2% kogu Eesti sisseveost, siis 1924. aastal osteti Saksamaalt juba 36,6% ja Inglismaalt ainult 14% üldsisseveost.²⁵⁰ Paralleelselt Saksamaa erikaalu tõusuga kodanliku Eesti impordis kasvas pidevalt ka ta osatähtsus viimase ekspordis. Aastail 1920—1924 tõusis Eesti eksport Saksamaale 3,9%-lt 22,5%-le. Eksport Inglismaale langes aga samal ajavahe-

²⁴⁶ «Eesti Statistika» 1922, nr. 5, lk. 44; Väliskaubandus 1924. a. Eesti Majandus, vihik IV, Tallinn 1925, lk. 15.

²⁴⁷ «Eesti Statistika» 1922, nr. 5, lk. 44.

²⁴⁸ Sealsamas, lk. 45.

²⁴⁹ Väliskaubandus 1923. a. Eesti Majandus, vihik I, Tallinn 1924, lk. 13; Väliskaubandus 1924. a. Eesti Majandus, vihik IV, Tallinn 1925, lk. 14 ja 15.

²⁵⁰ «Eesti Statistika» 1928, nr. 75(2), lk. 108; Väliskaubandus 1924. a. Eesti Majandus, vihik IV, Tallinn 1925, lk. 14 ja 15.

mikul 45,2%-lt 33,5%-le.²⁵¹ Vaadeldava ajajärgu lõpul (1924. aastal) olid tähtsaimaks eksportartikleiks Saksa- maale või, lina, puuvillane riie ja paber.²⁵² Eesti või üldekspordist realiseeriti Saksamaal 1922. aastal ainult 0,1%, 1924. aastal aga juba 72,1%.²⁵³

Ülaltoodud andmeist nähtub, et Inglismaa ja Saksa- maa vahel käis võitlus kodanliku Eesti siseturu võitmiseks oma tööstustoodetele ja tema toorainete, põllumajan- dussaaduste ning poolfabrikaatide endale haaramise pärast. Kodanliku Eesti impordis saavutas vaadeldavail aastail esikoha Saksamaa. Kuigi Inglismaa erikaal Sak- samaa osatähtsuse tõusu tõttu Eesti väliskaubanduses langes, säilitas ta siiski Eesti toor- ja toiduainete ning poolfabrikaatide pärast käivas võitluses kindlalt esikoha. Kodanliku Eesti ekspordis kuulus esikoht sõjajärgse revo- lutsioonilise kriisi aastail kindlalt Inglismaale. Odavate toidukaupade ja toorainete ostu ning kallihinnaliste masi- nate ja teiste tööstustoodete müügi teel (s. t. mitteekvi- valentse vahetuse abil) röövisid Saksamaa, Inglismaa jt. maade imperialistid üha enam Eesti looduslikke rikkusi ning riisusid tema elanikkonda.

Eesti väliskaubanduses hakkasid domineerima kõr- gesti arenenud tööstusmaad — Inglismaa ja Saksamaa. 1924. aastal läks Inglismaale ja Saksamaale juba 56% Eesti ekspordist. Samal aastal osteti aga mainitud riiki- dest 50,6% kogu sisseveost. Kodanlik Eesti pidi seega paratamatult muutuma Lääne-Euroopa imperialistlike suurriikide agraar- ja toorainete ripatsiks.

Kodanliku Eesti ekspordis tõusis pidevalt põllumajan- dussaaduste erikaal, mida kajastab järgnev tabel.²⁵⁴

Tabelist (lk. 86) nähtub, et juba 1924. aastal moodus- tasid ainuüksi põllumajandussaadused ekspordist 44,6%.

Tööstustoodete väljaveos tõusis pidevalt poolfabrikaa- tide erikaal valmistoodete osatähtsuse languse arvel. Nii

²⁵¹ «Eesti Statistika» 1928, nr. 75(2), lk. 108.

²⁵² Väliskaubandus 1924. a. Eesti Majandus, vihk IV, Tallinn 1925, lk. 20.

²⁵³ Piimasaaduste väljaveo kontrolljaam 1924—1934 (X aasta- raamat), Tallinn 1934, lk. 64.

²⁵⁴ ORKA, fond 73, nim. 1, s.-ü. 1644, l. 318.

Ekspordi koosseis	% väljaveo üldväärtusest üksikuil aastail.				
	1923. a.	1924. a.	1925. a.	1926. a.	1927. a.
1. Põllumajandus- saadused	38,9	44,6	44,9	46,7	49,2
2. Tööstussaadu- sed	41,9	38,5	41,9	38,5	36,4
3. Metsamaterjal ja muud	19,2	16,9	12,2	14,8	14,4
Kokku:	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

tõusis ainuüksi paberi ja paberisaaduste väljaveos poolfabrikaatide erikaal väärtuse järgi 1924. aastal 1923. aastaga võrreldes kaks korda.

Toidukaupade, toorainete ning poolfabrikaatide erikaalu tõus ekspordis näitab, et sõjajärgse revolutsioonilise kriisi perioodil hakkasid kodanliku Eesti majanduses selgesti välja kujunema koloniaalmaade majandusele iseloomulikud jooned.

Kodanliku Eesti väliskaubandus oli sõjajärgse revolutsioonilise kriisi aastail, välja arvatud 1924. a. teine pool, passiivne. Sissevedu ületas kaugelt väljaveo.

Väliskaubanduse bilansi passiivsuse, välisvõlgade ja nende protsentide maksmise tõttu kujunes riiklik maksebilanss passiivseks. Selles väljendus selgesti Eesti kui imperialistlikest suurriikidest sõltuva maa röövimine välismaise monopolistliku finantskapitali poolt.

Väliskaubanduses, eriti impordi osas, hakkasid võtmepositsioonid juba sõjajärgseil aastail koonduma välismaistele monopolistidele. Nii näiteks hakkas koonduma õmblus- ja kudumismasinat import väliskapitali poolt asutatud aktsiaseltsi «The Singer Sewing Maschine Company» kätte. Petrooleumi, naftasaaduste, määrde- ja teiste õlide importi teostasid aga ameerika ja inglise monopolistliku finantskapitali poolt asutatud aktsiaseltsid «The Asiatic Petroleum Company (Baltic States Ltd.)», «The Caucasian Oil Co Ltd.» ja «Eesti Petrol».

Kuid välismaiste monopolide kõrval etendasid väliskaubanduses tähtsat osa ka nendega tihedalt seotud eesti kodanluse (kaubamaja «J. Puhk ja Pojad» jt.) ettevõtted.

* * *

*

Eesti väliskaubanduse analüüs aastail 1920—1924 näitab, et kooskõlas neil aastail alanud ja toimuva majandusliku struktuuri muutumisega, mis oli eelkõige tingitud tööstustoodangu piiratud turustamistingimustest, hakkas kodanlik Eesti kiiresti kujunema imperialistlike lääne-riikide varustajaks põllumajandussaaduste ja poolfabrikaatidega ning nende tööstuskaupade ostjaks. Ekspor-dis omandasid põllumajandussaadused ja poolfabrikaadid üha domineerivama koha. Ühekülgse orienteerumisega lääne-riikide turgudele sattus kodanliku Eesti väliskaubandus täielikku sõltuvusse konjunktuurist kapitalistlikul maailmaturul. Ülevaade Eesti väliskaubandusest tõendab, et aastail 1920—1924 algas intensiivne kodanliku Eesti Lääne-Euroopa imperialistlikke suurriike põllumajandussaaduste ja toorainetega varustavaks maaks muutumise protsess.

5. MAJANDUSKRIIS A. 1923—1924 KODANLIKUS EESTIS

Kapitalismi üldkriisi perioodil suureneb tunduvalt kapitalismi arenemise ebastabiilsus ning lüheneb selle tsükkel. On teada, et pärast Esimest maailmasõda elas kapitalistlik maailm üle kaks kapitalistlikku tsüklit, kusjuures esimene neist algas 1920.—1921. a. majanduskriisiga ja kestis kuni 1929. aastani.

Eelnevas nägime, et sõjajärgne majanduskriis aastail 1920—1921, mis lääne-riikides oli väga terav, puudutas kodanliku Eesti majandust 1921. aastal vaid osaliselt. Erinevalt teistest maadest puhkes aga 1923. a. suvel Eestis majanduskriis. See oli Eesti Nõukogude Vene-maast vägivaldse lahtirebimise, kodanliku valitsuse poolt temaga tihedate majanduslike suhete vajaduse ignoreerimise ning objektiivsetele tingimustele mittevastava majanduspoliitika teostamise tagajärjeks.

1924. aastal, millal imperialistlikes suurriikides algas kapitalismi ajutine, ebakindel stabilisatsioon, saavutas kodanlikus Eestis 1923. aastal alanud majanduskriis kulminatsioonipunkti.

Alanud majanduskriisi tõttu vähenes suurtööstuse tööliste arv 1923. a. 31. juulist kuni 30. novembrini 29 002-lt 25 858-le.²⁵⁵ Seega langes tööliste arv 4. kuu jooksul 3144

²⁵⁵ «Eesti Majandus» 1924, nr. 10(54), lk. 155.

võrra. Võrreldes 1922. a. novembriga langes tööliste arv suurtööstuses 1923. a. novembri lõpuks 2939 inimese võrra. Kuid kesk- ja väiketööstusettevõteteis, mida kriis haaras kõigepealt, oli tööliste arvu langus veelgi suurem. Turgude puudusel pidi 1923. a. teisel poolel lõpetama töö suur hulk metalli-, tekstiili-, keemia- jt. tööstusharude ettevõteteid. Novembris ulatus seisvate ettevõtete arv mittetäielikel andmeil 281-ni. Üldse jäi kontrolli all olevatest tööstusettevõtetest 1923. aastal seisma 336. Alates augustikuust, kui likvideeriti 33 ettevõtet, algas pankroteerunud ettevõtete massiline likvideerimine. 1923. a. lõpuks likvideeriti 114 tööstusettevõtet.²⁵⁶ «Maksab küll vaevalt sõnu kulutada selle üle, et kogu meie majandus praegu kriisi üle elab, nagu meie seda seni veel läbi elanud ei ole,» kirjutati 1. detsembril 1923 ilmunud majandusliku ajakirja «Eesti Majandus» järjekordses numbris.²⁵⁷ 19. detsembril 1923 toimunud riigikogu koosolekul tunnistas rahandusminister avameelselt, et rahvamajandust on haaranud äärmiselt terav majanduskriis.²⁵⁸

1923. a. viljaikaldus, mis piiras töötava talurahva niigi madalat ostujõudu, süvendas tunduvalt tööstuskriisi. Siseturg ei kitsenenud kriisi aastail ainuüksi viljaikalduse, vaid ka järsult kasvava tööpuuduse tagajärjel. Kuna ikalduse tõttu tuli senisest rohkem teravilja ja toiduaineid importida, mis nõudis välisvaluutat, siis oli kriis ka üheks rahanduskriisi ja margakursi languse põhjuseks. Margakursi langus ja rahanduskriis oli tingitud eeskätt asjaolust, et 1923. aastal ei suutnud Eesti Pank enam rahuldada töösturite ja kaupmeeste kasvavat välisvaluuta ja krediidi nõudmist, sest enamik kullafondi oli ära kulutatud.

Kaubanduslikud ringkonnad, kasutades Saksa marga kursi langusest tingitud soodsaid kaupade ostuvõimalusi Saksamaalt, importisid sealt palju rohkem kaupu, kui seda vajas Eesti siseturg. Ainuüksi välismaalt imporditud riidekaupa, mis ei leidnud ostjaskonda ning mille eest raha puudusel ei suudetud sisseveetolli maksta, seisis 1923. a. lõpul Tallinna tolliaitades 1 000 000 naelsterlingi (umbes 1 500 000 000 marga) väärtuses.²⁵⁹ Kuna suur osa välismaadelt, eeskätt Saksamaalt imporditud kaupu oli võlgu

²⁵⁶ ORKA, fond 2000, nim. 1, s.-ü. 724, l. 2.

²⁵⁷ «Eesti Majandus» 1923, nr. 41, lk. 643.

²⁵⁸ II riigikogu 2 istungjärgu protokoll nr. 57(37), 1923, v. 2228.

²⁵⁹ «Eesti Majandus» 1923, nr. 41, lk. 645.

ostetud, siis tulid vekslid lunastada. Selleks aga puudus importööridel, kelle kaubad ei leidnud ostjaskonda, välisvaluuta. Kaubandustegelaste ja töösturite suurenev krediidi ning välisvaluuta nõudmine oligi margakursi languse ja rahanduskriisi tähtsaimaks põhjuseks.

Töösturite kasvav krediidi nõudmine oli tingitud asjaolust, et ostjate puudusel jäid nende tööstusettevõtete tooted lattu seisma ning neil tekkis jooksva kapitali puudus.

1923. a. lõpul andis riigikogu nõusoleku kodanlikule valitsusele riigikassa kulla tagavaradest 2 miljoni kuld- rubla üleandmiseks Eesti Pangale kriisi ületamiseks ja langeva marga kursi stabiliseerimiseks.

Sellest hoolimata jätkus nii margakursi langus kui ka üldine kriisi süvenemine ja 1924. aasta kujunes veelgi raskemaks kriisiaastaks kui 1923.

Kõige raskemini kannatas kriisi all metallitööstus, eriti suured laevaehitustehased. Seda põhjustas Nõukogude Liidu tellimuste kaotamine neil aastail kodanliku valitsuse ja Nõukogudemaa vahel sõlmitud ajutiste kokkulepete mitteõigeaegse ja ebaausa täitmise tõttu Eesti poolt. Suurte masinaehitustehaste ja teiste suurkäitiste toodang langes 1924. aastal 1923. aastaga võrreldes 21%. Laevaehitustehaste toodang langes aga üle 2 korra.²⁶⁰ Kui 1917. a. algul töötas Vene-Balti laevaehitustehases 7375 ja Peetri laevaehitustehases 1257 töolist, siis 1. oktoobril 1924 olid vastavad arvud kõigest 400 ja 62. 1924. aastal algas laostunud laevaehitustehaste (eeskätt Vene-Balti laevaehitustehase) likvideerimine tehaste sisseseade vanarauaks müümise teel.

Raskesti kannatas majanduskriisi all ka tekstiilitööstus. 1924. a. algul töötas Narva Kreenholmi Manufaktuuris, Sindi Kalevivabrikus ja Balti Puuvillamanufaktuuris kokku 5154 töolist, augustis aga ainult 2822²⁶¹ ehk 46% vähem. Kui 1924. a. algul töötas tekstiilitööstuse suurettevõtteis 8121 töolist, siis juulis oli see arv ainult 5326.²⁶² Seega vähenemine poole aasta jooksul 35,5%. Tekstiilitööstuses langes toodang 1924. aastal 1923. aastaga võr-

²⁶⁰ Välja arvatud «Eesti arvudes 1920—1935», Tallinn 1937, lk. 120 alusel.

²⁶¹ «Klassivõitlus» 1924/1925, nr. 48, lk. 24.

²⁶² Tööstus Eestis 1924. a. Eesti Majandus, vihik V, Tallinn 1926, lk. 23.

reldes puuvillase riide ja lõnga osas 38%, kalevi osas umbes 25%, linase lõnga osas umbes 30% jne.

Majanduskriisi teravnemise tagajärjel vallandati kogu aasta vältel pidevalt töölisi, kusjuures kõige massilisem vallandamine toimus 1924. a. juulis ja novembris. Ainuüksi suurtööstuses vähenes tööliste üldarv 1924. a. novembris 1923. a. novembriga võrreldes 14% võrra. Kui 1923. aastal likvideeriti 114 pankroteerunud tööstusettevõtet, siis 1924. aastal oli likvideeritud ettevõtete arv juba 155. Kõige rohkem jäi ettevõtteid seisma ja likvideeriti 1924. a. oktoobrikuus. Seetõttu tõusis seisvate ettevõtete arv novembris 311-le, mis oli 12% võrra suurem 1923. a. novembris seisnud ettevõtete üldarvust. Peatudes oma aasta lõpparuandes kriisiraskustel, märkis 5. jaoskonna töökaitsekomissar, «et 1924. a. on olnud raskematest aegadest, mida Eesti tööstus on pidanud üle elama».²⁶³

Kriisi süvenemisega tööstuses ja kaubanduses käis kaasas ka kriisi teravnemine rahanduses ja põllumajanduses. Tunduvalt süvendas põllumajanduskriisi 1923. a. suurtest vihmasadudest tingitud ikaldus. «Läinud ikaldusaasta annab end väga rusuvalt tunda, nii raskelt, et põllumees on jäänud korruga vaeseks,» kirjutab kodanlik «Päevaleht». «Paljude majapidamine on purustatud, selle kordaseadmiseks läheks tarvis mitmeid õnnistusrikkaid aastaid.»²⁶⁴

1924. aastal vähenes võrreldes 1923. aastaga nii teravilja külvipind kui ka loomade arv, välja arvatud lüpsilehmad. Hobuste arv vähenes 1739, veiste arv 10 400, sigade arv 50 859 ja lammaste arv 57 340 võrra.²⁶⁵

Kriisi tagajärjel laostus massiliselt töötav talurahvas ja väikekodanlus. Väikeettevõtete (alla 5 töölisega) arv vähenes 1924. aastal 1923. aastaga võrreldes 30% võrra. 1925. aastal vähenes nende arv aga veel umbes 15% võrra. Metallitööstuses vähenes väikeettevõtete arv 1925. aastal 1923. aastaga võrreldes peaaegu 3 korda ja nahatööstuses umbes 2 korda.

1924. aastal süvenes eelmisel aastal alanud margakursi langus, kusjuures hilissuveks langes marga väärtus võrreldes dollariga üle 30%. Protestitud vekslite summa kas-

²⁶³ ORKA, fond 2000, nim. 1, s.-ü. 737, l. 2.

²⁶⁴ «Päevaleht» nr. 122, 8. V 1924.

²⁶⁵ Eesti arvudes 1920—1935, Tallinn 1937, lk. 58.

vas 5,5 miljonilt margalt 1923. aastal 11,9 miljonile margale 1924. aastal.²⁶⁶ Pankroteerus rida panku, nagu Meripank, Eesti-Prantsuse pank jt. Tunduvalt kasvasid nii välisvõlad kui ka riigi puudujääk.

Üha süveneva majanduskriisi tagajärjel halvenes järevalt Eesti töörahva niigi vilets majanduslik olukord. Kohutava kiirusega kasvas tööpuudus. 1924. a. sügisel oli ametlikult registreeritud 20 085 töötut.²⁶⁷ Tegelikult oli töötute arv agaunduvalt suurem. Mitteametlikel andmeil ulatus töötute arv 60 000-ni.²⁶⁸ Eriti kohutava kiirusega kasvas tööpuudus peamistes tööstuslinnades — Tallinnas ja Narvas. Ainuüksi Narvas oli kodanliku «Päevalehe» andmeil juba 1924. a. aprilli algul 5000 pikemat aega töötä olnud töölist, kes vajasid hädasti abi.²⁶⁹ «Töötute seisukord on kohutavalt vilets,» kirjutas töölisajaleht «Töölise Lipp». «Juhtumised, kus kogu töölise perekond mitu päeva ilma leivata olnud ei ole mitte haruldased.»²⁷⁰ Kriisi tagajärjel ei kasvanud tööpuudus järevalt ainult linnades, vaid ka maal, mis olid haaratud põllumajanduskriisist. «Ehk küll praegu kibe tööaeg niihästi põllul kui ka ehitustöös, võib näha töötisjaid inimesi parvedena,» kirjutati 1924. a. suvel töölisajalehes «Meie Sõna» tööolude kohta Suure-Jaani ümbruses (Viljandimaal), mis oli üheks jõukamaks maakohaks kodanlikus Eestis «Kui nüüd suvel kibedal tööajal inimesed peavad rändama sadasid verstasid, et leida paariks nädalaks tööd, mis sünnib siis talvel, kui igasugune tegevus seisab ja elukallidus marga languse tõttu suureneb.»²⁷¹ Kuigi maal, kus tööjõudu oli ülikülluses, valitses tööpuudus, hakkas Töö- ja Hoolekandeministerium 1924. a. kevadel ja suvel suunama töötatöölisi linnadest, eeskätt Tallinnast, maale tööd otsima. Sellega püüti halvata üha laienevat töötatöölise revolutsioonilist võitlust linnades. Linnatöölise maale suunamisega löi kodanlik valitsus kulakuile eriti soodsad võimalused põllutöölise palkade alandamiseks, nende ekspluateerimise süven-

²⁶⁶ A. Sunila, Eesti proletariaadi 1924. aasta 1. detsembri relvastatud ülestõusu objektiivsetest ja subjektiivsetest tingimustest, Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised, 1957, nr. 1, lk. 6.

²⁶⁷ Eesti 1920—1930. Arvuline ülevaade, Tallinn 1931, lk. 304.

²⁶⁸ II riigikogu 7. istungjärgu protokoll nr. 203 (20), 1925, v. 724.

²⁶⁹ «Päevaleht» nr. 96, 8. IV 1924.

²⁷⁰ «Töölise Lipp» nr. 3, 18. I 1924.

²⁷¹ «Meie Sõna» nr. 4, 8. VII 1924.

damiseks. «Viljandis on töötatöoliste töölekauplemine, keda sinna puksib töö-hoolekandeministeerium, saanud täieliku orjalaada kuju,» kirjutati töölisajalehes «Meie leht». «Enne kui pastlaparun naistöölisega kõnelemagi hakkab muust, laseb ta suurt kivi tõsta, mis turul leidub, et tugevamat orja välja valida. Sellepeale kobab ta töölise muskleid, et lõplikku otsust teha orja väär-tuse üle.»²⁷²

Eriti raskelt kannatasid kriisi all Petseri ja Pihkva järve äärsed kalurid, kes Eesti eraldumisega Venemaast olid kaotanud sealse kalaturu. Põlluharimiseks puudus neil vajalik maa või siis oli seda väga vähe. 1924. a. suvel oli ainuüksi Peipsi ääres 6000 töötatöölist.²⁷³ Kriisist tingitud viletsust suurendas omakorda 1924. aastal asetleidnud laialdane üleujutus mainitud piirkondades.

Majanduskriisi tõi kaasa elukalliduse tõusu. Ametliku statistika andmeil tõusis turuhindade indeks Tallinnas 106,1-lt oktoobris 1923 115,4-le märtsis 1924 ehk 9%. Samal ajavahemikul langes aga tööliste keskmine kuupalk suurtööstuses 5300 margalt 4750 margale²⁷⁴ ehk umbes 10%. Eriti järsult tõusis elukallidus aga 1924. a. suvel nii tollide tõstmise kui ka kriisi üldise süvenemise tagajärjel. Sisseveo piiramise eesmärgil tõsteti 1924. a. suvel sisseveotolle, sealhulgas mitmelt esmajärguliselt tarbeainelt kuni 275% võrra.²⁷⁵ Tollide tõstmisele kaasnes elukalliduse järsk tõus. Nii näteks tõusid suhkru ja jahuhinnad 40—50%.²⁷⁶ Elukalliduse tõus oli niivõrd järsk, et isegi vabrikantide huvisid kaitsev «Päevaleht» oli sunnitud kirjutama selle puhul järgmist: «Elukallidus on meil viimase poolaasta jooksul tõusnud järjekindlalt, viimase paari kuu jooksul (juuli, aug. — H. S.) iseäranis tuntavalt ja järskude hüpete viisi. Põhjusi ei maksa otsima hakatagi, niivõrd silmapaistvad on nad — järsk ja ebaloomuline margakursi langemine, mitmekordne tollide tõstmine ja loodetavaid tagajärgi mitte annud õnnetu valoriseerimine. See kõik ühes segaste väljavaadetega aegadele omase ja

²⁷² «Meie Leht» nr. 8, 26. VII 1924.

²⁷³ «Meie Sõna» nr. 2, 3. VII 1924.

²⁷⁴ «Eesti Majandus» 1924, nr. 26 (70), lk. 483.

²⁷⁵ «Päevaleht» nr. 117, 5. VII 1924.

²⁷⁶ «Meie Leht» nr. 8, 26. VII 1924.

paratamatu spekulatsiooniga on asja nõnda kaugele viinud, et meie tööraha nii kui nii piiratud elatusmiinimum on ligi poole võrra alla langenud.»²⁷⁷

Majanduskriisist tingituna halvenes järsult ka töötava intelligentsi niigi raske majanduslik olukord. Kodanlik valitsus, püüdes majanduskriisist välja rabelda mitmesuguste erakorraliste abinõude rakendamisega, asus riigi- ja omavalitsusasutuste ametnike koosseisu koondama. Selle tagajärjel vallandati 952 ametnikku, kelle perekonnaliikmed, umbes 3800 inimest määrati seega nälgimisele.²⁷⁸ Ametnike massilise vallandamisega suurendati intelligentsi hulgas järsult tööpuudust ja viletsust.

Uha süveneva majanduskriisi tagajärjel muutus tööraha olukord väljakannatamatuks. Seda kinnitab asjaolu, et tööpuudusest ja viletsusest meeheitele viiduna tegid paljud oma elule lõpu. Kui 1922. aastal oli kodanlikus Eestis 184 enesetapmise juhtumit, siis 1924. aastal oli neid juba 247.²⁷⁹ Ka töölejäetud tööliste majanduslik olukord oli äärmiselt raske, sest palgad ei võimaldanud kuidagi äraelamist. Kodanlik «Päevaleht» tunnistas 1924. a. suvel avalikult, et kriisi tõttu on «... palgateenija surutud niisugusesse seisukorda, et oma vähest sissetulekut kuidagi niimoodi reguleerida ei oska, et kõige hädalisemadki nõuded elutarvete alal rahuldatud oleks.»²⁸⁰

Märtsi lõpul 1924 pidi K. Pätsu valitsus maal tekkinud poliitilise kriisi tõttu lahkuma ja andma koha kristliku rahvaerakonna, tööerakonna ja rahvaerakonna bloki (Akel-Strandmani) valitsusele. Uus valitsus, kes teatas oma deklaratsioonis, et majanduses hakatakse pühendama erilist tähelepanu põllumajandusele, kuulutas avalikult välja agraarorientatsiooni teostamise. Seega asuti kodanliku Eesti majanduses agraarorientatsiooni sihikindlale teostamisele alates 1924. a. kevadest, kuigi sellega tehti algust juba 1923. aastal, nagu eelnevas nägime. «... 1924. a. peale seisab majanduspoliitika huvi ja toetuse keskpunktis põllumajandus,» kirjutati selle kohta hiljem ajakirjas «Konjunktuur». «Tööstuse arenguga ei seotud enam mingit julgemat väljavaadet tulevikku, vaid ta eesmärgiks jäi sise-

²⁷⁷ «Päevaleht» nr. 239, 5. IX 1924.

²⁷⁸ «Klassivõitlus» 1924/25, nr. 48, lk. 24.

²⁷⁹ Eesti arvudes 1920—1935, Tallinn 1937, lk. 320.

²⁸⁰ «Päevaleht» nr. 181, 9. VII 1924.

turu varustamine.»²⁸¹ Agraarorientatsiooni teostamise poliitika vastas täielikult imperialistlike suurriikide huvi- dele ning oli kooskõlas nende esindajate nõudmistega, kes taotlesid Eesti muutmist lääne tööstusriikide agraarripa- tiks.

Nimetatud bloki valitsus asus kohe võimule saades tarvitusele võtma abinõusid, millega püüti välja rabelda üha süvenevast majanduskriisist. Mais 1924 võttis riigi- kogu vastu rahaminister O. Strandmani poolt esitatud saneerimiskava. Selle alusel tuli majanduse tervendami- seks stabiliseerida langev margakurss viimase kulla alu- sele viimise ehk valoriseerimisega, piirata rangelt sisse- vedu ja riiklikke krediite, intensiivistada väljavedu ning vähendada riiklikke väljaminekuid.

20. juuni seadusega 1924 määrati kindlaks kuldraha ühik Eesti kroon, mis pidi sisaldama 0,403226 gr puhast kulda.²⁸² Kroon pidi võrduma 100 endise margaga. Kõik kohustused ja võlad tulid õiendada markades kroonikursi alusel. Valoriseerimine pidi kindlustama krediidiolusid ja võtma neilt, kel olid suured võlad huvi marga langeta- mise vastu. Eesti Pank alustas rahaministri käsul deflat- siooni poliitikat. Laenude kulla alusele viimine halvendas töörahva niigi viletsat majanduslikku olukorda, sest sel- lele kaasnes elukalliduse tõus. Kuigi valitsuse otsusel pidi kuldkroon maksma 100 marka, maksis ta tegelikult aga 111 $\frac{1}{2}$ marka²⁸³. Ärimehed pigistasid selle vahe, mis nad pangale pidid maksma, tarbijatelt välja. Paralleelselt sisseveo range piiramisega, milleks tõsteti korduvalt sisseveotolle, suurendati pidevalt väljavedu. Ekspordi tõus saavutati eelkõige või ning metsamaterjalide väljaveo intensiivistamisega. Nii näiteks tõusis metsa ja metsa- materjalide eksport 1924. aastal võrreldes 1923. aastaga 26% võrra.²⁸⁴ Sisseveo piiramise ning väljaveo intensii- vistamise tagajärjel muutus väliskaubanduse bilanss alates 1924. a. augustist aktiivseks.

Sisseveo ja krediitide piiramise, väljaveo intensiivista- mise jt. erakordsete abinõude range teostamisega ning suvel ja sügisel 1924 Rootsist (900 000 krooni) ja Inglis-

²⁸¹ «Konjunktuur». 1937, nr. 28/29 (3/4), lk. 266.

²⁸² «Eesti Statistika» 1928, nr. 75 (2), lk. 97

²⁸³ «Klassivõitlus» 1924, nr. 47, lk. 11.

²⁸⁴ Välja arvatud «Eesti Statistika» 1929, nr. 8 (3), lk. 171 alusel.

maalt (100 000 naelsterlingit) saadud välislaenude abil ²⁸⁵ suudeti 1924. a. lõpus peatada margakursi langus ja ajutiselt stabiliseerida valuuta. See saavutati aga nii töörahva ekspluateerimise tunduva süvendamise kui ka Eesti rahvamajanduse väliskapitalist üha suuremasse sõltuvusse asetamise hinnaga.

Valuuta ja margakursi stabiliseerimine ning väliskaubanduse bilansi aktiivseks muutmine ei toonud veel kaasa olulist pööret paremusele, sest majanduskriis jätkus eelkõige terava tööstuskriisi näol. Kriis tööstuses ületati 1925. a. esimesel poolel.

1923.—1924. aasta kriisil oli kodanliku Eesti majanduselus murranguline tähtsus. Ta näitas, et kodanluse poolt teostatud «tööstuslik orientatsioon» ei vastanud neile objektiivsetele tingimustele, millesse Eesti rahvamajandus sattus Nõukogude Venemaast vägivaldse lahtirebimise tõttu. Ta süvendas tunduvalt Eesti Lääne-Euroopa imperialistlike suurriikide agraaripatsiks muutumise protsessi, mis oli alanud juba varem. Majanduskriisi suutsid üle elada ainult majanduslikult tugevad ettevõtted, eeskätt need, mis kuulusid väliskapitalile ning mida viimase poolt finantseeriti. Seega süvendas majanduskriis samuti tootmise ja kapitalide kontsentratsiooni.

Kriisiaastaile järgnenud kapitalismi ajutise, ebakindla stabilisatsiooni perioodil, kui teostati aktiivselt põllumajanduslikku orientatsiooni, kujunesid selgesti välja kodanlikku Eestit kui poolkoloniaalset agraarmaad iseloomustavad jooned.

²⁸⁵ ORKA, Haridusministeeriumi fond nr. 1108, nim. 1, s.-ü. 286, l. 27 ja fond 80, nim. 2, s.-ü. 507, l. 3 ja 19.

II PEATÜKK

EESTI KODANLUSE REAKTSIOONILINE, SISEPOLIITIKA NING AGRESSIIVNE NÕUKOGUDE-VASTANE VÄLISPOLIITIKA AASTAIL 1920—1924

1. 1920. A. PÕHISEADUS. POLIITILISED PARTEID

Elanikkonna sotsiaalse koosseisu järgi oli Eesti väikekodanlik maa. 1922. aastal moodustas väikekodanlus 46,5% ja proletariaat 37% rahva üldarvust.²⁸⁶ Kuid sellest hoolimata kuulus juhtiv koht kodanliku Eesti ühiskondlik-poliitilises elus suurkodanlusele. 1919. a. lõpust kuni 1924. a. lõpuni vaheldus Eestis 8 kodanlikku valitsust, kusjuures nende eesotsas seisid 6 korral suurkodanluse ja ainult 2 korral väikekodanluse esindajad.²⁸⁷ Oma teoses «Iseseisvuse ikke all» kirjutas V. Kingissepp tabavalt, et kodanlikus Eestis «...valitseb suurkodanluse ülemjuhatus all kodanlik diktatuur».²⁸⁸ Selle põhiliseks kandejõuks olid kulakud, need «...kõige elajalikumad, kõige tooremad, kõige metsikumad ekspluataatorid».²⁸⁹ 1922. aastal moodustas kodanliku statistika andmeil maa-kodanlus 83,4% eesti kodanlusest.²⁹⁰

Kodanlik diktatuur sai oma seadusliku kinnituse 1920. a. juunis Asutava Kogu poolt vastuvõetud põhiseaduses. 1920. a. põhiseadus deklareeris terve rea demokraatlikke õigusi ja vabadusi. Kodanlus unistas küll teisest konstitutsioonist ja «tugevamast» valitsusest, kuid klassijõudude vahekord vahetult pärast Oktoobrirevolutsiooni

²⁸⁶ «Eesti ja Nõukogude Liidu Kaubanduskoja Majandus-Bülletään» 1938, nr. 1, lk. 2.

²⁸⁷ Eesti Entsüklopeedia II, Tartu 1933, v. 667—670.

²⁸⁸ V. Kingissepp, Iseseisvuse ikke all, Tallinn 1953, lk. 187.

²⁸⁹ V. I. Lenin, Teosed, 28 kd., Tallinn 1955, lk. 39.

²⁹⁰ Rahvastik ja tervishoid Eestis. Eesti Demograafia, vihk IV, Tallinn 1930, lk. 5.

ja kodusõja lõppu oli selline, et ei võimaldanud teistsuguse põhiseaduse vastuvõtmist. Kuid tavaliselt deklareeriti need õigused ja vabadused põhiseaduses selliste kitsenduste ja reservatsioonidega, mis võimaldasid kodanlikel võimudel muuta need tööraha suhtes tegelikult olematuiks. Nii deklareeris põhiseaduse § 13 järgmist: «Eestis on vabadus omi mõtteid avaldada sõnas, trükis, kirjas, pildis või kujutuses. Seda vabadust võib kitsendada ainult kõlbluse ja riigi kaitseks.»²⁹¹

Seega deklareeriti konstitutsioonis mõtte-, sõna- ja trükivabadust. Kuid samas anti kodanlikele võimudele võimalus seda vabadust piirata «kõlbluse ja riigikaitse huvides». Sel ettekäandel jälitas, rüüstas ja sulges kodanlik valitsus pidevalt töölisajakirjandust. Ainuüksi detsembrist 1921 detsembrini 1923 sulges kodanlus 16 töölisajalehte ja -ajakirja.

Põhiseaduses deklareeriti, et kedagi ei või areteerida ilma kohtuotsuseta, välja arvatud otse kuriteolt tabamisel. Tegelikult ei olnud isikupuutumatus kindlustatud isegi parlamendi liikmele, kui ta oli valitud tööliste nimekirja järgi. Kuigi riigikogu liiget ei võinud vangistada ilma riigikogu loata, välja arvatud otse kuriteolt tabamisel, areteeriti parlamendi liikmeid — kommuniste politseivõimude äranägemisel ilma igasuguse põhjusega. Esimene massiline ülemaaline omavalitsusorganite ja parlamendi kommunistlike liigete areteerimine teostati kodanluse poolt 1921. a. kevadel, kui põhiseaduse vastuvõtmisest oli möödunud vaevalt aasta.

Põhiseaduses deklareeriti organisatsioonidesse ühinemise õigust ning koosolekute ja streigivabadust.

Selle asemel, et kindlustada töörahvale nende õiguste kasutamiseks majanduslikud tingimused töölisorganisatsioonidele vajalike ruumide muretsemise jne. näol, jälitasid ja rüüstasid kodanlikud võimud «avaliku julgeoleku» kaitsmise ettekäandel töölisorganisatsioone ning kehtestasid streike keelavaid määrusi. Nii keelati siseministri sundusliku määrusega 25. aprillist 1921 streigid raudteedel, sideasutustes (post, telegraaf ja telefon), linnade elektri- ja gaasivabrikutes, riigi trükikojas ning leivatehastes.²⁹²

²⁹¹ «Riigi Teataja» 1920, nr. 113/114, lk. 898.

²⁹² Sealsamas, 1921, nr. 37/38, lk. 229, 230.

Kuigi põhiseaduses deklareeriti kõigile kodanikele mõtte-, sõna- ja trükivabadust ning õigust ühineda organisatsioonidesse, oli kommunistliku partei tegevus «demokraatlikus» Eestis keelatud. Tema ridadesse kuulumise eest karistati sunnitöö või surmanuhtlusega.

1918. a. novembris võimule pääsenud Eesti kodanluse üheks esimeseks sammuks oli 29. novembril sõjaseisukorra kehtestamine kogu maal.²⁹³ Sõjaseisukord muutis põhiseaduses deklareeritud demokraatlikud vabadused töörahva suhtes tühipaljaiks lubadusteks. Kuid rahvamasside surve all oli valitsus sunnitud 1921. a. märtsist alates kaotama osaliselt sõjaseisukorra.²⁹⁴ Esiteks kaotati sõjaseisukord Lääne- ja Pärnumaal ning Haapsalus. Alates 1922. a. septembrist jäi sõjaseisukord kehtima Tallinnas, Nõmmel, Nõukogude Venemaa piiräärsel maaribal (sealhulgas kogu Petserimaal), raudteede sõlmpunktides ning reas Harjumaa valdades, mis asusid mere ääres ja Tallinna ümbruses. Seega ei kaotatud tähtsamates tööstuskeskustes ja asulates sõjaseisukorda. Aga ka nüüd anti kommunistide, hoolimata nende tegutsemis- ja elukohast, sõjaväljakohtu alla ja nende üle mõisteti kohut sõjaaja seaduste järgi, kuna arvati, et kommunistliku partei Keskkomitee asub Tallinnas, kus kehtis sõjaseisukord. 1. detsembril 1924, pärast tööliklassi relvastatud ülestõusu verist mahasurumist, kehtestati kogu maal jälle sõjaseisukord.²⁹⁵ Tegelikult just seadus sõjaseisukorra kohta, mitte aga konstitutsioon, oli kodanliku Eesti riigi tegelikuks põhiseaduseks.

1920. a. põhiseaduse järgi oli Eestis kõrgemaks, s. o. seadusandlikuks võimuks kolmeks aastaks valitav ühekojaline parlament — riigikogu, kuhu kuulus 100 liiget. Valimistest võisid osa võtta kodanikud alates 20. eluaastast. Täidesaatev võim kuulus põhiseaduse järgi riigikogu poolt moodustatud valitsusele, mis koosnes riigivanemast (peaministrist) ja ministritest. «Riigipiruka» juurde pääsemiseks püüdsid poliitilised parteid, keda kodanlikus Eestis esines rohkearvuliselt, valimistel üksteist üle trumbata kõikvõimalike lubadustega, mida aga

²⁹³ «Riigi Teataja» 1918, nr. 3, lk. 13.

²⁹⁴ Sealsamas, 1921, nr. 20, lk. 121, nr. 61, lk. 364; nr. 86, lk. 514; sealsamas, 1922, nr. 19, lk. 101 ja 102; nr. 115/116, lk. 581.

²⁹⁵ Sealsamas, 1924, nr. 145, lk. 786.

pärast ei mõeldudki täita. Kodanluse ideoloogide poolt propageeriti töörahva petmiseks poliitiliste parteide rohkust, mis pidi osutama «tõelisele demokraatiale». Tegelikult kaitsesid need parteid ainult kodanluse erirühmade huve, kes isekeskis alatasa kisklesid oma osa pärast töörahva ekspluateerimisel ja «riigipiruka» jagamisel. Neil põhjustel toimunud ägedaid kokkupõrkeid kodanlike parteide vahel, mis leidsid aset nii riigikogus kui ka kodanlikus ajakirjanduses, esitati kodanlike ideoloogide poolt samuti tõendina Eestis valitsevast «tõelisest demokraatiast». Vaatamata omavahelistele lahkhelidele moodustasid kõik kodanlikud ja väikekodanlikud parteid ühise rinde eesti töörahva ja tema nõukogude võimu taaskehtestamise eest peetava revolutsioonilise liikumise vastu.

Keskne koht poliitiliste parteide hulgas kuulus põllumeestekogudele, mis reorganiseeriti 1917. aastal asutatud Eesti Maarahva Liidust (Maaliidust). Reorganiseerimise põhjuseks oli asjaolu, et partei liidrid olid end rahva hulgas täielikult kompromiteerinud avaliku koostööga Saksa okupantidega ning Eesti töörahva kallal kodusõja aastail teostatud ohjeldamatu terroriga. Põllumeestekogude sotsiaalseks baasiks olid kulaklus ja linna suurkodanlus, viimast sidusid kulakutega üheks parteiks ühised majanduslikud huvid, eriti põllumajandussaaduste ekspordi alal. Põllumeestekogud olid kõige reaktioonilisemaks parteiks Eestis. Novembris 1920 toimunud I riigikogu valimistel said põllumeestekogud 20,8% häälte üldarvust, mais 1923 toimunud II riigikogu valimistel aga 21,6%.²⁹⁶ Partei peakantsiks kujunesid vallad, kus oli tugev kulakute positsioon. II riigikogu valimistel anti põllumeestekogudele Järvemaal 36,8%, Pärnumaal 36,3%, Võrumaal 35,5%, Viljandimaal 34% ja Läänemaal 30,8% häältest. On huvitav märkida, et Petserimaal, mis oli majanduslikult üks vaesemaid Eesti maakondi, sai partei ainult 7,6% häältest.²⁹⁷ Linnadest anti parteile häáli kõige rohkem Tallinnas (6,4% häältest). Viimane oli linna suurkodanluse peamiseks baasiks Eestis. Kuigi põllumeestekogude põhiliseks kandjõuks olid kulakud, s. o. maakodanlus, moodustas tema

²⁹⁶ Eesti Entsüklopeedia II, Tartu 1933, v. 665—666.

²⁹⁷ II riigikogu valimised 5.—7. mail 1923, Tallinn 1923, lk. 16.

juhtiva tuumiku siiski linnakodanlus. Rahvas hindas tabavalt linnakodanluse pangandustegelaste, suurkaupmeeste jt.) juhtivat osa parteis väljendiga: «See erakond teeb päevad-ööd Harju pangas põllutööd.»²⁹⁸ Linnakodanluse juhtiva osa varjamiseks räägiti põhikirjas demagoogiliselt ainult põllumeeste majanduslike ja poliitiliste huvide kaitsmisest.²⁹⁹

Põllumeestekogude häälekandja «Kaja» esines avalikult sotsiaalseadusandluse ja töökaitse vastasena, nimetades töölisi «priileivasööjateks». Sama avalikult nõuti «Kajas» maksude pearaskuse asetamist töötavatele massidele kaudsete maksude näol. Igal võimalikul juhul rõhutati eraomanduse pühadust ja puutumatumust ning eraalgatuse arendamise tähtsust ja vajalikkust. Ka kiriku mõju soodustamine ning rahvahulkade kiriku poolt orjastamine kuulus põllumeestekogude programmi. Nende põhimõtete ellurakendamise seadsid põllumeestekogude esindajad oma eesmärgiks riigikogus ja kodanlikus valitsuses. Põllumeestekogude liider K. Päts juhtis sõjajärgse revolutsioonilise kriisi aastail kõige kauem (2 aastat 5 kuud) kodanlikku valitsust. Partei liidreiks olid veel kindral J. Laidoner, J. Hünerson, K. Ipsberg jt.

Eesti Rahvaerakond oli eeskätt linna keskkodanluse, samuti ühe osa suurkodanluse, sealhulgas ka kulakluse teatud kihtide huvide kaitsja. Rahvaerakond oli 1905. aastal asutatud eesti kodanluse esimese poliitilise partei (Eesti Rahvameelne Eduerakond) otseseks järglaseks. Rahvaerakonna peakantsiks kujunes Tartu. Tema positsioon oli samuti tugev Lõuna-Eesti, eeskätt Tartumaa kulakute ja kesktalupoegkonna hulgas. Partei liidrid, kellest enamik kuulus suurkodanluse hulka, eesotsas J. Tõnissoniga, väitsid demagoogiliselt, et nad ei kaitse ainult kitsa kihi huve nagu teised parteid (eeskätt põllumeestekogud), vaid kogu rahva huve. Rahva huvide kaitsmine pidi toimuma demokraatia, rahvuslikkuse ja «liberaalse sotsialismi» põhimõtete alusel. Tööriista kalal esimese suurema poliitilise protsessi lavastamine 30. juunil 1920,³⁰⁰ kui kodanlikku valitsust juhtis rahvaerakonna liider J. Tõnisson, on üheks näiteks selle kohta,

²⁹⁸ J. Sa a t, Kommunistide võitlus kodanlik-natsionalistlike parteide vastu Eestis, Tallinn 1953, lk. 27.

²⁹⁹ Eesti põllumehe poliitika, Tallinn, lk. 56.

³⁰⁰ Selle kohta vaata lähemalt käesoleva peatüki teist paragrahvi.

kuidas see partei «kaitstes» rahva huve. Rahvaerakonna liidrid tegid kodanliku valitsuse juhtidena ja ministritena kõik selleks, et hävitada Eesti töörahva revolutsioonilist liikumist ning süvendada tema ekspluateerimist. Vaadeldavail aastail toimus rahvaerakonna mõju langus. Kui I riigikogu valimistel partei sai 48 972 häält, siis II riigikogu valimistel sai erakond ainult 34 646 häält³⁰¹ ehk umbes 30% vähem. Eriti suure kaotuse osaliseks sai rahvaerakond Põhja-Eestis. Näiteks Harjumaal vähenes talle antud häälte arv koguni 5 korda. Samal ajal tõusis seal põllumeestekogudele antud häälte arv. Seega oli üheks rahvaerakonna mõju languse põhjuseks kulakute ja jõuka talurahva üleminek põllumeestekogude poole. Mida enam kahanes rahvaerakonna pooldajate arv, seda udusemaks muutus tema fraseoloogia. Rahvaerakond harastas riigikogus poliitiliste kombinatsioonide ja laveerimise taktikat, viies sel viisil oma esindajad valitsusse. Peale «Postimehe» oli partei häälekandjaks veel «Võru Teataja».

Kristlik Rahvaerakond, mis oli vaimulike poliitiliseks parteiks, asutati 1919. aastal lihtsameelsete usklikte häälte püüdmiseks ja oma huvidele vastava poliitika teostamiseks. Kristlik Rahvaerakond, mis komplekteerus ühiskonna kõige reaktioonilisematest elementidest, ja mida rahva hulgas nimetati irooniliselt «taevaliiduks», püüdis arendada demagoogiat, nagu poleks ta tavaline kodanlik erakond ja väita, et tema piirid ulatuvad üle kõikide erakondade.³⁰² Partei peanõudeks oli usuõpetuse sunduslikuks muutmine koolides ja kirikumõisate säilitamine. Riigikogus ajas Kristlik Rahvaerakond, mille liidreiks olid pastor J. Lattik, tagurlik koolitegelane H. Bauer, silmaarst Fr. Akel ning insener O. Amberg, töörahva mahasurumise poliitikat, koaleerudes alati kõige reaktioonilisemate kodanlike parteidega. 26. märtsist 16. detsembrini 1924 juhtis kristliku rahvaerakonna, tööerakonna ja rahvaerakonna bloki valitsust «kristlane» Fr. Akel. Peale riigivanema koha kuulusid selles valitsuses «kristlastele» veel ka haridusministri ja sõjaministri portfelliid. 1924. a. novembris töörahva kallal lavastatud «149 kommunisti» protsess ning Eesti töörahva ühe parema poja,

³⁰¹ II riigikogu valimised 5.—7. mail 1923, Tallinn 1923, lk. 70.

³⁰² «Päevaleht» nr. 130, 9. VI 1922.

Ametiühingute Kesknõukogu esimehe Jaan Tombi elajalik tapmine 14. novembril 1924 on eredaks näiteks selle kohta, kuidas «kristlik» kabinet rahva üle valitses. Akel seadis oma deklaratsioonis uue valitsuse eesmärgiks terava majanduskriisi tõttu laostunud ja ummikusse jooksnud majanduse tervendamise. Kuid «kristliku» kabineti peamiseks tegevuseks kujunes töölisorganisatsioonide rüüstamine ning eesrindlike proletaarlaste jälitamine, vangistamine ja tapmine. Pärast eesti töörahva relvastatud ülestõusu mahasurumist 1. detsembril 1924 ning kiriku osavõttu sellele järgnenud poliitiliste repressioonide õigustamisest, hakkas kristliku erakonna mõju järjekindlalt vähenema. Kui 1923. aastal toimunud II riigikogu valimistel sai ta 7,3% antud häälte üldarvust, siis 1929. aastal toimunud IV riigikogu valimistel oli vastav arv ainult 4,1%.³⁰³ Kristliku Rahvaerakonna mõju sellise languse põhjuseks oli Eestimaa Kommunistliku Partei ja demokraatlikult meelestatud progressiivse intelligentsi usuvastase selgitustöö ning «kristlaste» partei rahvavastase tegevuse ilmsikstulek.

Eesti Tööerakond (asutatud 1917. a.) baseerus põhiliselt väikekodanluse (väikemaapidajad, käsitöölised, kooliõpetajad jt.) toetusele. Töötavate kihtide petmise eesmärgil kuulutas tööerakond demagoogiliselt oma lõppeesmärgiks sotsialistliku korra teostamise, kuid seda mitte klassivõitluse ja proletariaadi diktatuuri kaudu, vaid «reformide teel». Tegelikult teostasid partei liidrid O. Strandman, A. Piip, J. Kukk jt. kodanlike valitsuste juhtidena ja selle ministritena³⁰⁴ aga ainult kodanluse huvidele vastavat poliitikat, kaitstes järjekindlalt eesti ja väliskapitali huve. «Tööerakond peab võõrast tööst väga tõsiselt lugu, kui seda tööd kapitalistliku õiguse alusel saab selle taskusse pista, kes ei tee tööd,» kirjutas tabavalt V. Kingissepp tööerakonna tõelist olemust paljastades.³⁰⁵ Vaadeldaval ajajärgul toimus tööerakonna

³⁰³ Eesti Entsüklopeedia II, Tartu 1933, v. 665.

³⁰⁴ Aastail 1920—1924 võtsid tööerakondlased osa kõikidest kodanlikest valitsustest, välja arvatud üks valitsus, kusjuures oktoobrist 1920 jaanuarini 1921 oli võimul koguni puht tööerakondlik valitsus (Eesti Entsüklopeedia II, Tartu 1933, v. 667—670).

³⁰⁵ V. Kingissepp. Kellele iseseisvus, kellele ike, Tallinn 1946, lk. 295—296.

mõju pidev langus.³⁰⁶ Kui novembris 1920 toimunud I riigikogu valimistel anti tööerakonnale 99 030 häält, siis II riigikogu valimistel mais 1923 sai ta ainult 51 674 häält³⁰⁷ ehk 48% vähem. Sellise suure kaotuse tõi kaasa tööerakonna üha suurem kaldumine paremale, mis on maksev eeskätt maaküsimuse kohta. Kui Asutavas Kogus tööerakonna liidrid kaitsesid aktiivselt mõisate tasuta võõrandamise seisukohta, siis hiljem nad loobusid sellest. Seetõttu pöörasid töötava talurahva hulgas, eeskätt väikeasunikud, kes seni nägid tööerakonnas oma huvide eest võitlejat, talle selja. Samuti kajastus tööerakonna mõju pidevas languses kommunistliku partei poolt teostatud erakonna töörahva huviseadete poliitika ja tegevuse paljastamine. Tööerakonna häälkandjaks oli «Vaba Maa».

1923. aastal eraldus tööerakonnast asunike ja väike-
maapidajate koondis eesotsas kodanliku maareformi tege-
lastega (J. Zimmermann, J. Lehtman jt.). Uus erakond,
kes leidis poolehoidu eelkõige asunike hulgas, seadis
oma eesmärgiks nende kodanike ühendamise, «kes riigi
arendamise tähtsamaks aluseks peavad väikepõllumajan-
dust». Erakonna asutamise tõeliseks eesmärgiks oli tõm-
mata pettuse teel töötavast talurahvast pärinevaid väike-
asunikke ühte parteisse härrasasunikega, et sel teel ära
hoida nende koondumist Eestimaa Kommunistliku Partei
lipu alla. See erakond, mis detsembris 1925 registreeriti
asunikkude, riigirentnikkude ja väikepõllupidajate koon-
dise nime all, sai mais 1923 toimunud II riigikogu vali-
mistel 3,8% häältest ning parlamendis 4 kohta.³⁰⁸ Era-
konna häälkandjaks oli ajaleht «Maa».

1917. aastal Eesti menševikest moodustunud Eesti
Sotsiaaldemokraatliku Töölise Partei põhilise sotsiaalse
baasi moodustasid poolproletaarlased ja vähese klassi-
teadvusega töölised. Programmi ja nime järgi pidi see
partei kaitsma töölisklassi huve. Tegelikult teenisid selle
liidrid A. Rei, K. Ast jt., kes kodusõja aastail olid aktiiv-

³⁰⁶ Tööerakonnale, rahvaerakonnale ja sotsidele antud häälte arv langes EKP ja põllumeestekogude mõju tõusu tõttu ning uutele poliitilistele parteidele ja rühmitustele, mis tekkisid II riigikogu valimiste eel, antud häälte arvel.

³⁰⁷ II riigikogu valimised 5.—7. mail 1923, Tallinn 1923, lk. 70.

³⁰⁸ Sealsamas, lk. 16 ja 74.

seiks Nõukogude-vastase sõja õhutajaiks, eesti kodanluse ja tema peremeeste — välisimperialistide huve. 1920. a. suvel olid sotsiaaldemokraadid, keda rahva hulgas kutsuti halvustavalt sotsideks, sunnitud lahkuma kodanlikust valitsusest. Selle tingis eelkõige asjaolu, et kommunistliku partei poolt toodi päevavalgele kõik nende töörahva-vastased kuriteod, nagu Irboska mõrv jt. «Rahutegemise järel tuli sotsiaaldemokraatidel taganeda enamluse (s. t. kommunistide. — H. S.) uue rünnaku eest, mis kestis kuni 1924. a. 1. dets. riigipöörde katseni,» tunnistas avameelselt Ed. Laaman, üks kodanluse ideoloog. «Selle rünnaku mõjul lahkusid nad 1. juulil 1920. a. vabariigi valitsusest kauemaks ajaks.»³⁰⁹

Kuigi sotsid ei võtnud kodanlikust valitsusest osa kuni 16. detsembrini 1924 ja olid sellega näiliselt opositsioonis, toetasid nad siiski tegudega valitseva kodanluse poliitikat. Nad töötasid riigikogus koos kodanlike parteidega komisjonides, kus töötati välja seadusi eesti töörahva orjastamiseks ja ekspluateerimise süvendamiseks. Sotside liidrid toetasid valitseva kodanluse kogu töörahva-vastast tegevust, kaasa arvatud valge terror. Seda tunnistas avalikult kodanliku riigi kümnendal aastapäeval üks nende liidreist, M. Martna, öeldes: «Kui minult aga täna küsitakse, kas ma põhimõtteliselt kümne aasta eest ja nende kestel astunud sammud õigeaks tunnistan, siis vastaksin: jah.»³¹⁰

Sotside partei oli peamiseks kodanluse agentuuriks tööliikumises. Seetõttu suunas Eestimaa Kommunistlik Partei kodanlike ja väikekodanlike parteide tõelise olemuse paljastamisel peatähelepanu just sotsidele, mis andis ka häid tagajärgi. Sotsid, kelle mõju neil aastail pidevalt langes, isoleeriti tööliisklassist. Partei häälekandjaiks olid «Sotsiaaldemokraat» (1917—1921), «Tulevik» (1921—1923) ja «Ühendus» (1923—1926).

Eesti Iseseisev Sotsialistlik Tööliste Partei (EISTP) asutati 1920. a. kevadel sotsialistide-revolutsionääride (esseeride) ja sotside vasakpoolse tiiva liitumisel. Partei leidis toetust eelkõige maaproletariaadi, kehvtalupoegade ja tööliste hulgas. See oli poolmenševistlik legaalne töölispartei, kus peale reformistliku juhtkonna oli palju

³⁰⁹ Ed. Laaman, Erakonnad Eestis, Tartu 1934, lk. 36.

³¹⁰ Kümme aastat Eesti riiklikku iseseisvust, Tallinn 1928, lk. 28.

ausaid töölisi-revolutsionääre. EISTP liidrite (J. Piiskar, O. Gustavson, E. Joonas jt.) oportunismi paljastamisega saavutas Eestimaa Kommunistlik Partei, et lihtliikmete survele võeti partei II kongressil aprillis 1921 vastu 21 Kominterni vastuvõtu tingimust. Kuid neid ei täidetud ega viidud ellu kuni reformistliku juhtkonna kõrvaldamiseni parteist.³¹¹ Partei häälekandjaiks olid «Töö ja Võitlus» (1920) ja «Tööliste Võitlus» (1920—1923).

Oktoobris 1921 toimunud Eestimaa Kommunistliku Partei II kongress otsustas kasutada Eesti Iseseisvat Sotsialistlikku Tööliste (isesotside) Parteid oma legaalse organisatsioonina. Sel eesmärgil suunati sinna kommunistliku partei liikmeid. Nende revolutsioonilise töö tagajärjel suurenes parteis järjest rohkem klassivõitluse seisukohal olevate liikmete arv. 1922. a. kevadel toimunud partei kongressil kõrvaldati kommunistide juhtimisel lihtliikmete poolt reformistlik juhtkond ning valiti uus, revolutsioonilise klassivõitluse seisukohal asuv juhatus. Oportunistlikest liidritest puhastatud EISTP reorganiseeriti 1923. a. juunis toimunud partei kongressil Eestimaa Tööraha Parteiks, mis võttis oma tegevuse aluseks Kominterni revolutsioonilised põhimõtted. See partei kujunes Eestimaa Kommunistliku Partei legaalseks organisatsiooniks.

Endise Eesti Iseseisva Sotsialistliku Tööliste Partei oportunistlikud liidrid ühinesid aprillis 1925 sotsidega, kusjuures partei uueks nimeks võeti Eesti Sotsialistlik Tööliste Partei.

Kõigi kodanlike ja väikekodanlike parteide, kaasa arvatud sotsid, eesmärgiks oli kodanliku diktatuuri kindlustamine ja eesti tööraha hoidmine kapitali orjuses. Demagoogia kõrval nägid kodanlikud parteid peamist vahendit tööraha vaoshoidmiseks veel terrori tugevdamises. Kuid väikekodanlike parteide arvates tuli kodurahu kindlustamiseks parandada ka osa tööraha rasket majanduslikku olukorda, millega püüti lõhestada tööraha ühtset kapitalismivastast revolutsioonilist võitlusrinnet.

³¹¹ «Meie Hääle» nr. 2, 15. VII 1922.

2. KODANLUSE VALGE TERROR. SUURKODANLUSE KÕIGE REAKTSIOONILISEMA TIIVA KURSS FASISTLIKULE DIKTATUURILE

Halastamatu valge terror töörahva kallal oli eesti kodanlusele alatu demagoogia ja mitmesuguste natsionalistliku ideoloogia vormide levitamise kõrval üheks tähtsamaks võimukindlustamise vahendiks. Seninägemata vägivalla ja terroriga lootis metsistunud kodanlus töörahva revolutsioonilist liikumist «hävitada». Samuti püüdis kodanlik valitsus sellega kindlustada kapitalistidele maksimaalset kasumit.

1920. a. aprillis asutati nn. riigivaenlaste vastu võitlemiseks spetsiaalne organ — kaitsepolitsei. Kodanliku riigi vaenlasteks loeti kaitsepolitsei ülema salajase ringkirja järgi balti parunid, vene valgekaartlased ja kommunistid.³¹² Tegelikult kujunes kaitsepolitsei ainult kommunistide ja revolutsioonilise liikumise vastu võitlemise organiks. 1921. aastal koosnes kaitsepolitsei peavalitsusest ja 7 jaoskonnast (Tallinn, Tartu, Narva, Võru, Pärnu, Viru ja Valga) ning tema teenistuses oli 180 isikut, nendest 109 koosseisulist agenti.³¹³ Salaagentide arvu kohta puuduvad aga andmed. Nende palkadeks ja «riigivaenlaste» otsimise kuludeks oli 1921. a. kaitsepolitsei eelarves määratud 5 760 000 marka.³¹⁴ Kaitsepolitsei pidas koos teiste politsei- ja kohtuorganite ning sõjaväe vastuluurega alalist jahti illegaalse Eestimaa Kommunistliku Partei liikmetele, töölisorganisatsioonidele, töölis-ajakirjandusele ja töölisliikumise tegelastele.

Pidevalt, eriti aga «demokraatlike» valimiste eel, teostas kaitsepolitsei massilisi töölisliikumise tegelaste areteerimisi ning töölisorganisatsioonide ja töölisajakirjanduse rüüstamisi.

Kaitsepolitsei poolt ebaseaduslikult areteeritud töölisliikumise tegelastega arveteõiendamiseks lavastasid kodanlikud võimud pidevalt poliitilisi, nn. «kommunistide protsesse», kus tunnistajatena esinesid kaitsepolitsei agendid, nuhid ja provokaatorid.

Poliitiliste protsesside lavastamises ja töölisliikumise

³¹² ORKA, Siseministeeriumi fond nr. 14, nim. 1, s.-ü. 298, l. 52.

³¹³ Sealsamas, s.-ü. 582, l. 39—42.

³¹⁴ Sealsamas, l. 30.

tegelaste mõrvamises nii sõjaväljakohtu otsuste alusel kui ka salaja, nurga tagant, väljendus kõige eredamini kodanluse poolt töörahva kallal teostatud valge terror.

1920. a. suvel toimus Tallinnas esimene massiline töölisliikumise tegelaste protsess, mida kohtualuste arvu järgi nimetati «35 protsessiks». «Kaebealusteks» selles protsessis olid kevadel massiliselt vangistatud ametiühingute tegelased, keda süüdistati kommunistide salaorganisatsioonist osavõtus, mille eesmärgiks olevat olnud rahva ülesässitamine ülestõusule kodanliku valitsuse kukutamiseks.³¹⁵ «Peasüüdlasteks» protsessil olid kommunistid Georg Kreuks ja Vladimir Bogdanov.

Kuna kohus ei suutnud põhjendada kaebealustele esitatud süüdistust, siis olid isegi viimaste kaitsjad, kodanlikud advokaadid, sunnitud nõudma nende õigeksmõistmist.

Nii näitas advokaat V. Tomberg «kaebealuste» õigeksmõistmise nõudmise põhjendamisel, et nende ainukeseks süüks võiks olla lendlehtede levitamine, mis ei õigusta aga kaebealuste süüdimõistmist, sest nendes on «... peapesu sotsidele ja vaielused internatsionaalide üle,»³¹⁶ mitte sõnagi aga valitsusvastasele tegevusele õhutamiseks.

Et kodanliku kohtu eesmärgiks oli töölisliikumise juhtide hävitamine, mitte aga tõe jalule seadmine, siis langes kohus kaebealuste suhtes süüdimõistva otsuse.

1. juuli ööl 1920 väljakuulutatud kohtuotsuse alusel mõisteti G. Kreuks ja V. Bogdanov surma, 3 kohtualust eluaegsele, 4 kümne ja 5 nelja aasta pikkusele sunnitööle. Ülejäänud kohtualused oli kohus sunnitud siiski õigeks mõistma.³¹⁷

Eestimaa Kommunistliku Partei Tallinna Linnakomitee organiseeris Tallinnas kohtupäeval kaebealuste kaitseks võimsa protestistreigi.³¹⁸ Selle tagajärjel oli kodanlik valitsus sunnitud G. Kreuksi ja V. Bogdanovi suhtes langetatud surmaotsuse muutma 10-aastaseks sunnitööks.

«35 protsess» valmistati ette ja viidi läbi sotsiaaldemokraadist siseministri A. Hellati³¹⁹ käsul. See näitab sotsi-

³¹⁵ «Töö ja Võitlus» 1920, nr. 10, lk. 151.

³¹⁶ Sealsamas, lk. 153.

³¹⁷ Sealsamas.

³¹⁸ Streigi kohta vaata lähemalt käesoleva töö lk. 147.

³¹⁹ Tema käsul tapeti ka 1919. a. septembris Irboska lähedal rabas 25 silmapaistvat ametiühingute tegelast, Eestimaa ametiühingute I kongressi saadikut.

aaldemokraatide liidrite otsest osavõttu valgest terrorist, mida nad toetasid ja heaks kiitsid.

Peale selle lavastati 1920. aastal töörahva vastu veel rida väiksemaid poliitilisi kohtuprotsesse.

1921. a. septembris toimus Tartus «50 kommunisti» protsess. Siin olid kohtu alla antud kaitsepolitsei poolt 1920. a. augustis, septembris ja oktoobri algul Pärnus, Rakveres, Tartus ja Peipsi-äärsetes asulates areteeritud ametiühingute ja töölisliikumise tegelased. Üldse vangistati sellal üle 70 inimese. Kuid ainult 50 areteeritu kohta suutis Tartu kaitsepolitsei ülesostetud agentide kaudu fabritseerida «süütöendeid» nende kohtu alla andmiseks. Et aga seda oli äärmiselt raske teha, näitab asjaolu, et «50 protsessi» valmistati ette umbes aasta aega. Üle 20 areteeritu oldi siiski tahes-tahtmata sunnitud vabastama juba ülekuulamise käigus.

«Süüdistusaktis», mis oli koostatud Tartu kaitsepolitsei luure ja viimase poolt ülesostetud «tunnistajate» andmeil, süüdistati kohtualuseid riigivastasesest kommunistlikust salaorganisatsioonist osavõtmises, riigivastases salakuulamise ning kommunistlike lendlehtede ja kirjanduse levitamises.

Kuigi kohus ei suutnud 16 «tunnistaja» abil kaebeluste süüd tõestada, mõisteti 27 kaebelusele karistuseks 4—20 aastat sunnitööd.³²⁰

Ööl vastu 3. maid 1922. aastal tabas eesti töörahvast raske löök. Kodanlusel läks reetmise tõttu korda areteerida Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee sekretär Viktor Kingissepp, kellele kodanlikud võimud olid pidanud eriti agaralt jahti üle kolme aasta.

Juba areteerimisel hakati teda metsikult piinama. Kodanlus luges V. Kingisseppa oma kõige kardetavamaks vaenlaseks ja kiirustas tema füüsilise hävitamisega. Samal päeval lavastati tema surmamõistmiseks sõjakohtu istung. Kohtus süüdistati teda selles, «et tema 1918. a. saadik kuni seni ajani on Eesti Vabariigi piirides rahvast mässule õhutanud Eesti Vabariigis maksva riikliku ja ühiskondliku korra kukutamiseks, selleks otstarbeks põrandaaluseid organisatsioone luues ja vastava kirjanduse laiali laotamist organiseerides.»³²¹ Peale selle süüdistati teda laima-

³²⁰ «Postimees» nr. 221, 25. IX 1921.

³²¹ ORKA, Kõrgema Sõjakohtu fond nr. 927. 1922—1940, s.-ü. 51, l. 214.

valt kodusõja aastail Nõukogude Venemaa kasuks teostatud salakuulamise ja areteerimisel kaitsepolitseinik Palmile sõjariistus vastupanu osutamises.

Ka kohtus nagu kaitsepolitseiski ei andnud Kingissepp mingeid seletusi. Seejärel viidi surmamõistetud V. Kingissepp kaitsepolitseisse, kus teda taas metsikult piinati. Riigikogu liikmete-kommunistide J. Reeseni, H. Alliku ja J. Tombi poolt V. Kingissepa piinamise kohta II riigikogule 1923. a. oktoobris esitatud arupärimistest selgub, et tal murti sõrmed liikmeist välja ning käe- ja jalaluud katki.³²²

Kuna nende arupärimiste arutamine riigikogus oleks toonud päevavalgele töörahva kallal teostatud jõledused kaitsepolitseis, siis ei andnud riigikogu juhatus, eesotsas J. Tõnissoniga, neile üldse käiku, vaid mattis nad juhatuse arhiivi.³²³

Õöl vastu 4. maid viidi V. Kingissepp mahalaskmisele. Hüüdega «Elagu Eesti Nõukogude Vabariik» langes ta tabatuna kogupaugust.

Teatele tema mõrvamisest vastasid eesti töölised protestistreikidega.

V. Kingissepa mõrvamisele järgnes 19.—27. maini 1922 Tallinnas «115 kommunisti protsess», kus kohtualusteks olid 1921. a. kevadel areteeritud I riigikogu saadikud (J. Vanja, E. Kägu jt.) ning omavalitsuste kommunistlikud liikmed ja ametiühingute tegelased.

Kaebealuseid süüdistati riigivastasest salaorganisatsioonist osavõtus ja kommunistlike lendlehtede levitamises.

Eriti rõhutati süüdistusaktis asjaolu, et riigikogu ja Tallinna linnavolikogu kommunistlikud rühmad ning Ülemaaline Noorproletaarlaste Ühing töötasid Kommunistliku Internatsionaali II kongressil vastuvõetud otsuste ja juhtnõoride põhjal.³²⁴ Noorproletaarlaste Ühingu tegelaste (A. Sommerlingi jt.) «peasüüks» loeti ühingu kasuks agitatsiooni tegemist. Ühing oli aga seaduslikult siseministeriumis registreeritud, vastavalt põhiseaduses deklareeritud kodanike organisatsioonidesse ühinemise õiguse alusel ning töötas sulgemiseni täiesti legaalselt. Seega oli Ülemaalse Noorproletaarlaste Ühingu tegelaste süüdistata-

³²² ORKA, fond nr. 80, nim. 2, s.-ü. 1732, l. 4.

³²³ Sealsamas, l. 1—5.

³²⁴ Sealsamas, fond 927, 1922—1940 s.-ü. 51, l. 11—12.

mine ühingu kasuks töötamises täielikult vastuolus 1920. a. põhiseadusega.

Kaebealuste riigivastast kuritegu püüti tõestada 60 tunnistaja ülekuulamisega. Nendest osutus enamik kaitsepolitsei agentideks ning nende poolt palgatud tunnistajaiks. Kuid «tunnistajad» ei suutnud kohtualustele esitatud süüdistust faktidega tõestada.

Kaebealustele esitatud süüd püüti tõestada ka riigikogu kommunistliku fraktsiooni sekretäri P. Raudsepa kaitsepolitseis antud «ülestunnistusega». Viimane olevat kaitsepolitsei andmeil põgenenud, kuid tegelikult piinati ta Rakvere kaitsepolitseis surnuks.³²⁵ P. Raudsepa poolt antud «ülestunnistus» oli koostatud kaitsepolitsei poolt. Seda kinnitab asjaolu, et kui kaebealuste tungiva nõude peale neile Raudsepa allkirja näidati, siis ei võinud need, kes viimase käekirja hästi tundsid, seda tema omaks tunnistada.³²⁶

Kaebealused käitusid kohtus erakordselt mehiselt ning hämmastasid vaenlasi oma vankumatuse ja kindlameelsusega. Paljude kaebealuste (A. Sommerlingi, E. Karu, A. Leevaldi, J. Vanja jt.) sõnavõttud muutusid teravaiks kurnajaid paljastavateks süüdistuskõnedeks.

1. juulil 1922 lõplikul kujul väljakuulutatud kohtuotsuse alusel mõisteti enamik kaebealustest mitmesugusteks tähtaegadeks sunnitööle ja vanglasse. 10 aastat sunnitööd mõisteti kahele (A. Sommerling, J. Truumann) ja 8 aastat kuuele kaebealusele (J. Vanja, E. Kägu, A. Leevald, J. Teng jt.). 53 kaebealust oli kohus siiski sunnitud õigeks mõistma.

28. märtsil 1923. aastal mõrvas kaitsepolitsei agent Tallinnas lasuga selja tagant EKP Keskkomitee liikme Jaan Kreuksi, kes rohkearvulistel tööliiskoosolekutel oli üles seatud Tööraha Ühise Väerinde kandidaadina II riigikogusse. J. Kreuksi mõrvamine sai võimalikuks seetõttu, et kaitsepolitsei sai reeturi kaudu teada tema linnas liikumise marsruudi.³²⁷

Otsekohe pärast J. Kreuksi mõrvamist, ööl vastu 29. märtsi areteeriti ka silmapaistev parteiorganisaator, väsimatu töölisnoorsoo organiseerija Johannes Lauristin ja

³²⁵ I riigikogu 3. istungjärgu protokoll nr. 40(1), 1921, v. 20—21.

³²⁶ «Edasi» nr. 129, 16. VI 1922.

³²⁷ H. Hartman, Võitleja eesti tööraha õnne eest. 30 aastat Jaan Kreuksi surmast, «Edasi» nr. 63(160), 29. III 1953.

rida teisi illegaalse Eestimaa Kommunistliku Noorsooühingu tegelasi. J. Lauristini ja ta kaaslasi peeti eeluurimise all ligemale aasta, sest kuidagi ei leitud mingit konkreetset süütõendust.

21.—23. veebruarini 1924. aastal toimus Tallinnas sõjaringkonnakohtus J. Lauristini ja ta kaaslaste protsess, kus kaebealuseid süüdistati põrandaaluste kommunistidega läbikäimises.³²⁸

Kuigi kohus ei suutnud kindlaks teha J. Lauristini ühendust põrandaaluse kommunistliku parteiga, mõisteti ta siiski 7 aastaks sunnitööle.

1923.—1924. a. majanduskriis aitas kaasa klassivastulolude teravnemisele ja revolutsioonilise liikumise laiendamisele.

Selle «lämmatamiseks» teostas kaitsepolitsei 1924. a. jaanuaris ülemaalse töolisorganisatsioonide rüüstamise, nende juhtide ja Tööraha Ühise Väerinde nimekirjade järgi valitud II riigikogu saadikute ning omavalitsuste liikmete areteerimise. Ajavahemikul 21.—27. jaanuarini areteeriti üle kogu maa 179 inimest. Tallinnas areteeriti ainuüksi 21. jaanuari õhtul ja ööl vastu 22. jaanuari 63 inimest.³²⁹ Riigikogu liikmed-kommunistid H. Allik, P. Keerdo, J. Tomp jt. areteeriti legaalsete töolisorganisatsioonide koosolekuil ja nende ruumides viibimise ajal,³³⁰ mitte aga «kuriteolt» tabamisel, nagu teatas seda kohtuminister umbes kolm nädalat hiljem riigikogule. Riigikogu liikmete areteerimise ja ülalmainitud sündmustega tallasid kodanlikud võimud kõige häbematumal kombel jalge alla 1920. a. põhiseaduses deklareeritud isikupuutumatus ja demokraatlikud vabadused. Sel puhul olid sunnitud hädakisa tõstma isegi sotside liidrid, et hoida ära oma mõju täielikku langust töötajate hulgas. Nad esitasid koos «iseiseivate sotsialistide» liidritega kodanlikule valitsusele riigikogus arupärimise, kus näidati, et riigikogu liikmete areteerimine ainult poliitilise meelsuse pärast, «kuriteolt tabamise» ettekäände all on järele põhiseaduse rikkumine.³³¹ Kodanlike parteide häältega lükati aga arupärimine tagasi ning selle arutelu jäi riigikogus ära. 11. veebruaril 1924 esitasid ebaseaduslikult areteeritud riigikogu

³²⁸ «Edasi» nr. 47, 27. II 1924.

³²⁹ ORKA, fond 14, nim. 1, s.-ü. 1020, l. 75—85 ja 33.

³³⁰ Sealsamas, fond 80, nim. 2, s.-ü. 257, l. 20.

³³¹ II riigikogu 3. istungjärgu protokoll nr. 62(1), 1924, v. 50

liikmed (P. Keerdo, H. Allik jt.) avalduse riigikogule, kus nõuti «... valijate nimel endi ja kõigi vangistatud töölis-esindajate viibimata vabastamist. Teie valitsevate erakondade otsustada on,» märgiti avalduses edasi, «kas käia põhiseaduse järele või tallata see jalgade alla. Oleme kindlad, et meie valijad ja kogu Eestimaa töörahvas oskab ja saab teie otsusest tegema oma järeldused». ³³² Kodanlike parteide häältega lükati avaldus tagasi ja kohtuvõimudele anti 28. veebruaril luba parlamendi tööliisaadikute eeluurimise alla jätmiseks. ³³³

Areteeritute üle lavastati Tallinnas 10.—27. novembrini 1924. aastal sõjaringkonnakohtus «149 kommunisti protsess», kus «kohtualuseid» süüdistati maksva korra kukutamisele suunatud tegevuses.

Nõukogude Liidu parimad advokaadid teatasid, et nad soovivad kaebealuseid kaitsta. Seda nõudsid ka areteeritud, kuid rahvavastane kodanlik valitsus ei võimaldanud seda. Sel puhul esitasid II riigikogu saadikud-kommunistid J. Jürna, J. Velt ja P. Jakobson riigikogus valitsusele arupärimise, kus nõuti seaduste täitmist, «mis ka töörahvale õiguse annavad ise endale kaitsjaid valida». ³³⁴ Kuna selle arutamine oleks paljastanud kehtivate seaduste jämeda rikkumise kodanlike võimude endi poolt, siis ei andnud II riigikogu juhatus arupärimisele käiku. ³³⁵ Kodanlus tahtis «149 protsessi» ära kasutada töörahva hirmutamiseks, tema võitlustahte mahasurumiseks. Need kodanluse arvestused ei läinud täide. Kaebealused kommunistid käitusid kohtus mehiselt. Kui protsess algas, laulsid kaebealused võimsalt «Internatsionaali», millega ühines ka publik. Ehmunud kohtunikud põgenesid saalist. Kohtusaal tühjendati publikust. Oma vastustes kohtu küsimustele paljastasid kaebealused julgelt kodanliku valitsuse rahvavaenulikkku poliitikat. Ametiühingute Kesknõukogu esimees, riigikogu liige Jaan Tomp hüüdis: «Elagu töörahva valitsus!» Ta anti väljakohtu alla ning tapeti selle poolt langetatud surmaotsuse alusel 14. novembril. 2. detsembril väljakuulutatud kohtuotsuse alusel mõisteti 39 kaebealust (H. Allik, P. Keerdo, P. Petree, J. Saat,

³³² ORKA, fond 80, nim. 2, s.-ü. 257, l. 20.

³³³ II riigikogu 3. istungjärgu protokoll nr. 64(3), 1924, v. 180.

³³⁴ ORKA, fond 80, nim. 2, s.-ü. 1734, l. 1.

³³⁵ Sealsamas.

H. Arbon, L. Laid, O. Künnapuu, O. Sepre, V. Sassi, A. Veimer, G. Abels jt.) eluks ajaks sunnitööle. Esiialgu mõisteti 46 kaebealust, nende hulgas 7 alaealist (A. Resev, R. Busch, L. Vels jt.) eluks ajaks sunnitööle. Alaealiste suhtes oli kohus sunnitud siiski karistust vähendama 15-aastasele sunnitööle.³³⁶ Enamik ülejäänud kaebealustest mõisteti 6—15 aastaks sunnitööle. Õigeks mõisteti ainult 7 kohtualust.³³⁷

«149 protsess» toimus ajal, kui sügava majanduskriisi tõttu olid äärmuseni teravnenud vastuolud nii kodanluse ja proletariaadi vahel kui ka tööraha ekspluateerimisest saadava kasumi ning «riigipiruka» jagamise pärast omavahel jagelevate kodanlike ja väikekodanlike parteide vahel.

Olukorras, kus tööliklassi revolutsiooniline aktiivsus järsult tõusis ning üldine rahva rahulolematuse kodanliku valitsuse vastu üha kasvas, võttis põllumeestekogude ümber koondunud suurkodanluse kõige reaktsioonilisem osa 1924. aastal kursi fašistlikule diktatuurile. Reaktsioonilised ringkonnad, eesotsas K. Pätsu, kindralite J. Undi, J. Sootsi, A. Tõnissoni jt. leidsid, et raskest majanduslikust ja poliitilisest kriisist võib riiki päästa ainult kõikvõimas president — fašistlik diktaator, kes surub halastamatult maha revolutsioonilise liikumise ja teeb lõpu kodanluse rühmade nägelemisele võimu pärast, mis diskrediteeris kodanlikke võimumehi rahva silmis. Hakati valmistama ette fašistlikku riigipöoret. See tegevus intensiivistus eriti pärast põllumeestekogude liidrite eemale tõrjumist riigivõimu juurest kristliku rahvaerakonna, tööerakonna ja rahvaerakonna bloki poolt 1924. a. märtsis. Kohe pärast selle bloki, s. o. Akel-Strandmani valitsuse võimuletulekut toimus suurkodanluse kõige reaktsioonilise ma tiiva salajane koosolek, kus peeti nõu fašistliku riigipöörde teostamise üle. K. Päts väitis sel koosolekul, et «Akeli valitsus laseb võimu juurde kommunistide valitsuse»³³⁸ ja sellepärast tulevat ta vägivaldaga kõrvaldada. Koosolekul otsustati alustada fašistliku riigipöörde teostamiseks laialdast ettevalmistustööd. Selles pühendati eri-

³³⁶ ORKA, fond 80, nim. 2, s.-ü. 233, l. 44—45 ja Tallinna Ringkonnakohtu Prokuratuuri fond nr. 70, nim. 8, s.-ü. 22, l. 1—2.

³³⁷ Sealsamas, fond 80, nim. 2, s.-ü. 233, l. 46—48.

³³⁸ A. Liebman, 1924. aasta 1. detsembri relvastatud ülestõus, «Eesti Bolševik» 1948, nr. 22, lk. 64.

list tähelepanu peamiselt kuakuist ja Nõukogude-vastasest interventsioonist osavõtnud aktiivsetest valgekaartlastest fašistlike lööksalkade organiseerimisele, mida teostati kaitseliidu «kütisalkade» nimetuse katte all.

Eestimaa Kommunistlik Partei astus otsekohe võitluse tekkinud fašismiohu vastu, täites seega Kominterni IV kongressil püstitatud ülesannet.

6. mail 1924 esitas II riigikogu liige kommunist J. Jürna EKP näpunäiteil riigikogus kodanlikule valitsusele arupärimise, kas valitsus tõesti ei tea, et K. Päts, endine riigivanem ja käesoleval korral börsikomitee esimees, koos kindral Sootsi, Tõnissoni ja teiste oma sõpradega organiseerib fašistlikke lööksalku riigikogu laiali-ajamiseks, valimisseaduse muutmiseks ning avaliku suurkanaluse diktatuuri maksmapanemiseks, ja missugune on valitsuse seisukoht selles küsimuses.³³⁹ Kuna suurkanaluse esindajaist koosnev riigikogu juhatus igatses töörahva revolutsioonilise liikumise mahasurumiseks «kõva kätt», siis ei jõudnud esitatud arupärimine üldse kaugemale riigikogu juhatuse kantseleist.

Reas EKP Keskkomitee poolt Eesti töörahvale avaldatud lendlehtedes ja üleskutsetes paljastati suurkanaluse ettevalmistusi fašistlikuks riigipöördeks ning kutsuti töötajaid üles aktiivsele võitlusele kasvava fašismiohu vastu.

Eestimaa Kommunistliku Partei juhtimisel toimuva töörahva üha laieneva fašismivastase revolutsioonilise võitluse survele oli kodanlik valitsus sunnitud 1924. a. augustis areteerima E. Reinkubjase väikesearvulise fašistliku salga, kes tegutses «Päästeorganisatsiooni» nime all.³⁴⁰ Seda areteerimist hakkas kodanlik valitsus ja tema huve teeniv kodanlik-natsionalistlik ajakirjandus demagoogiliselt ära kasutama rahva tähelepanu kõrvalejuhtimiseks K. Pätsu ja ta kaaslaste poolt ettevalmistatavalt fašistlikult riigipöördelt. Kuigi Akel-Strandmani valitsus ei teinud midagi reaktionäärade poolt ettevalmistatava riigipöörde nurjaajamiseks, ei suutnud viimased oma kavatsusi siiski teostada. See nurjus eelkõige töörahva võimsa revolutsioonilise võitluse tõttu.

³³⁹ ORKA, fond 80, nim. 2, s.-ü. 1913, 1. 1.

³⁴⁰ «Päevaleht» nr. 208, 5. VIII 1924.

3. KODANLUSE HARIDUSPOLIITIKA NING HARIDUS JA KOOL KODANLIKUS EESTIS AASTAIL 1920—1924

Rahvaharidus kodanlikus Eestis kandis nagu ikka ekspluataatorlikus ühiskonnas klassiiseloomu. Kodanlus tahtis anda töörahvale haridust vaid sedavõrd, et kapitalistlikul tootmisel oleks vajalikul määral haritud töölisi, samuti insenere, tehnikuid ja teenistujaid.

Kodanliku Asutava Kogu poolt 1920. a. mais vastu võetud Algkoolide seadusega tunnistati rahvahariduse põhiprintsiibiks ühtluskool ja selle algrakuks kohustuslik emakeelne maksuta ja usuõpetuseta algkool. Seda oli kodanlus sunnitud tegema nõukogude võimu poolt rahvahariduse alal teostatud uuenduste ning Eestimaa Kommunistliku Partei juhtimisel toimunud töörahva revolutsioonilise võitluse mõjul. Kuid reaktsiooniline suurkodanlus alustas kohe aktiivset võitlust ülalmainitud progressiivsete põhimõtete tühistamise eest.

Septembris 1920 lükkas valitsus Algkoolide seaduses ettenähtud kuueklassilise kohustusliku alghariduse teostamise edasi 1930. aastani, sest kodanlus ei tahtnud teha selle teostamiseks vajalikke kulutusi. Kohustuslikuks kuulutati vaid neli algkooli klassi. Koolikohustus algas 8. eluaastast ning kestis 15. eluaastani. Otsekohe pärast Algkoolide seaduse vastuvõtmist alustas kristlik rahvaerakond kodanliku valitsuse soosimisel energilist kampaaniat usuõpetuse koolidesse viimiseks. Tema ja vaimulikkonna poolt võeti kasutusele kõik vahendid laialdase demagoogilise propaganda teostamiseks usuõpetuse kasuks. Vastukaaluks sellele teostasid rahva hulgas EKP juhtimisel ateistlikku propagandat illegaalne Eestimaa Kommunistlik Noorsooühing, töölisorganisatsioonid, eriti aktiivselt aga ametiühingute juurde asutatud noorte- ja naiskomisjonid ning demokraatlikult meelestatud progressiivne intelligents. Kuna ateistlik propaganda leidis elavat vastukaja töötavates kihtides, siis ei julgenud «kristlased» üldse üles tõsta usuõpetuse koolides sunduslikuks õppeaineks muutmise küsimust. Alles 1923. aastal jõudis kristlik rahvaerakond teiste kodanlike parteide (rahvaerakonna ja põllumeeste kogude) kaasabil viia asja niikaugele, et usuõpetuse õpetamine koolides vabatahtliku õppeainena pandi rahvahääletusele. 1923. a. veebruaris toimunud rahvahääletuse tulemused näitasid, et usuõpetuse

vabatahtliku õppeainena koolidesse viimist toetas ainult 48% hääleõiguslike kodanike üldarvust.³⁴¹ Hääleõiguslike kodanike vähese osavõtu tõttu hääletamisest sai aga kirikumeeste nõudmine siiski enamuse.

Kuigi usuõpetus alles 1923. a. sügisel viidi vabatahtliku õppeainena riigi kulul koolidesse, toimus noorsoo kasvatamine ka kodanliku diktatuuri algaastail klerikalismi vaimus, sest enamik õpikuist olid läbi imbnud «piiblitõdedest». Aastail 1921—1922 oli haridusministriks kristliku rahvaerakonna liider, tagurlik koolitegelane H. Bauer, kes nõudis laste õpetamisel otsesest «surematuist kristlikest tõdedest» lähtumist. Õpetajat, kes seda ei teinud, ähvardas vallandamine.

Peaaegu üldse ei täitnud omavalitsused, eeskätt maal, kus nad koosnesid suurelt osalt kulakuist, Algkoolide seadusega neile pandud vaeste õpilaste ainelise toetamise kohustust. Seda olid sunnitud möönma isegi kodanlikud haridustegelased juunis 1921 Tallinnas toimunud üleriigilisel algkooliõpetajate kongressil, kus tunnistati, et 1920/21. õppeaastal ei olevat tegelikult toimunud vaeste õpilaste ainelist toetamist.³⁴²

EKP poolt 1922. a. algul Tööraha Ühise Väerinde organiseerimiseks esitatud 12 nõudmises nõuti kogu riigi elanikkonnale tasuta alg-, kesk- ja kõrgema hariduse võimaldamist. Samas nõuti tööraha lastele riigi poolt õppeabinõude, toidu, riiete ja jalanõude andmist.

Üha laienev tööraha revolutsiooniline liikumine EKP juhtimisel Tööraha Ühise Väerinde nõudmiste elluviimiseks sundiski kodanlikku valitsust 1922. aastal asuma vaeste õpilaste riiklikule toetamisele. Samuti etendas selles tähtsat osa demokraatlikult meelestatud progressiivse intelligentsi aktiivne võitlus kehvematele rahvakihtidele hariduse võimaldamise eest. Kuid nii riigi kui ka omavalitsuste eelarvete kaudu vaeste õpilaste toetuseks määratud summad olid niivõrd väikesed, et neist ei jätkunud kaugeltki mitte kõigi puudustkannatajate toetamiseks. Pealegi kulutati osa vaeste õpilaste toetamiseks määratud summadest nende abistamise sildi all koolidele inventari ja õppevahendite muretsemiseks ning teisteks otstarveteks.

³⁴¹ Arvutus on tehtud «Eesti Statistika» 1923, nr. 14(3), lk. 61 alusel.

³⁴² «Kasvatus» 1921, nr. 13—14, lk. 196.

Et vaeste õpilaste toetamine oli äärmiselt puudulik, siis ei suutnud osa noorsoost vanemate vaesuse tõttu isegi algharidust omandada. Kodanliku statistika andmeil jäi 1923/24. õppeaastal, millal 1408 algkoolis õppis 120 863 õpilast, 4,2% 1924/25. õppeaastal 5,1%, 1926/27. õppeaastal 3,1% kooliealistest lastest ilma igasuguse hariduseta.³⁴³ Vaesemates maakondades oli see protsent üleriigilisest tunduvalt suurem. Nii näiteks jäi 1922/23. õppeaastal Petserimaal 24,1% kooliealistest lastest vaesuse tõttu ilma igasugusest õpetusest.³⁴⁴

Oktoobrieesel perioodil, kui Eesti oli tsaaririigi rõhutatud ääremaaks, oli Eesti koolide majanduslik olukord äärmiselt vilets. Imperialistlike suurriikide toetusel võimule tulnud eesti kodanlusel tuli asuda kooliolusid mõningal määral parandama. Selle põhjuseks oli eelkõige eesti kodanluse arvuline kasv kodanliku diktatuuri perioodil. Loomulikult tahtis kodanlus võimaldada ka oma lastele haridust. Samuti oli kodanluse hariduspoliitika põhjuseks asjaolu, et vastavalt kapitalistliku tootmise huvidele tuli mõnevõrra tõsta rahvahulkade hariduslikku taset. Ka Eesti töörahva ja demokraatlikult meelestatud progressiivse intelligentsi aktiivne võitlus rahvahariduse olukorra parandamise eest etendas selles märkimisväärset osa.

1922. aastal asutati Riigikassa Peavalitsuse juurde koolimajade ehitusfond, kapitaliga 30 000 000 marka³⁴⁵. Fondist anti koole ülalpidavaile omavalitsustele pikaajalist laenu nii uute koolimajade ehitamiseks kui ka vanade remontimiseks ja ümberehitamiseks. Sõjajärgseil aastail ehitatigi terve rida uusi koolimaju. Samuti ehitati koolimajadeks ümber osa balti paruneilt võõrandatud mõisate härrastemaju. Vaatamata sellele oli 1924. aastal 38% koolimajadest äärmiselt halvas olukorras.

Algkoolides valitses terav õppevahendite ja inventari (koolipinkide jm.) puudus. Näitlikud õppevahendid puudusid neis peaaegu täielikult. Reas algkoolides — Izborski-Boroki (Petserimaal), Vastse-Roosa (Võrumaal), Uuemõisa-Saikla (Saaremaal), Golovina (Petseris) jt. — puudusid isegi koolipingid ja korralikud klassitahvlid.³⁴⁶

343 Valitsusasutuste tegevus 1918—1934, Tallinn 1934, lk. 41.

344 ORKA, fond 1108, nim. 4, s.-ü. 1269, l. 451.

345 Valitsusasutiste tegevus 1918—1934, Tallinn 1934, lk. 38.

346 ORKA, fond 1108, nim. 4, s.-ü. 1268, l. 6, 13, 19 ja 20.

Töörahma survel ja Nõukogude Liidus toimuva kirjaoskamatusse radikaalse likvideerimise mõjul oli ka Eesti kodanlik valitsus sunnitud avama algkoolide juurde nn. õhtu- ja pühapäevakoole kirjaoskamatusse täiskasvanute jaoks. Petserimaal töötas näiteks 1921/22. õppeaastal 47 õhtu- ja pühapäevakooli 1186 õpilasega.³⁴⁷ Mainitud koolid töötasid ka reas teistes maakondades. Kuigi rahvavastase kodanliku valitsuse vähene majanduslik abi takistas nende koolide edukat töötamist, etendasid nad kirjaoskamatusse likvideerimisel siiski teatud osa.

Tsaariaegsete seminaride töölerakendamise kõrval Tartus ja Rakveres (viimased lõpetasid töö Saksa okupatsiooni ajal) avati uued seminarid Tallinnas, Võrus ja Haapsalus, mille tingis kutsega algkooliõpetajate suur puudus. Alates 1923. a. sügisest valmistas algkooliõpetajaid ette ka Kuressaare Ühisgümnaasiumi pedagoogikaharu.

Ülalmainitud õppeasutused andsid 1924. a. kevadeks kokku 286 algkooliõpetajat. Peale selle valmistati algkooliõpetajaid ette ka kutseta õpetajatele täiendus- ja keskkooli lõpetajaile pedagoogiliste kursuste korraldamise teel. Kuid kõigest sellest hoolimata ei likvideeritud käsitletaval perioodil kutsega algkooliõpetajate puudust. 1923/24. õppeaastal oli 23,4% algkooliõpetajaist kutseta.

1922. a. detsembris I riigikogu poolt vastuvõetud Keskkoolide seaduse järgi kestis emakeelse tasulise keskkooli kursus vähemalt viis, kuid mitte üle kuue õppeaasta. Keskkoolide avamise õigus oli ka omavalitsustel, ühiskondlikel organisatsioonidel ja eraisikutel. Kõrge õppemaksu tõttu pääses neisse töörahma lapsi äärmiselt vähe. 1923/24. õppeaastal õppis keskkoolides 17 544 õpilast.³⁴⁸ Keskkoolid jagunesid üld- (humanitaar- ja reaal-) ning erihariduslikeks (kaubandus-, piimandus-, põllumajandus- jt.) keskkoolideks. Üle 80% keskkoolidest olid üldhariduslikud.

1923/24. õppeaastal õpetas keskkoolides 794 kutseta õpetajat, mis moodustas ligi poole keskkooliõpetajate üldarvust.³⁴⁹ Nii näeme, et ka kutsega keskkooliõpetajatest oli suur puudus. Kutseta õpetajate suur hulk ei jät-

³⁴⁷ ORKA, fond 1108, nim. 4, s.-ü. 590, l. 99 ja 100.

³⁴⁸ Valitsusasutiste tegevus 1918—1934, Tallinn 1934, lk. 41.

³⁴⁹ Sealsamas, lk. 37.

nud muidugi negatiivset mõju avaldamata õppetöö kvaliteedile.

Tööraha «eduka» ekspluateerimise huvides tuli valitseval kodanlusel võimaldada tööraha lastele nii tehnilist kui ka muud kutsealast haridust. Selleks avati terve rida kutsealaseid koole tehnikumide, tööstus-, põllutöö-, käsitöö- jt. koolide näol.

Kutsealastest koolidest olid eriti tähtsal kohal oskustöölise ettevalmistamiseks asutatud poiste tööstuskoolid puu- ja rauatöö alal, kus kursus kestis 2—4 aastat. Neid koole asutati suurematesse linnadesse ja tööstuskeskustesse nagu Tallinna, Tartusse, Valka jm.

Kõrgema hariduse allikaks kodanlikus Eestis oli Tartu Ülikool seitsme teaduskonnaga: 1) usuteaduskond, 2) õigusteaduskond ühes kaubanduse osakonnaga, 3) arstiteaduskond ühes rohuteaduse osakonnaga, 4) filosoofiateaduskond, 5) matemaatika-loodusteaduskond, 6) loomaaarsti teaduskond ja 7) põllumajandusteaduskond ühes metsateaduse osakonnaga. Kõrgema hariduse saamine oli majanduslikest põhjustest (kõrge õppemaks jne.) tingituna varakate kihtide laste eesõiguseks, kuna tööraha hulgast pärinevad üliõpilased moodustasid ainult mõne protsendi nende üldarvust.³⁵⁰ Suur osa elanikkonna vaesematest kihtidest pärinevaid üliõpilasi ei suutnud majanduslike raskuste tõttu ülikooli lõpetada. Nii oli 1922. aastal sunnitud ülikoolist lahkuma 397, 1924. aastal aga juba 603 üliõpilast.³⁵¹ Ülikooli, kus 1923. aastal õppis 3907 üliõpilast³⁵², lõpetas käsitletava perioodi lõpuks 541 üliõpilast.³⁵³ See arv moodustas umbes 41% 1920. aastal ülikooli astunute üldarvust. Kõige rohkem üliõpilasi õppis õigusteaduskonnas. 1920. aastal õppis seal 25,4% üliõpilastest, 1924. aastal aga juba 46,2%.³⁵⁴ Seega valmistas ülikool ette peamiselt juriste, mis näitab, et reaktsiooniline kodanlik valitsus ei arendanud ülikooli vastavalt rahvamajanduse vajadustele, vaid poliitilisest, s. o. kodanluse diktatuuri kindlustamise ülesandest lähtudes.

³⁵⁰ 1926. a. «Üliõpilaslehe» andmeil oli ainult 5% kogu üliõpilaskonnast pärit tööraha hulgast. (Vt. «Üliõpilasleht» 1926, nr. 1. lk. 7).

³⁵¹ ORKA, fond 1108, nim. 5, s.-ü. 50, l. 174.

³⁵² Eesti Vabariigi Tartu Ülikool 1919—1929, Tartu 1929, lk. 112.

³⁵³ ORKA, fond 1108, nim. 5, s.-ü. 90, l. 174.

³⁵⁴ Eesti Vabariigi Tartu Ülikool 1919—1929, Tartu 1929, lk. 110—111.

Ülikoolis propageeritava kodanliku ideoloogia vastu võitlemiseks asutas grupp proletaarseid üliõpilasi EKP Keskkomitee juhtimisel 1922. a. sügisel Proletaarse Üliõpilaste Seltsi (esialgselt Sotsiaal-filosoofilise Üliõpilaste Seltsi nime all)³⁵⁵. Seltsi eesmärgiks seati marksistlik-leninliku maailmavaate kasvatamine proletaarsete üliõpilaste hulgas ning võitlus sotsialistliku ühiskonna eest.³⁵⁶ Töö nurjaajamise eesmärgil astus seltsi liikmeks ka rida kodanluse võsukesti, kes sealt aga varsti olid sunnitud kaotajatena lahkuma. Üliõpilased-kommunistid O. Sepre, A. Veimer, O. Künnapuu jt. suunasid seltsi tegevuse juba algusest peale kindlalt seatud eesmärgi teostamisele. Seltsis, mille eesotsas olid A. Vachtman (Vaarandi), O. Sepre³⁵⁷, A. Selli ja R. Cher, tegeldi esmajoones marksistliku filosoofia, proletaarse revolutsiooni teooria ja poliitilise ökonomia õppimisega. Nõukogude Liidust telliti seltsi lugemislauale teoseid marksismi teooria ja sotsialistliku majanduse kohta, perioodikat («Pravda», «Ekonomitšeskaja Žizn» jt.) ning ilukirjandust. Noorsoo, eeskätt üliõpilaste hulgas marksistlik-leninlike ideede levitamiseks korraldas selts aktiivselt mitmesugustel teemadel loenguid ja referaatõhtuid. Esimene referaatõhtu toimus 18. novembril 1922 teemal «Sotsialismi teaduslik alus».³⁵⁸

5. detsembril 1924. aastal, s. o. kohe pärast 1. detsembri relvastatud ülestõusu verre uputamist suleti Proletaarne Üliõpilaste Selts. Tema juhtivad liikmed³⁵⁹ (A. Vachtman (Vaarandi), R. Cher, H. Nael jt.) areteeriti ning mõisteti sunnitööle, kust nad vabanesid alles 1931. a. sügisel.³⁶⁰

Proletaarse Üliõpilaste Seltsi asutamine ja tegevus kinnitavad, et valitsev kodanlus ei suutnud kõigist jõupingutustest hoolimata muuta Tartu Ülikooli ainult kodanliku ideoloogia taimelavaks, vaid selles levisid ka revolutsioonilised ideed. Kuigi selts sai töötada ainult kaks aas-

³⁵⁵ ORKA, Sotsiaal-filosoofilise Üliõpilaste Seltsi fond nr. 2110, nim. 1, s.-ü. 1., l. 1 ja 12.

³⁵⁶ Sealsamas, fond 927, s.-ü. 6, 1925—1931, l. 175.

³⁵⁷ O. Seprel tuli esimehe kohalt lahkuda tema areteerimise tõttu jaanuaris 1924.

³⁵⁸ ORKA, fond 2110, nim. 1, s.-ü. 1, l. 3.

³⁵⁹ Juba varem areteeriti seltsi aktiivsed liikmed A. Veimer, A. Valter (novembris 1923) ja O. Künnapuu (jaanuaris 1924).

³⁶⁰ ORKA, fond 927, s.-ü. 6, 1925—1931, l. 358.

tat, olid tal siiski märkmisväärased teened marksistlik-leninliku teooria levitamisel kodanlikus Eestis, eeskätt haritlaste keskel.

Tartu Ülikool oli kodanlikus Eestis ka teadusliku uurimistöo peamiseks keskuseks.³⁶¹

Teadus, mille arenemine käsitletaval ajajärgul oli äärmiselt vastuoluline, seisis kapitalistliku korra ja valitseva kodanluse teenistuses. Eriti ühiskonnateadused — ajalugu, filosoofia, kirjandusteadus — aitasid kodanlusel hoida töötavaid masse kapitalistlikus orjuses.

Kodanluse jaht maksimaalsele kasumile ning kapitalistide omavaheline terav võitlus turgude pärast sundis eesti kodanlust hoolitsema tehnilise progressi ja mõningate teadusharude arendamise eest. Kodanlikus Eestis toimuski eeskätt nende teadusharude (agronoomia, keemia, geoloogia jt.) edasiarendamine, mis olid tihedasti seotud üksikute, kodanliku diktatuuri tingimustes arenevate rahvamajandusharudega, nagu põllumajanduse üksikud harud, põlevkivitööstus ja mõned kergetööstusharud.

Sõjajärgseil aastail saavutati Tartu Ülikoolis teaduse arendamisel silmapaistvaid tulemusi arstiteaduskonnas. Oktoobrieelsest perioodist päris arstiteaduskond oma aja kohta võrdlemisi hea teadusliku uurimistöo baasi ning rikkalikud kogemused. Selleks aitas kaasa nii teadusliku uurimistöo kui ka praktilise õppetegevuse baasi laiendamine uute kliinikute asutamise näol.³⁶² Aastail 1920—1924 arstiteaduskonnas kaitstud doktoridissertatsioonid moodustasid 80% sellal ülikoolis kaitstud doktoridissertatsioonidest. Väitekirjade kaitsjate hulgas olid sellised silmapaistvad arstiteadlased nagu dr. V. Vadi (1891—1951), pärastine Eesti NSV Teaduste Akadeemia tegevliige ja NSV Liidu Meditsiiniliste Teaduste Akadeemia korrespondeeriv liige, dr. F. Lepp, praegune Tartu Riikliku Ülikooli professor ja Eesti NSV teeneline teadlane jt.

Arstiteaduskonna neuroloogia professor ja närvi-

³⁶¹ Teadusliku uurimistöo keskastutusena oli 1920. a. seaduses ette nähtud Eesti Teaduste Asutise loomine, kuid see jäi ellu viimata. Alles 1938. aastal anti dekreet Teaduste Akadeemia loomise kohta, nimetati president ja osa liikmeid, kuid ka see akt jäi tegelikult formaalseks.

³⁶² 1921. aastal rajati närvikliinik ja 2 hospitaalkliinikut ning 1922. aastal lastekliinik (Vt. «Eesti Vabariigi Tartu Ülikool 1919—1929», Tartu 1929, lk. 65 ja 66).

kliiniku juhataja L. Puusepp (1875—1942) jätkas kodanliku diktatuuri perioodil suure eduga juba tsaari ajal alanud viljakat tegevust neurokirurgia alal, saavutades selle arendamisel ülemaailmse kuulsuse («Ajukasvajad», 1929, mitmekõiteline uurimus «Kirurgiline neuropatoloogia», 1932—1939 jt. tööd). Juba 1922. aastal valiti ta kui rahvusvahelise kuulsusega neurokirurgia spetsialist ja pioneer oma erialal Padova (Põhja-Itaalias) ülikooli audoktoriks ja 1923. aastal Pariisis toimunud rahvusvahelise neuroloogide kongressi auesimeheks. 1919. aastal dermatoloogia ja veneroloogia professoriks valitud A. Paldrock (1871—1943), kes oli juba tsaari ajal tunnustatud arstiteadlasi, teostas edukat uurimistööd lepra ravimise alal, saavutades samuti rahvusvahelise tunnustuse.

1924. aastal valiti Tartu Ülikooli arstiteaduskonna audoktoriks suur Nõukogude teadlane I. P. Pavlov, kelle teadusliku koolkonna mõjul oli välja kujunenud palju eesti eesrindlikke arstiteadlasi.

Märkimisväärseid tulemusi teaduslikus uurimistöös saavutati ka matemaatika-loodusteaduskonnas, kus aastail 1920—1924 kaitsti 4 doktoridissertatsiooni.³⁶³

Esimesena kaitses teaduskonnas doktoridissertatsiooni füsioloogia alal 1922. aastal silmapaistev materialist ja ateist A. Audova, keda eesrindlike materialistlike vaadete pärast kodanlike võimude poolt taga kiusati ning kel polnud võimalusi töötada oma erialal ülikooli juures. Ta oli sunnitud hiljem Eestist lahkuma. 1932. aasta alguses emigreerus Audova Nõukogude Liitu, kus asus tööle Moskva Ülikooli füsioloogia instituudis.³⁶⁴ Audova ei tegelnud edukalt ainuüksi teadusliku uurimistööga, vaid oli ka üks agaramaid arsti- ja loodusteaduste populariseerijaid nii loengute kui ka perioodikas avaldatud artiklite kaudu. Ka matemaatika professor J. Sarv (1877—1954) tegeles teadusliku töö ja õppetöö kõrval agaralt kaasaja eesrindliku loodusteaduse ja tehnika saavutuste populariseerimisega.

Geoloogia ja paleontoloogia õppejõud H. Bekker (1891—1925) avaldas Eesti geoloogia eduka uurimuse tulemusena selle kohta rea kokkuvõtlikke töid. Ta oli esi-

³⁶³ Eesti Vabariigi Tartu Ülikool 1919—1929, Tartu 1929, lk. 243.

³⁶⁴ Eesti biograafilise leksikoni täienduskõide, Tartu 1940, lk. 21.

mene eestlane-geoloog, kes asus Tartu Ülikoolis tööle õppejõuna ja uurijana.

Kodanliku diktatuuri algaastail taastati astronoom T. Rootsmäe juhtimisel sõja ajal katkenud teaduslik uurimistöö ka Tartu Ülikooli Tähetornis (astronoomia observatooriumis). Selle teaduslike töötajate poolt, kes jätkasid kuulsa Struve traditsioone, viidi läbi tõsiseid uurimusi stellaarastronoomia jt. aladel.

Sõjajärgseil aastail laienes varematal aastatel alanud põlevkivi rakenduslik uurimine seoses põlevkivitööstuse rajamise ja selle arenguga. Põlevkivikeemia edasiarendamisel saavutas tunduvalt edu keemik P. Kogerman (1891—1951), pärastine Eesti NSV TA tegevliige.

1919. aastal rajati ülikoolis iseseisev põllumajandus-teaduskond ühes metsateaduse osakonnaga. Sõjajärgse revolutsioonilise kriisi perioodil teostatud teaduskonna väljaarendamisega koos vastavate katseasutuste ja -majandite loomisega Raadil rajati vajalik baas põllumajandusteaduste edasiarendamiseks.

Peale Tartu Ülikooli olid kõrgemaiks õppeasutusteks veel Tallinna konservatoorium (töötas 1923. aastani kõrgema muusikakoolina) ja Tartu konservatoorium ning kõrgem kunstikool «Pallas» Tartus. Kõik need kolm kõrgemat kooli olid eraõppeasutused, mida kodanlik riik toetas eelarve kaudu.

Kõrgemaks tehniliseks õppeasutuseks oli Tallinna tehnikum masinaehituse, elektrotehnika, laevaehituse, hüdrotehnika, arhitektuuri, keemia ja ehituse osakonnaga. Tehnikum alustas tegevust septembris 1918 Eesti Tehnika Seltsi poolt ülalpeetava eraõppeasutusena, kuid muudeti 1920. aastal riiklikuks õppeasutuseks. Tehnikumis õppis 1924. aastal 447 õpilast. 1925. a. lõpuks oli tehnikumi lõpetanud ainult 25 õpilast, neist insenere ja arhitekte 21 ning tehnikuid 4.³⁶⁵

Eesti kodanluse haridussüsteemi põhieesmärgiks oli sellise elanikkonna kasvatamine, kes vagusalt taluks kapitalistlikku orjust. See ülesanne lasus põhiliselt algkoolidel. Keskkoolid ja Tartu Ülikool pidid kasvatama aga ustavat kaadrit riigi- ja omavalitsusasutustele. Selleks

³⁶⁵ ORKA, fond 1108, nim. 4, s.-ü. 1269, 1. 208 ja Eesti. Maa, rahvas, kultuur, Tartu 1926, lk. 1010.

kasvatati noorsugu koolides kodanliku natsionalismi, klerikalismi ja militarismi vaimus.

Kodanluse ja töölisklassi vahel valitsevate teravate klassivastuolude kinnimätsimise eesmärgil propageeriti koolides ebateaduslikku «rahvustervikluse» teooriat. Sellega püüti ilustada ja maskeerida kodanliku riigi klassi-olemust ning eesti töörahva halastamatut ekspluateerimist sise- ja välismaiste kapitalistide poolt. Kodanliku diktatuuri kindlustamise eesmärgil teostati noorsoo hulgas laialdast šovinistlikku propagandat. Arendati alatut Nõukogude-vastast laimukampaaniat.

Kuigi Asutava Kogu poolt vastuvõetud Algkoolide seadusega likvideeriti pastorite tsaariaegne ülemvõim rahvakoolis, tarvitasid mitmed pastorid oma võimu siiski endiselt. Nad teostasid mitmesuguste ähvarduste abil nagu tsaariajalgi eelkooliealiste laste nn. loetamist. Selleks käsutati mitme küla lapsed teatud kohta kokku, kus siis neilt katekismuse peatükke, kirikulaule ja piiblilugemist nõuti.³⁶⁶ See oli võimalik selle tõttu, et pastoreid soosiv reaktsiooniline haridusministeerium ja kohalikud omavalitsused vaatasid nende omavolile «läbi sõrmede», hoolimata töörahva ja demokraatliku intelligentsi protestidest.

Kodanliku valitsuse ülesandel jälitas ja kiusas kaitsepolitsei taga materialistlike vaadetega ning demokraatlikult meelestatud õpetajaid.³⁶⁷ Samuti kiusas neid taga reaktsiooniline haridusministeerium.

Kuid sellest hoolimata leidis kodanlikus Eestis sellal siiski terve rida materjalistlike vaadetega õpetajaid, kes ei lähtunud noorsoo õpetamisel ametlikust idealismi positsioonist, vaid astusid selle vastu koguni välja. Nii näiteks astuti augustis 1923 Tallinnas toimunud üleriigilisel kooliõpetajate kongressil teravalt välja usuõpetuse vastu ning lükati rõhuva häälteenamusega tagasi haridusministeeriumi resolutsioon, kus nõuti õpetajailt koolides usu- lisele kasvatusel rõhu asetamist, kuigi usuõpetus oli varem rahvahääletuse teel õpilastele vaid fakultatiivse õppeainena kehtestatud.³⁶⁸ Rida kooliõpetajaid oli illegaalse kommunistliku partei liikmeks ning tihedalt seotud

³⁶⁶ Vt. näiteks «Tulevik» nr. 17, 1. III 1922.

³⁶⁷ ORKA, fond 1108, nim. 1, s.-ü. 142, l. 192 ja 197.

³⁶⁸ H. B. R a h a m ä g i, Eesti rahva sündivuse vähenemise põhjused ja teed selle nähtuse kõrvaldamiseks (doktoridissertatsiooni käsikiri), Tartu 1923, lk. 318.

töölisklassi revolutsioonilise võitlusega. Üksikuil juhtudel olid õpetajad-kommunistid isegi valla, kihelkonna ja maakonna õpetajate liitude esimeesteks. Nii näiteks oli kodanliku diktatuuri algaastail Harjumaa Õpetajate Liidu esimeheks kommunist A. Riismann, kes EKP juhina organiseeris ja juhtis illegaalselt Eesti töörahva revolutsioonilist liikumist aastail 1925—1926. Demokraatlikult meelesstatud õpetajailt ilmus kodanlikus ajakirjanduses, sealhulgas Eesti Õpetajate Liidu häälekandjaks «Kasvatus» rida artikleid, kus nõuti vaeste õpilaste riiklikku toetamist ning sise- ja sõjaministeeriumi kulude kärpimise arvel rohkem summasid rahvahariduse teostamiseks. Teravalt kritiseeriti neis klerikalismi ja natsionalismi vaimus kirjutatud õpikuid ja nende ülekoormamist üleliigsete faktidega.

Tänu EKP ja progressiivse intelligentsi pidevale võitlusele kodanluse reaktsioonilise hariduspoliitika vastu levisid eesrindlikud materialistlikud ideed ka kodanliku Eesti koolide kaudu. Nende levitamises kuulus esikoht Võru Õpetajate Seminarile, mille õpetajaskond eesotsas direktoriga (Joh. Käis) oli peaaegu eranditult demokraatlikult meelesstatud. Seminar kujunes eesrindliku pedagoogika põhimõtete taimelavaks kodanlikus Eestis, kus õpetati looduslugu materialismi positsioonilt lähtudes niivõrd, kuivõrd seda oli võimalik teha kodanliku diktatuuri tingimustes.

Et Eestimaa Kommunistliku Partei ja Eestimaa Kommunistliku Noorsooühingu pideva selgitustöö tulemusena kasvas noorsoos klassivõitluse ja proletaarse internatsionalismi vaim, siis ei suutnud rida keskõppeasutusi kõigist kodanluse jõupingutustest hoolimata täita neile seatud ustava kaadri kasvatamise ülesannet. Selle eredaks kinnituseks oli Tallinna poeglaste Kaubanduskeskkooli, Tallinna Ühisgümnaasiumi ja Tallinna Õpetajate Seminari õpilaste osavõtt 1924. a. 1. detsembri relvastatud ülestõusust.³⁶⁹

Töötav rahvas, kes ainelistel põhjustel jäi kesk- ja kõrgemast haridusest ilma, püüdis oma hariduslikku taset tõsta ühisel jõul. Ametiühingute jt. töölisorganisatsioonide juurde, mis korraldasid töötajaile mitmesuguseid kursusi ning poliitilisi ja populaarteaduslikke loenguid, asutati

³⁶⁹ ORKA, fond 1108, nim. 1, s.-ü, 195, l. 36, 38, 40 ja 54.

töotajate ühiste jõupingutustega raamatukogusid, lugemislaudu, laulukoore, näiteringe jne. Maatööraha haridusliku taseme tõstmiseks ning poliitilise silmaringi laiendamiseks asutati maatöölise ametiühingute maakondlike liitude juurde rändraamatukogusid. Ainuüksi Tartumaa Maatöölise Ametiühingute Liidu juures, mille esimeheks valiti 1922. a. lõpul kommunist H. Heidemann,³⁷⁰ töötas 4 raamatukogu, mis koosnesid põhiliselt marksismi ja materialistlikke vaateid propageerivaist raamatuist ning perioodikast ja demokraatlike kirjanike teostest.³⁷¹ Kodanlik valitsus püüdis kõigi abinõudega hävitada materialistlikke ja revolutsioonilisi ideid levitavaid töörahva hariduslikke organisatsioone, kuigi ta samal ajal toetas aineliselt kodanlikke laulu-, mängu- ja haridusseltse.

4. SOTSIAAL- JA TERVISHOIUOLUD KODANLIKUS EESTIS AASTAIL 1920—1924

Kodanlikus Eestis puudus töölistel üldine riiklik kindlustus vanaduse, töövõimetuse, tööpuuduse ja haiguse vastu. Riiklikku pensioni said neil aastail ainult kodusõjast ja Nõukogude vastasest interventsioonist osavõtnud, haavata või põrutada saanud sõjaväelased ning endised tsaariaegsed pensionärid. Ettekäändel, et noorel, «majandust ülesehitaval» riigil ei jätku veel raha laialdaseks sotsiaalseadusandluseks, lükati riigikogus kodanlike parteide häältega tagasi kommunistliku fraktsiooni poolt esitatud vastavad seaduseelnõud. Samal ajal loobiti aga töörahva ekspluateerimisest saadavaid summasid heldekäeliselt igasuguste abirahade, autasude jne. näol Nõukogude vastasest interventsioonist osavõtnud valgekaartlastele ja töörahvast jälitavaile poliitseivõimudele. 1923. a. algul võttis Riigikogu vastu kodusõjast ja Nõukogude vastasest interventsioonist osavõtnud valgekaartlaste autasustamise seaduse, mille alusel anti I ja II liigi «vabadusristi» kavaleridele autasusid kogusummas 55 000 000 marka. Sellest määrati kindral J. Laidonerile 3 000 000 marka, kindral Sootsile 1 000 000 marka jne.³⁷²

³⁷⁰ ORKA, Tartumaa Maatöölise Ametiühingute Liidu fond nr. 1772, nim. 1, s.-ü. 2, l. 22.

³⁷¹ Sealsamas, l. 19—20 ja 33—35.

³⁷² «Riigi Teataja» 1923, nr. 27, lk. 140—141.

V. Kingissepa timukaile jagati «autasudeks» 520 000 marka.³⁷³

Seega anti kodusõjas töörahva veristamisel silmapaistnud valgekaartlastele lisaks mõisasüdametele veel suured rahasummad. Samal ajal pidid aga tuhanded töötajad, kes kapitaliste orjates olid raugastunud või töövõimetuks jäänud, elama poolnäljas.

Hoolekanne raukade ja töövõimetute eest, kellel puudusid lähemad omaksed, lasus omavalitsustel, s. t. linna-, maakonna- ja vallavalitsustel, keda kodanlik riik toetas väikeste summadega Töö- ja Hoolekandeministeeriumi kaudu. Samuti tegeles hoolekandega rida heategevaid seltsi, kes said riigilt vähesel määral toetust. Kuid nii heategevate seltside kui ka omavalitsuste poolt vanade ja töövõimetute suhtes teostatud hoolekanne oli äärmiselt puudulik. Enamik omavalitsusi (eriti maal) kulutas hoolekandeks oma üldkuludest ainult naeruväärselt väikese osa. Näiteks 1923. aastal moodustasid omavalitsuste üldkuludest kulutused hoolekandeks Tallinnas 5,2%, Narvas 7,9%, Rakveres 10,1%, Valgas 10,1%, Haapsalus 5,2% jne., maakondades aga — Harjumaal 1,7%, Saaremaal 3,0%, Viljandimaal 4,6%, Põlva maakond 3,1%, Võrumaal 4,9%, Valgemaal 5,7%, Tartumaal 6,9%, Järvamaal 7,8%, Läänemaal 7,9%, Pärnumaal 6,5% ja Virumaal 6,6%.³⁷⁴ Samal ajal kui kulutused hoolekandeks kärbiti rahapuu- duse ettekäändel miinimumini, neelasid suure osa omavalitsuste summadest nende administratiivkulud. Nii moodustasid 1923. aastal vallavalitsuste ülalpidamise kulud nende eelarvete järgi 86 283 724 marka ehk 35,6% vallavalitsuste eelarvete üldsummast.³⁷⁵ Omavalitsuste administratiivkulud paisutati suurteks eelkõige juhtivate ametnike (linnapeade, linnanõunike, maavanemate jne.) kõrgete palkade arvel. 1924. aastal sai näiteks Tallinna linna- pea palka 36 000 marka ja linnanõunik 25 000 marka kuus.³⁷⁶ Need palgad ületasid kuni kümnekordselt tööliste teenistuse.

Kuna omavalitsused osutasid sotsiaal-hoolekande küsi-

³⁷³ «Päevaleht» nr. 167, 25. VI 1924.

³⁷⁴ Esimene Eesti omavalitsustegelaste kongress 24.—26. oktoobril 1924, Rakvere 1925, lk. 41.

³⁷⁵ «Maaomavalitsus» 1924, nr. 1, lk. 12—17.

³⁷⁶ E. Rannik, Kodanliku Eesti omavalitsus kodanluse dikta- tuuri teenistuses, Tallinn 1957, lk. 21.

mustele vähe tähelepanu, siis olid nende poolt ülalpeetavad vanadekodud ja teised hoolealuste varjupaigad otse haletsemisväärses olukorras. Isegi pealinna vaestemajades valitses äärmine mustus ja puudus valgustus, nagu selgub Tallinna linnavolikogu 1921. a. koosolekute protokollidest. Olukorra õigustamiseks seletas Tallinna linnavalitsuse esindaja linnavolikogu koosolekul, et need puudused on tingitud suurest tungist vaestemajadesse, mida pole varem olnud. Esindaja märkis, et vaestemajades, kus enne oli 75 inimest on nüüd 140 inimest ja umbes 100 hoolealust ootavad veel järjekorda. Kuigi viletsus oli vaestemajades otse karjuv, ei võtnud linnavolikogu vastu mingit otsust olukorra parandamiseks, vaid piirdus ainult olukorra konstateerimisega.³⁷⁷ 1921. aastal kulutati Narva linna vanadekodus ühe vana ülalpidamiseks päevas keskmiselt 44 marka. Sellest moodustas toit 53,5%, s. o. 23,54 marka.³⁷⁸ Samal ajal maksis peamine toiduaine — leib — Virumaa linnades 15—18 marka nael (400 grammi). Seega kulutati vanade toitmiseks päevas ainult umbes poole kilogrammi leiva raha.

Esitatud andmeist nähtub, et hoolekandeesutustes hoolitseti vanade ja töövõimetute eest äärmiselt puudulikult. Kuid ka selliseid viletsaid hoolekandeesutusi oli niivõrd vähe, et nad ei suutnud kõiki rauku, töövõimetuid jt., kes hädasti vajasisid abi, vastu võtta. Nii tunnistati 1924. a. oktoobris toimunud omavalitsustegelaste kongressil avameelselt, et hoolekandeesutustesse vastuvõtmist ootajate arv ulatub kuni 50% nendes asutustes viibivate hoolealuste üldarvust.³⁷⁹ Tegelikult oli aga see arv veelgi suurem. Hoolekandeesutustesse pääsemine oli väga raske. Sinna võeti vastu eelkõige ainult neid rauku ja töövõimetuid, kes olid niivõrd jõuetud, et ei suutnud end ise hooldada. Samuti võeti sinna vastu nõrgamõistuslikke, kes olid muutunud kaaskodanikele kardetavaiks. Enamiku hoolealuste suhtes teostati nn. lahtist hoolekannet, mis seisnes selles, et puudustkannatajat toetati väikeste abirahade andmise jne. näol kodus. Sõjajärgse revolutsioonilise kriisi perioodi lõpuaastail oli hoolealustest lahtisel

³⁷⁷ Tallinna Linna ja Harju Rajooni Arhiiv (edaspidi lühendatult TLA), Tallinna Linnavalitsuse fond nr. 82, nim. 2, s.-ü. 2, 1. 216—217.

³⁷⁸ «Töö ja Tervis» 1926, nr. 9, lk. 141.

³⁷⁹ Esimene Eesti omavalitsustegelaste kongress 24.—26. oktoobril 1924, Rakvere 1925, lk. 47.

hoolekandel linnades 76,1% ja maal 74,8%.³⁸⁰ Seega oli hoolekandeasutuste kaudu teostatava nn. kinnise hoolekande ulatus piiratud. Lahtise hoolekande raames omavalitsuste poolt puudustkannatajaile määratud toetussummad algasid 75 margast kuus ja ulatusid harva kuni 500 margani.³⁸¹ Keskmiselt kulutasid vallad ja maakonnad iga abisaaja kohta 3389 marka aastas. Tihti oli see mõeldud aga kogu perekonna peale. Kuid isegi kodanluse enda poolt tehtud arvestused näitavad, et ühe inimese ülalpidamiseks kulus vähemalt 20 000 marka aastas.³⁸² Omavalitsuste poolt hoolealustele määratud toetussummad olid seega näivõrd väikesed, et neist ei jätkunud puudustkannatajaile isegi toiduks, rääkimata muude vajaduste rahuldamisest. Naeruväärselt väikesed olid aga need toetussummad majanduslikult kehvades valdades. Seda kinnitab eredalt Saaremaalt pärineva riigikogu liikme märgukiri Töö- ja Hoolekandeministeeriumi 1924. a. eelarve alamkomisjonile, kus märgiti järgmist: «Saare maakond on üks kehvematest, kus kohalised omavalitsused nende peal lasuvaid ülesandeid sissetulekute puudusel teostada ei suuda. Selle tagajärjel on kõige pealt vaeste eest hoolitsemine äärmiselt puudulik ja vilets. Näiteks saavad vallavaesed mitmes vallas ainult 5—25 margalise kuu toetuse ja tuleb ette juhtumisi, kus töövõimetumaid vaeseid vallanõukogudes vähempakkumisel välja kaubeldakse, ehk «küla korda» käima pandakse.»³⁸³ Märgukirjas nõuti valijate nimel Saare mõisa (Pöide kihelkond) uue vanadekodu ehitamiseks ja Haeska vanadekodu laiendamiseks 750 000 marka toetust.³⁸⁴ Kuigi riigikogu eelarve alamkomisjonis võeti nõudmine vastu, ei nõustunud sellega siiski kodanlik valitsus.³⁸⁵

Kodanliku diktatuuri algaastail olid tööõnnetuste vastu kindlustatud (seda teostati tsaariaegse, s. o. 1912. a. seaduse alusel), ainult nende tööstusettevõtete töölised, kus töötas 20 ja rohkem töolist. 1923. aastal laiendati aga tööõnnetuste vastu kindlustamine tööstusettevõtetele

³⁸⁰ Esimene Eesti omavalitsustegelaste kongress 24.—26. oktoobril 1924, Rakvere 1925, lk. 45.

³⁸¹ Sealsamas, lk. 45.

³⁸² Sealsamas, lk. 51.

³⁸³ ORKA, fond 80, nim. 2, s.-ü. 456, l. 47.

³⁸⁴ Sealsamas, l. 47.

³⁸⁵ Sealsamas, l. 12, 50.

alates 5 töölisest. Seega olid tööõnnetuste vastu kodanlikus Eestis kindlustatud ainult kesk- ja suurtööstuses töötajad. Tööõnnetuste vastu kindlustatud töötajate arv oli 1923. a. lõpul 34 054.³⁸⁶ Enamik töötajaist olid aga tööõnnetuste vastu kindlustamata. Siia kuulusid väiketööstuse (ettevõtted alla 5 töölisega) tööliselised, põllutöölised, metsatöölised, kaupluste, teatrite, kinode jne. teenistujad.

Suur- ja kesktööstuses töötajad olid tööõnnetuste vastu kindlustatud ettevõtjate kulul kindlustusseltsides, milledest tähtsaim oli Eesti Tööliste Kinnitusühing. Kindlustusseltsid tasusid tööõnnetuse puhul tööliste ravikulud ja maksid haiguspäevade tasu $\frac{1}{2}$ palga ulatuses. Seaduse järgi võis vigastatu, kes jäi tööõnnetuse tagajärjel töövõimeetuks, saada ka pensioni. Kuid selleks tuli tal tõestada, et õnnetus ei tekkinud tema enda süü tõttu. Kuna aga kindlustusseltside advokaadid olid töölistest osavamad, siis ei läinud töölistel kaugeltki alati korda oma süütust tõestada ning invaliidistunud tööliselised jäid sageli ilma seaduslikust pensionist.

Sundhaiguskindlustuse alla kuulusid samuti ainult suur- ja kesktööstuse töötajad. Seega oli enamik palgateenijaist ka haiguse puhul kindlustamata. Haiguskindlustust teostati haigekassade kaudu nii tööliste endi kui ka ettevõtjate arvel. Selleks arvati töötajail palgast maha keskmiselt 2%, millele ettevõtjad omalt poolt teatud summa juurde maksid. Kuna ettevõtjad ei tahtnud kanda tööliste kindlustamisega seosesolevaid kulusid, siis tuli haigekassadel üsna tihti neilt vastavad summad sundkorras sisse nõuda. Haigekassad maksid kassaliikmeile haiguspäevade puhul abiraha $\frac{1}{2}$ — $\frac{2}{3}$ palgast 1.—4. haiguspäevast alates. Vastavalt haigekassade majanduslikule jõukusele võimaldati tasuta ravi ka kassaliikmete ülalpeetavatele. Tavaliselt andsid haigekassad perekonnaliikmeile ainult ambulatoorset ravi ja sedagi piiratud. 1923. aastal kuulus 31 haigekassa alla kokku 33 359 töötajat.³⁸⁷

Kui Nõukogude Eestis on konstitutsiooniga kindlustatud kõigile kodanikele tasuta arstiabi andmine, siis kodan-

³⁸⁶ Sotsiaalkindlustus Eestis. Eesti Demograafia, vihik V, Tallinn 1937, lk. 7.

³⁸⁷ Sealsamas, lk. 36.

likus Eestis võis elanikkonna rõhuv enamuse kasutada arstiabi ainult kõrge tasu eest. Seetõttu oli arstiabi vaesematele kihtidele pahatihti kättesaamatu. Riigi kuluraviti ainult riigiteenistujaid ja riiklike ettevõtete töölisi.³⁸⁸ Ka üksikuid nakkushaigusi (pidali- ja marutõbi) raviti riigi kulul.

Arstiabi oli elanikkonnale raskesti kättesaadav mitte ainult kõrge tasu, vaid ka arstide ja raviasutuste vähesuse tõttu, eriti maal. 1924. aastal tuli maal ühe arsti kohta keskmiselt 5490 elanikku. Samal ajal tuli linnas 630 elaniku kohta keskmiselt üks arst.³⁸⁹ Üksikutes, majanduslikult vaesemates maakondades oli olukord tunduvalt halvem. Nii tuli 1924. aastal Saaremaal ühe arsti kohta 13 491 ja Petserimaal 10 050 elanikku. Äärmiselt puudulik oli maal hambaarstide võrk. Aastail 1920—1924 ei töötanud ühtegi hambaarsti Viru-, Järva-, Lääne-, Saare- ja Petserimaal. Ka linnades oli hambaarstide võrk puudulik. Nii ei töötanud ühtegi hambaarsti ajavahemikul 1920—1924 Paldiskis, aastail 1920—1922 Petseris³⁹⁰ jne. Äärmiselt hõre oli maal ka haiglate võrk. Aastail 1920—1924 ei olnud maahaiglaid üldse Harju-, Saare-, Valga- ja Võrumaal. 1925. a. esimesel poolel töötas Eestis 49 haiglat³⁹¹ 2561 voodiga, sellest maal 14 haiglat 157 voodiga.³⁹² Seega moodustasid maahaiglad ligikaudu 28% haiglate üldarvust. 1922. a. rahvaloenduse andmeil elas maal aga 71% kogu riigi elanikkonnast.³⁹³

Et arstide ja raviasutuste võrk oli maal äärmiselt puudulik, siis lõppesid rasked õnnetusjuhtumid siin tavaliselt täieliku töövõimetuse või surmaga. Arstide vähesusest oli suurelt osalt tingitud ka mõnedel aastatel nakkushaiguste levimine taudidena.

Kuigi meditsiinipersonali suurenemise ja selle võrgu täienemise tulemusena langes üldiselt nakkushaiguste arv, jätkus aga samal ajal üksikute nakkushaiguste (verine

³⁸⁸ Valitsusasutuste tegevus 1918—1934, Tallinn 1934, lk. 55.

³⁸⁹ Rahvastik ja tervishoid Eestis. Eesti Demograafia, vihik IV, Tallinn 1930, lk. 260.

³⁹⁰ Sealsamas, lk. 261 ja 266.

³⁹¹ Esitatud arvu hulka ei ole arvatud sõjaväe- ja vaimuhaigete haiglaid.

³⁹² Tervishoid Eestis. Eesti Demograafia, vihik III, Tallinn 1925, lk. 90.

³⁹³ Eesti Entsüklopeedia, II kd., Tartu 1933, v. 556.

kõhutõbi ja paratüüfus) laiaulatuslik levik, kusjuures paratüüfuse osas esines 1923. aastast alates koguni kõikuv kasvutendents.³⁹⁴

Rahva enamuse viletsad elu- ja korteritingimused põhjustasid tuberkuloosi laialdase leviku. Aastail 1921—1924 tõusis registreeritud tuberkuloosi haigestumiste arv 797-lt 4300-le.³⁹⁵ Haiguse väga kiire levik ähvardas kujuneda katastroofiliseks. Seetõttu oldi 1922. aastal sunnitud asutama Taageperasse (Valgamaal) tiisikushaigete sanatoorium. Samal ajal hakkas riik aineliselt toetama heategevaid seltse, kes rajasid sanatooriume ja nõuandepunkte tuberkuloosahaigetele.

Heategevatest organisatsioonidest asutas Eesti Punane Rist esimesena 1919. aastal kopsuhaigete sanatooriumi. Sanatoorium asus algul Järvamaal, Tapa lähedal Imastu mõisas, kust ta kolis 1920. a. sügisel Harjumaale Seli mõisa.³⁹⁶

1925. a. esimesel poolel töötas Eestis 3 tuberkuloosi-sanatooriumi kokku 151 haigevoodiga, kusjuures riiklikus Taagepera sanatooriumis oli 75 haigevoodit.³⁹⁷ Need sanatooriumid ei suutnud kõiki hädasti sanatoorset ravi vajavaid tiisikushaigeid ruumipuudusel vastu võtta. 1925. aastal, kui oli registreeritud 5381 tuberkuloosahaiget,³⁹⁸ tuli ühe voodi kohta 36 haiget. Seega ei rahuldanud sanatooriumide võrk kaugeltki vajadusi. Isegi riigikogu liikmed, kes toetasid ja kiitsid heaks valitsuse rahvavastase sise- ja välispoliitika, olid sunnitud mitmel korral kritiseerima viimast selle eest, et ta ei osuta vajalikku tähelepanu ühiskonda ähvardava tuberkuloosi ravimisele. 1924. a. riigieelarve arutamise puhul tunnistati riigikogus, et kodanlik riik pole teinud tuberkuloosi vastu võitlemiseks midagi peale Taagepera sanatooriumi asutamise, «kuhu aga vaid üks osa soovijaid suudetakse vastu võtta ruumipuudusel ja kus haige kuutasu 250 marka päevas peab ette ära maksma».³⁹⁹ Töörahvast pärinev tiisikushaige ei saa

³⁹⁴ Rahvastik ja tervishoid Eestis. Eesti Demograafia, vihk IV, Tallinn 1930, lk. 91.

³⁹⁵ Sealsamas, lk. 105.

³⁹⁶ Eesti Punane Rist 1919—1929, Tallinn 1929, lk. 62.

³⁹⁷ Tervishoid Eestis. Eesti Demograafia, vihk III, Tallinn 1925, lk. 90.

³⁹⁸ Rahvastik ja tervishoid Eestis. Eesti Demograafia, vihk IV, Tallinn 1930, lk. 105.

³⁹⁹ II riigikogu 3. istungjärgu protokoll nr. 68 (7), 1924, v. 333.

nud seega sanatooriumi kasutada kõrge tasu tõttu. Samuti ei olnud see võimalik varustuse tõttu, mida haigelt nõuti sanatooriumi vastuvõtmisel. Tervishoiu Peavalitsuse ringkirja alusel, mis saadeti linna ja maakonna arstidele novembris 1922, pidi tuberkuloosihaigel sanatooriumi vastuvõtmisel kaasas olema 6 paari pesu, 6 paari sukki, soojad üleriided (talvel kasukas ja vildid), tagavara-ülikond ning üks paar tagavara-jalanõusid.⁴⁰⁰

Tuberkuloosihaigetele asutatud raviasutuste tegevuse tulemusena langes alates 1922. aastast tiisikushaigete suremus. Kui 1922. aastal suri igast 100-st tiisikushaigest 21,7 haiget, siis 1925. aastal oli vastav arv 12,3.⁴⁰¹ Kuid sellest hoolimata jäi kodanlik Eesti maaks, kus tuberkuloos oli laialt levinud ning suremus sellesse suur.

Esimene emade ja imikute nõuandla Eestis asutati 1918. aastal Tallinna linnavalitsuse poolt tolleaegse arsti, pärastise Tartu Ülikooli lastehaiguste professori A. Lüüsi algatusel.⁴⁰² Nõuandlate rajamisega parandati mõningal määral imikute ja emade tervise eest hoolitsemist. Selle tulemusena vähenes imikute suremus.⁴⁰³ Kui 1922. aastal suri 1000 sündinu kohta 141 imikut, siis 1924. aastal oli vastav arv 106,8.⁴⁰⁴ Hoolimata üksikute nõuandlate rajamisest, jäi nende võrk siiski äärmiselt hõredaks. Vaadeldaval perioodil töötas Eestis ainult 4 nõuandlat, nendest kaks Tallinnas, Tartus ja Narvas kummaski üks.⁴⁰⁵ Kuigi imikute suremus üldiselt vähenes, oli kodanlikus Eestis laste suremus siiski väga kõrge. See oli laste raviasutuste puudumise otseseks tagajärjeks. Sellest ei saanud vaikides mööduda isegi ametlik statistika. Veel 1930. aastal tunnistati ametlikus statistikas avameelselt, et imikute suremuse põhjuseks on enamasti sellised haigu-

⁴⁰⁰ ORKA, fond 2000, nim. 1, s.-ü. 252, l. 197c.

⁴⁰¹ Rahvastik ja tervishoid Eestis. Eesti Demograafia, vihik IV, Tallinn 1930, lk. 105.

⁴⁰² Eesti Entsüklopeedia, III kd., Tartu 1934, v. 1159.

⁴⁰³ Paralleelselt rinnalaste suremuse vähenemisega süvenes kodanlikus Eestis ka tunduvalt juba tsaariajal alanud sündivuse langus (vt. Rahvastik ja tervishoid Eestis. Eesti Demograafia, vihik IV, Tallinn 1930, lk. 18). Selle põhjuste selgitamine, mis vajaks eriuurimust, ei ole võimalik käesoleva töö raames.

⁴⁰⁴ Rahvastik ja tervishoid Eestis. Eesti Demograafia, vihik IV, Tallinn 1930, lk. 63.

⁴⁰⁵ Tervishoid Eestis. Eesti Demograafia, vihik III, Tallinn 1925, lk. 90.

sed, mida võib ära hoida tervishoiu- ja sotsiaalolude efektiivsema parandamisega.⁴⁰⁶

Kokkuvõttena tuleb märkida tervishoiuolude mõningat paranemist võrreldes tsaariajaga. See kajastus nii laste kui ka üldise suremuse languses. Aastail 1910—1913 suri Eestis keskmiselt iga 1000 elaniku kohta 18,4, 1920. aastal 20, 1922. aastal 16,7 ja 1924. aastal 15,2 inimest.⁴⁰⁷ Kuid vaatamata suremuse mõningale langusele, kuulus kodanlik Eesti siiski kõrge suremusega maade hulka «Senist suremust Eestis oleme õigustatud lugema kõrgeks mitte üksnes suhteliselt sündimusele,» tunnistati 1930. aastal avameelselt ametlikus statistikas, «vaid ka sellepärast, et teistes Eestile sarnaselt madala sündivusega riikides surevus on palju madalam.»⁴⁰⁸ Oktoobrieesel perioodil, millal Eesti oli tsaari-Venemaa rahvuslikult rõhutatud ääremaaks, hoolitseti rahva tervise eest äärmiselt halvasti. Eesti kodanlusel, kes pääses välisinterventide täakide abil võimule pärast nõukogude võimu hävitamist Eestis, ei olnud enam võimalik säilitada revolutsioonieelset olukorda tervishoiu alal, vaid tal tuli seda mõningal määral parandada.

Kuigi tervishoiuolud üldiselt veidi paranesid, jäi arstiabi rahva enamusele siiski raskesti kättesaadavaks nii kõrge tasu kui ka raviasutuste ja arstide vähesuse tõttu. Eriti raskesti oli arstiabi arstide ning raviasutuste puuduse tõttu kättesaadav maal.

5. EESTI KODANLUSE VÄLISPOLIITIKA AMEERIKA JA LÄÄNE-EUROOPA IMPERIALISTIDE AGRESSIIVSETE PLAANIDE TEENISTUSES

Hoolimata lüüasaamisest Nõukogude riigi vastu toimepandud sõjalises interventsioonis, ei loobunud Ameerika Ühendriigid ja Lääne-Euroopa imperialistlikud suurriigid Nõukogudemaa vastu suunatud uue agressiooni organiseerimise plaanidest. Eesti kodanluse viha nõukogude võimu vastu, tema hirm oma töörahva ees ning suur

⁴⁰⁶ Rahvastik ja tervishoid Eestis. Eesti Demograafia, vihk IV, Tallinn 1930, lk. 67.

⁴⁰⁷ Sealsamas, lk. 33.

⁴⁰⁸ Sealsamas, lk. 34.

võlgnevus imperialistlikele maadele tõukasid teda kuul-
kale osavõtule imperialistide Nõukogude-vastastest mahhi-
natsioonidest. See oli Tartu rahulepingu jämedaks rikku-
miseks eesti kodanluse poolt, sest lepinguosalised kohus-
tusid looma endi vahel tihedad heanaaberlikud suhted.

Juba San Remo konverentsil 1920. a. algul sõnastasid
kodanliku Eesti esindajad Piip ja Pusta järgmiselt Eesti
«rahvusvahelise missiooni»: oma geograafilise asendi
tõttu saab Eesti olla kanaliks Lääne tsivilisatsiooni levi-
tamiseks Itta.⁴⁰⁹ Diplomaatide keeles öeldi seega lääne
imperialistidele, et kodanlik Eesti tahab olla Nõukogude-
vastase imperialistliku agressiooni kanaliks.

1920. aastal, kui Entente teostas panide Poola ja Wrangeli jõududega sõjakäiku Nõukogudemaale, rakendas Prantsuse diplomaatia kogu oma jõu ja oskuse selleks, et organiseerida Poolast, Soomest ja Balti riikidest agres-
siivne, Nõukogude-vastane Balti liit. See liit pidi sõjaliselt toetama Entente'i sõjakäiku Nõukogudemaale. Tööraha revolutsiooniline võitlus mainitud riikides, nende riikide omavahelised lahkhelid, eriti lahkhelid Poola ja Leedu vahel ning Wrangeli purustamine Punaarmee poolt ajasid need plaanid nurja.

Juulis 1921 toimus Helsingis järjekordne Soome, Eesti, Läti ja Poola esindajate konverents agressiivse Balti liidu loomise eesmärgil. Osavõtjad otsustasid «koordineerida» oma välispoliitikat Nõukogude Venemaa suhtes. Samas otsustati perioodiliselt kokku kutsuda Balti konverentse.⁴¹⁰

Leedu, kes pidi Lääne imperialistide plaani järgi samuti kuuluma Balti Liitu, ei võtnud selle loomiseks peetavatest konverentsidest osa oma terava vahekorra tõttu Poolaga, kes teostas tema suhtes agressiivset, anastuslikku poliitikat. Ka 1921. aastal ei suutnud Entente'i imperialistid luua Eestist, Lätist, Soomest ja Poolast agressiivset Balti liitu, eeskätt nende maade omavaheliste lahkhelide tõttu. Nii oli Soome eduskunna (parlamendi) enamus Saksa orientatsiooni tõttu Balti liidu vastu, kus juhtiv koht oleks kuulunud Prantsusmaa liitlasele — Poolale. Teiseks halvenes 1921. aastal Läti ja Poola senine soe vahekord nende vahel tekkinud konflikti tõttu poola

⁴⁰⁹ История дипломатии, III kd., Москва—Ленинград 1945, lk. 106.

⁴¹⁰ ORKA, fond 957, nim. 11, s.-ü. 379, l. 15 ja s.-ü. 797, l. 1—2.

mõisnike Latgallias asuva suurmaaomandi ja Liibavi sadama pärast.⁴¹¹

1921. a. sügisel alustas valge-Soome Ameerika ja Lääne-Euroopa imperialistide õhutusel ja toetusel otsest sõjalist avantüüri Nõukogude Venemaa vastu Karjalas. Seoses sellega tugevnes Soomes 1922. a. algul Nõukogude-vastase Balti liidu loomist pooldav meeleolu. Seda tunnistab Eesti saadiku Kallase kiri 6. veebruarist 1922 kodanliku Eesti välisministrile, kus kirjutati järgmist: «Balti liidu asjus kõnelesin 27. I Helsingis Soome välisminister Holstiga. Tema arvamine on, et Soome enam ja enam Balti liidu mõttele läheneb. Iseäranis mõjuva tõuke on selleks Karjala sündmused annud.»⁴¹² Eesti kodanlus tegi omalt poolt kõik selleks, et Soomet tõmmata agressiivsesse, Nõukogude-vastasesse Balti liitu. 17. veebruaril 1922 saatis Eesti saatkond Helsingist juba järgmise sisuga telegrammi: «Valitsuse väliskomisjon on asunud seisukohale, et on aeg käes Balti liidu loomiseks, kuhu kuuluksid kõik Balti riigid ühes Poolaga.»⁴¹³ Soome valitsus asus seega otseselt Balti liidu sõlmimist pooldavale seisukohale. Ka lõdvenesid 1922. a. algul märgatavalt vastuolud nende riikide (eelkõige Poola ja Läti) vahel, kes võtsid osa agressiivse Balti liidu loomiseks peetavaist konverentsidest. Kujunenud soodsat olukorda ruttas Prantsuse diplomaatia oma liitlase Poola kaudu ära kasutama selleks, et kokku klopsida Nõukogude-vastane tihe sõjaline liit. 13. märtsil 1922 kogunesidki Poola välisministeeriumi kutsel Varssavisse järjekordsele Balti konverentsile Poola, Läti, Eesti ja Soome esindajad. 17. märtsil 1922 sõlmiti osavõtjate vahel viieaastase kestusega Nõukogude-vastane sõjalis-poliitiline liit, mis diplomaatia ajaloos on tuntud Varssavi lepingu nime all. Seega läks Prantsuse diplomaatial korda realiseerida plaan, mis nägi ette luua Balti riikidest Nõukogude-vastane blokk, milles peamist osa etendaks Prantsusmaa liitlane Poola. Kuid Prantsuse diplomaatia võitu ei krooninud täielik edu. Varssavi lepingut ei ratifitseerinud Soome parlament. Lepingu sõlminud valitsus oli sunnitud koguni ametist lahkuma nende ringkondade survele, kes Saksamaa orientatsiooni tõttu ei pooldanud Balti liidu sõlmimist.

⁴¹¹ ORKA, fond 1108, nim. 1, s.-ü. 150, l. 24.

⁴¹² Sealsamas, fond 957, nim. 12, s.-ü. 9, l. 223.

⁴¹³ Sealsamas, lk. 227.

Kommunistlike parteide juhtimisel peetav töörahva revolutsiooniline võitlus Nõukogude Venemaaga tihedate suhete loomise eest sundis kodanlikku Eestit, Lätit ja Poolat osa võtma Nõukogudemaaga initsiatiivil 1922. a. märtsi lõpus Riias kokku kutsutud konverentsist. Seal arutati riikide vahel kaubanduslike suhete, Ida-Euroopa majanduselu taaselustamise ning rahu kindlustamise küsimusi.⁴¹⁴ Balti riikide delegaadid olid sunnitud tunnista- tama tõsiasja, et Ida-Euroopa majanduselu taaselusta- miseks on vajalik majanduslik suhtlemine Nõukogude Venemaaga ning viimase *de jure* tunnustamine imperia- listlike suurriikide poolt. Edasi otsustati, et Nõukogude Venemaa, Eesti, Läti ja Poola esinevad Genuas ühiselt neid puudutavais küsimustes. Konverentsist osavõtjad pidasid vajalikuks võtta tarvitusele rea abinõusid oma- vahelise kaubandusliku läbikäimise hõlbustamiseks. Rahu kindlustamise küsimuses peeti vajalikuks toetada relvastu- mise piiramise põhimõtet.⁴¹⁵

Riia konverentsil vastuvõetud põhimõtetest nähtub, et Nõukogude delegatsioonil, kes lähtus oma tegevuses Nõu- kogude riigi rahuarmastava välispoliitika põhiprintsiipi- dest, õnnestus mõnevõrra nõrgestada imperialistide ühist Nõukogude-vastast rinnet ning nüristada Varssavi lepingu Nõukogude-vastast teravikku.

Aprillis 1922 toimunud Genua konverentsil lükkasid imperialistlikud suurriigid tagasi Nõukogude valitsuse ettepaneku relvastuse vähendamiseks, kuigi see vastas kogu maailma töörahva eluliste nõuetele.

Seejärel tegi Nõukogude valitsus rahu kindlustamise huvides 1922. a. juunis Eesti, Soome, Läti ja Poola välis- ministritele ettepaneku relvastuse vähendamise konve- rentsil kokkukutsumiseks.⁴¹⁶

Et töörahvas võitles Balti riikide kommunistlike par- teide juhtimisel ennastsalgavalt rahu, sõpruse ja koostöö eest Nõukogude Venemaaga ning püsiva rahu eest kogu maailmas, siis ei julgenud kodanlikud valitsused ette- panekut avalikult tagasi lükata, vaid püüdsid mitme- suguste ettekäänete all relvastuse vähendamise konve- rentsil kokkukutsumist edasi lükata.

⁴¹⁴ ORKA, fond 957, nim. 12, s.-ü. 96, l. 3.

⁴¹⁵ Sealsamas, l. 3—4.

⁴¹⁶ Внешняя политика СССР 1917—1944 г., Сборник документов, II kd., Moskva 1944, lk. 422—423.

Kuid töötava rahva surve olid kodanlike riikide valitsused sunnitud 1922. a. sügisel andma siiski nõusoleku osavõtuks relvastuse vähendamise konverentsist. Nõukogude riigi initsiatiivil kokku kutsutud relvastuse vähendamise konverents avati Moskvas 2. detsembril 1922 ning sellest võtsid osa Nõukogude, Poola, Läti, Leedu, Eesti ja Soome esindajad.⁴¹⁷ Nõukogude delegatsioon tegi ettepaneku: vähendada 1,5—2 a. jooksul konverentsist osavõtvate maade armeesid 75% ulatuses, saata laiali kõik väljaspool armeed seisvad (näiteks Kaitseliit Eestis) sõjalised üksused, vähendada otsustavalt sõjalisi kulutusi ja asutada piiri äärde neutraalsed tsoonid, kuhu ei tohi paigutada relvastatud jõude.

Kuna Eesti, Läti, Soome ja Poola ei tahtnud üldse nõustuda relvastuse vähendamisega, siis tegid nad Poola juhtimisel oma vastuettepaneku. Selles nõuti, et enne tegeliku relvastuse vähendamise arutamist tuleks luua vastastikuse usalduse õhkkond Nõukogude Venemaa ja ülalmainitud riikide vahel mittekallaletungi lepingu näol. Nõukogude delegatsioon rõhutas, et kuna nende vahel rahulepingute näol on juba sõlmitud leping mittekallaletungi kohta, siis ei oleks vajadust seda korrata relvastamise vähendamise kokkuleppes. Selleks et mitte anda ajendit konverentsi nurjumiseks, mida Poola juhtimisel Balti riigid soovisid, Nõukogude delegatsioon nõustus, et konverentsi tööd alatakse mittekallaletungi-lepingu arutamisega. Poola valitsuse poolt esitatud lepingu kava võeti pärast kauaaegset arutamist vastu.

Kuid Nõukogude delegatsioon, nähes, et Poola ja Balti riigid ei ole huvitatud relvastuse vähendamisest, hoiatas konverentsist osavõtjaid, et ta kirjutab mittekallaletungi-lepingule alla ainult sel juhul, kui see osutub üheks osaks üldisest desarmeerimise lepingust.

Sellega sundis Nõukogude delegatsioon Poolat ja Balti riike siiski asuma relvastuse vähendamise küsimuse konkreetsele arutamisele. Nad tegid ettepaneku vähendada armeesid 1923. a. alguseks 25% ulatuses. Kui aga asuti nende ettepanekut reaalselt arutama, selgus, et nad ei olnud üldse nõus armeesid vähendada, vaid taotlesid koguni nende suurendamist vähendamise sildi all. Selleks ei teatatud armeede tegelikku suurust, vaid ainult

⁴¹⁷ История дипломатии, III kd., Москва-Leningrad 1945, lk. 226.

arv, mis jääb järele pärast armeede vähendamist 25% ulatuses.

Nõukogude delegatsioon näitas konkreetsete faktidega, et Poola ja ta satelliitide poolt antud andmed armeede kohta ei vasta tegelikkusele. Vastuseks sellele avaldasid viimased 11. detsembril 1922 toimunud istungil ühise deklaratsiooni, milles tehti ettepanek otsekohe alla kirjutada mittekallaletungi-lepingule, kuna aga desarmeerimisega seosesolevad küsimused tuli anda läbivaatamiseks sõjaliste ekspertide komisjonile.⁴¹⁸ See pidi kokku tulema alles pärast mittekallaletungi-lepingu ratifitseerimist 3 kuu vältel. Nõukogude delegatsioon tegi ettepaneku jätkata tegelikku desarmeerimisküsimuste arutamist, millega aga Poola-Balti blokk ei nõustunud. Siis tegi Nõukogude delegatsioon ettepaneku avalikuks lõpp-pleenumiks, kus oleks tehtud kokkuvõtteid konverentsi tööst. Ettepanek lükati aga Poola-Balti bloki poolt tagasi põhjendusega, et avalikku pleenumit võib Nõukogudemaa kasutada «propagandaks».

Nõukogude Venemaa initsiatiivil kokkukutsutud desarmeerimiskonverentsi nurjaajamisega paljastasid Poola ja Balti riigid end kõogu maailma töörahva silmis imperialistlike sõjaõhutajate ustavate teenritena. Märgatavalt kasvas aga Nõukogude Venemaa populaarsus kapitalistlike riikide töötajate hulgas pärast konverentsi.

1. novembril 1923. aastal sõlmiti Tallinnas Nõukogude Liidu vastu suunatud Läti—Eesti sõjaline liit, mille teoks saamisel etendasid tähtsat osa Entente'i imperialistid. Sõlmitud liidu agressiivse olemuse varjamiseks töötava rahva eest nimetati seda kaitse- ja liidulepinguks, mille eesmärgiks olevat mainitud riikide «rahvusliku suveräniteedi ja rippumatuse» kaitsmine ja alalhoidmine. Samal eesmärgil kohustusid lepinguosalisel demagoogiliselt kõikide riikidega ajama kindlat rahupoliitikat. Leping Nõukogude Liidu vastu suunatud iseloom väljendus eredalt teises artiklis, kus kohustuti «... ühise tähtsusega välispoliitilistes küsimustes ühisel nõul talitama ja vastastikku teineteisele poliitilist ja diplomaatilist abi andma».⁴¹⁹ «Ühise tähtsusega välispoliitiliste küsimuste all» mõeldi

⁴¹⁸ История дипломатии, III kd., Москва—Ленинград 1945, lk. 227—228.

⁴¹⁹ «Riigi Teataja» 1924, nr. 8/9, lk. 119.

muidugi ühist võitlust kapitalistide poolt vihatud tööliste ja talupoegade riigi vastu. Lepinguosalised kohustusid sõja korral teineteist aidama. Samuti kohustuti sõja korral ühiselt rahu tegema ning keelati ühel lepinguosalisel teise nõusolekuta sõlmida kolmanda riigiga mingit liitu. Leping nägi ette ka mainitud riikide sõjamineisteriumide ühise, koordineeritud tegevuse.

Kodanliku Eesti opteerumiskomisjon Nõukogude Venemaal oli üheks baasiks, mille kaudu Entente'i imperialistid toetasid nende õhutusel märtsis 1921 puhkenud Nõukogude-vastast mässu Kroonlinnas.⁴²⁰ Kodanliku valitsuse opteerumiskomisjon püüdis Kroonlinna mässu otsese toetamise kõrval Nõukogudemaale kahju tekitada ka spekulatsioonide ja maalt kulla ning kalliskivide väljaviimise organiseerimisega. Komisjoni esimees Org jt. tabati Nõukogude piirivalvurite poolt suurema hulga kulla ja kalliskivide väljaviimise katsel.⁴²¹

Ka Soome poolt Nõukogude Karjalas teostatud sõjalist avantüüri toetas eesti kodanlus nii majanduslikult kui ka poliitiliselt. Kodanlikus Eestis koguti Karjala avantüüri heaks raha ja teisi vahendeid.⁴²² Soomele diplomaatilise abi osutamiseks pöördus kodanliku Eesti valitsus koos teiste Balti riikide valitsustega Rahvasteliidu poole palvega, et viimane võtaks Karjala konflikti lahendamise enda peale. Sel puhul Nõukogude Venemaa saadiku poolt kodanliku Eesti välisministrile 1921. a. detsembris esitatud protestinoodis näidati, et viimase valitsuse poolt astunud samm on vahelesegamine Nõukogude Venemaa siseasjadesse.⁴²³ Samas rõhutati, et kodanliku Eesti valitsuse selline käitumine on vaenulikuks aktiks Nõukogudemaale suhtes, sest sellega taotletakse kapitalistlike riikide organisatsiooni vahelesegamist tema siseasjadesse.

Kodanliku Eesti välispoliitika teenis truult Lääne imperialistlike sõjaõhutajate poolt ettevalmistatavat Nõukogude Liidu vastu suunatud agressiooni. Kuid kõigist imperialistide jõupingutustest hoolimata ei läinud neil

⁴²⁰ История дипломатии, III kd., Moskva—Leningrad 1945, lk. 108.

⁴²¹ «Коммунист» nr. 10, 12. VIII 1921.

⁴²² История дипломатии, III kd., Moskva—Leningrad 1945, lk. 120.

⁴²³ Внешняя политика СССР 1917—1944 г, Сборник документов, II kd., Moskva 1944, lk. 209—210.

korda luua kindlat Nõukogude-vastast agressiivset Balti liitu. Nurjumise tingisid vastuolud nii võimalike liidust osavõtjate endi vahel kui ka liidu innustajate ja organisaatorite — Ühendriikide, Inglismaa ja Prantsusmaa vahel. Nõukogude Liit, kes ennastsalgavalt võitles rahu ja rahvaste julgeoleku kindlustamise eest, kasutas selleks osavalt ära vastuolud kapitalistlike riikide vahel. Nõukogudemaa võitlus rahu eest ja Eesti, Läti, Leedu, Soome ning Poola töörahva aktiivne võitlus kommunistlike parteide juhtimisel rahu, sõpruse ja koostöö eest Nõukogude Liiduga oli samuti määravaks teguriks, mis tingis Ameerika ja Lääne-Euroopa imperialistlike sõjaõhutajate agressiivsete plaanide nurjumise.

III PEATÜKK

EESTI TÖÖRAHVA VÕITLUS NÕUKOGUDE VÕIMU TAASKEHTESTAMISE EEST AASTAIL 1920—1924

1. EESTI TÖÖRAHVA REVOLUTSIOONILINE VÕITLUS EKP JUHTIMISEL AASTAIL 1920—1921.

Eesti töörahvas suhtus välismaiste interventide täakide abil kehtestatud kodanlikku diktatuuri kui kontrrevolutsioonilise eesti kodanluse ajutisse võidusse. Ta pidas kangelasliku Eestimaa Kommunistliku Partei juhtimisel kogu kodanliku diktatuuri perioodil ennastsalgavat võitlust rahvavaenuliku diktatuuri kukutamiseks, nõukogude võimu taaskehtestamiseks Eestis ja ühinemise eest töörahva riigi — Nõukogude Sotsialistlike Vabariikide Liiduga. See kangelaslik võitlus toimus erakordselt raskeis tingimustes, olukorras, kus tema ideelise juhi — EKP tegevus oli keelatud ning kus töölisliikumise tegelastele, töölisorganisatsioonidele ja töölisajakirjandusele peeti alalist jahti. Metallitööstuse laostumine ning suurkätiste krooniline alakoormatus tõi kaasa proletariaadi ühe osa deklasseerumise. Teine osa valgus laiali tuhandetesse pisettevõtetes. Kui 1913. aastal oli kolmveerand eesti tööstustöolistest koondunud suurtesse ettevõtetes (tööliste arvuga 500 ja enam), siis 1922. a. lõpul töötas sellistes ettevõtetes ainult 28% töolistest. Samal ajal täienesid proletariaadi read laostunud käsitöölise, väikekaupmeeste ning teiste väikekodanlike kihtide esindajatega. Töölisklassi vähene kontsentreeritus ja tema koosseisu muutumine raskendas märksa Eestimaa Kommunistliku Partei tööd töölisklassi klassiteadvuse tõstmisel ja tema organiseerimisel revolutsiooniliseks võitluseks. Seda võitlust raskendas samuti väikekodanlike «töölisparteide», eeskätt sotsiaaldemokraatide (sotside) töölisliikumist lõhestav tegevus.

Kõigist neist raskustest hoolimata laienes EKP juhtimisel aasta aastalt töötava rahva revolutsiooniline liikumine.

Samal ajal kui kodanlikus Eestis järjest halvenes töörahva olukord ja süvenes tema ekspluateerimine, tõusis Nõukogude Liidus pidevalt töötajate materiaalne heaolu. Sellal kui kodanlikus Eestis töölisorganisatsioonid ja tööliikumise tegelasi igati taga kiusati, kasutas Nõukogude Liidu töölisklass aga kõiki poliitilisi õigusi ja vabadusi.

Sotsialismi edukas ülesehitamine Nõukogude Liidus, kõigi poliitiliste õiguste ja vabaduste kindlustamine töölisklassile ja tema materiaalse heaolu pidev tõus oli üheks teguriks, mis innustas Eesti töörahvast üha aktiivsemale revolutsioonilisele võitlusele.

Kodanluse võimutsemise tingimustes sai Eestimaa Kommunistlik Partei tegutseda ainult sügaval põrandal ja tema tegevuse edu tähtsamaks tingimuseks oli seepärast illegaalse töö oskuslik ühendamine legaalse tööga. Selle ülesande teostamisel partei lähtus V. I. Lenini poolt teoses ««Pahempoolsuse» lastehaigus kommunismis» kapitalistlike maade kommunistlikele parteidele antud juhendeist ja vastavatest Kominterni otsustest.

Eesti töölisklassi ja kommunistide võitlusülesanded kodanliku diktatuuri tingimustes formuleeriti partei Keskkomitee poolt Tartu rahu kohta 1920. a. veebruari algul väljaantud manifestis Eesti töörahvale. Selles näidati, et Eesti töörahva vabastamiseks viletsuse ja palgaorjuse ikkest ning võltsdemokraatia võrgust on tarvis purustada kodanlik riik ning luua töölis-talupoegade riik. Seetõttu esitati manifestis võitlusloosungid: «Maha Eesti härrasriik!», «Elagu Eesti töörahva revolutsioon!», «Elagu Eesti töörahva nõukogude vabariik!». Partei Keskkomitee näitas manifestis, et Eesti töörahvas võidab endale vabaduse ainult siis, kui ta loob kõigi maade töölistega ühise klassivõitluse rinde kapitalismi vastu ning astub oma võidu korral tihedasse liitu Nõukogude Venemaaga. Manifestis seati töölisklassi ette ka terve rida lähemaid ülesandeid, nagu sõjaseisukorra kaotamine, täielik amnestia poliitvangidele, lubatud demokraatlike õiguste ja vabaduste tagamine, tihe majanduslik suhtlemine Nõukogude Venemaaga jne.

J. Anveldi, V. Kingissepa, H. Pöögelmanni, O. Rästase jt. juhtimisel rajas EKP kogu oma tegevuse bolševismi

ideelistele, organisatsioonilistele ja taktikalistele alustele. Illegaalse ja legaalse töö ühendamise tulemusena tugevdas partei oma sidemeid massidega ning laiendas oma juhtivat mõju mitmesugustele töörahva legaalsetele organisatsioonidele, eelkõige ametiühingutele. Partei tugevdas oma põrandaaluseid organisatsioone (kollektiive) tehastes ja vabrikutes. Moodustati illegaalsed linna-, maakonna- ja rajoonikomiteed. 1920. aastal tegutses Tallinnas peale linnakomitee kolm rajoonikomiteed. Peale Tallinna töötasid illegaalsed parteiorganisatsioonid Tartus, Narvas, Pärnus, Viljandis, Valgas jm. Lisaks linnadele rajati maal 24 parteikollektiivi 240 liikmega.⁴²⁴ 1920. a. novembris oli parteisse registreeritud 500 liiget. Peale selle oli parteil organiseeritud rohkearvuline aktiiv sidepidajate, kirjan-duse levitajate ja rea teiste ülesannete täitjate näol. 1920. a. lõpul ületas aktiivsete poolehoidjate arv partei liikmete arvu vähemalt neli korda. Regulaarselt ilmusid partei illegaalne häälekandja «Kommunist», «Kommunisti lendleht» ja EKP üleskutsed Eesti töörahvale, mil- lede arv pidevalt kasvas. Ainuüksi partei Keskkomitee ja Tallinna linnakomitee illegaalsest kirjandusest trükiti 1920. aastal 50 eriväljaannet kogutiraažiga 471 000 eksemplari. Peale selle ilmus 1920. aastal Narva ja mõnede teiste komiteede väljaandeid. «Kui 1920. aastal ilmus 5 numbrit partei häälekandjat «Kommunist», siis 1921. aastal ilmus seda 27 numbrit.»⁴²⁵ Samal ajal suurenes üles- kutsete ja lendlehtede arv.

EKP juhtimisel taastati Tallinna Ametiühingute Kesknõukogu, mille põhikiri registreeriti 1920. a. sügisel.⁴²⁶ Tallinna Ametiühingute Kesknõukogu kujunes ametiühingulise liikumise organiseerijaks kogu maal. Visa võit- luse tulemusena kodanliku valitsuse ning kodanlike ja väikekodanlike parteidega ilmus 11. novembril 1920 Tal- linna Ametiühingute Kesknõukogu häälekandja «Rõhu- tute Hääle» esimene number. Sellega rajati alus legaal- sele töölisajakirjandusele sõjajärgse revolutsioonilise kriisi aastail. Illegaalne ja legaalne töölisajakirjandus, võid- lades aktiivselt kodanluse ideoloogia vastu, kasvatas töö- rahvast pidevalt revolutsioonilise klassivõitluse, prole-

⁴²⁴ O. R ä s t a s, Põrandaalused, Leningrad 1932, lk. 47.

⁴²⁵ Eesti NSV ajalugu. Teine trükk, Tallinn 1957, lk. 434.

⁴²⁶ ORKA, Eestimaa Töölisühisuste Üldliidu fond nr. 1746, nim. 1, s.-ü. 5, l. 7.

taarse internatsionalismi ja rahvaste sõpruse vaimus, valmistades teda seega ideoloogiliselt ette võitluseks nõukogude võimu taaskehtestamise eest. Konkreetsete faktidega paljastati töölisajakirjanduses kodanliku Eesti «iseisvuse» ning kodanlike ideoloogide poolt paljukiidetud «demokraatia» tõelist olemust. Halastamatult piitsutas töölisajakirjandus ka väikekodanlike «töölisparteide», eeskätt sotside oportunisti ja «revolutsioonilisust» ning nende liidrite töörahvavastast tegevust.

Kodanliku diktatuuri kindlustamise eesmärgil laimasid kodanluse ideoloogid ja tema ajakirjandus piiritult Nõukogude Liitu. Kuid tõe esitamisega sotsialistliku ülesheitustöö edusammudest Nõukogudemaal paljastas töölisajakirjandus EKP juhtimisel täielikult kodanluse alatu laimu Nõukogude Venemaa kohta. See paljastus oli üheks põhjuseks, miks Eesti töörahva hulgas kasvas pidevalt Nõukogudemaa autoriteet.

Kodanluse ja proletariaadi vahel käis terav ideoloogiline võitlus, mis oli kodanlikus Eestis toimuva klassivõitluse üheks vormiks.

Otsekohe pärast Tartu rahu asus Eesti tööliklass streigiliikumisega oma rasket majanduslikku olukorda parandama. Sellele võitlusele pani aluse kangelaslik Tallinna proletariaat (Raudteetehaste ja Põhja Paberi- ja Puupapivabriku töölised) oma veebruaristreikidega, kusjuures 6. veebruaril 1920 alanud Raudteetehaste uue depoo 205 töölise hästi organiseeritud üldstreik lõppes tööliste võiduga.⁴²⁷

EKP poolt organiseeritud Tallinna töötajate võimas maidemonstratsioon, millest võttis osa umbes 10 000 inimest, äratas tööliklassi streigiliikumisele kogu maal.

Mais 1920 toimusid majanduslikud streigid Tallinnas, Tartus, Rāpinas, Mõisakülas ja Sindis. Nendest lõppes täieliku võiduga Rāpina paberivabriku tööliste streik, mis toimus 18.—21. maini.⁴²⁸ Vabrikuvallitsus oli sunnitud tõstma meestööliste palku 50% ja naistööliste omi 60% võrra ning andma tasuta igale töölis perekonnale kuu kohta pool sülda puid koos prii korteri ja valgustusega. Samuti oli ta sunnitud tööle tagasi võtma streigi

⁴²⁷ ORKA, fond 2000, nim. 1, s.-ü. 1128, l. 112.

⁴²⁸ Sealsamas, s.-ü. 1123. l. 14.

lämmatamise eesmärgil lahti lastud 4 aktiivset töölist.⁴²⁹

Ülalmainitud streikidest oli suurimaks mai teisel poolel Tartus alanud 15 suurema ettevõtte streik, millest võttis osa 420 töölise.⁴³⁰ Streigiga püüti sundida vabrikante vastu võtma Tartu Ametiühingute Kesknõukogu poolt kommunistide juhtimisel väljatöötatud lepingut, mis koosnes 30 punktist. Lepingus nõuti palga alammäära kindlaksmääramist, meestega ühesugusel tööalal töötavaile naistele meestöölistega võrdset palka, vabrikute seismisel palga edasimaksmist töölistele, tööliste vallandamist ainult lepituskoja (pidi koosnema vabrikantide ja tööliste esindajaist) otsusega, töölisesindajate osavõtmist tööliste kategooriatesse määramisel jne.⁴³¹ Tartu Ametiühingute Kesknõukogu, kus tollal oli tugev sotside ja isetsotside mõju, ei astunud vajalikke samme selleks, et streiki muuta Tartu tööstusettevõtete üldstreigiks. Samuti ei võidelnud ta aktiivselt nii streigimurdjate kui ka vabrikantide demagoogia ja ähvarduste vastu. Eeskätt seetõttu läks vabrikantidel korda väikeste järeleandmistega ettevõtteid üksteise järel streigist välja lülitada. 2. juunil 1920 olid streigi lõpetanud juba 8 ettevõtet. Streik jätkus aga endise hooga 7 metallitehases, eesotsas telefonivabrikuga, kus arvatavasti streiki juhtisid kommunistid. Tööliste üksmeelse streigi lämmatamiseks kuulutas vabrikuvalitsus välja lokaudi. Värava taha visatud töölised jätkasid aga üksmeelselt streiki. Kommunistide survele esitas Tartu Ametiühingute Kesknõukogu Töö- ja Hoolekandeministeeriumile protesti, kus nõuti suletud ettevõtete sekvestreerimist ning nende töölerakendamist valitsuse poolt.⁴³² Töö- ja Hoolekandeministeerium oligi sunnitud Tartu metallitööstureile survet avaldama suletud ettevõtete tööle rakendamiseks. 14. juunil 1920 lõppes streik ka metallitehastes. Tööliste palku tõsteti umbes 10—15% võrra. Samuti võeti suur osa lokaudi ajal vallandatud tööliste ühesti tööle.

Streigi ebaedu ja asjaolu, et see ei muutunud üldstreigiks, oli, nagu eespool märgitud, tingitud selle mittekül-

⁴²⁹ ORKA, fond 2000, nim. 1, s.-ü. 1128, l. 79.

⁴³⁰ «Tallinna Teataja» nr. 124, 7. VI 1920.

⁴³¹ ORKA, fond 2000, nim. 1, s.-ü. 1123. lk. 9—11.

⁴³² Sealsamas, l. 15.

laldasest juhtimisest Tartu Ametiühingute Kesknõukogu poolt ning sellest, et töölised olid nõrgalt organiseeritud.

1920. a. mais töötasid Tallinna Ametiühingute Kesknõukogu, vabrikute ja tehaste töölisvanemate kesknõukogu jt. töölisorganisatsioonid EKP juhtimisel välja töötasu alammäära (153 marka päevas ehk 3843 marka kuus) ja nõudsid kodanlikult valitsuselt selle kehtestamist. Viimane vastas tööliste õigustatud nõudmisele massiliste areteerimistega.⁴³³ Julmaks arveteõiendamiseks areteeritud töölisliikumise tegelastega organiseeriti 1920. a. juunis «35 protsess», mis oli esimeseks suureks poliitiliseks protsessiks kodanlikus Eestis.⁴³⁴ EKP Tallinna Linnakomitee organiseeris protsessi vastu võimsa protestistreigi, mis kestis 30. juunist 2. juulini ning millest võttis osa 6771⁴³⁵ metalli-, tekstiili-, trüki- jt. tööstusharude töolist. Streikijad nõudsid kohtualuste õigeks mõistmist, amnestiat poliitilistele vangidele ning sõjaseisukorra kaotamist. Protestistreigi tõttu ei julgenud kodanlus täide saata sõjaringkonnakohtus langetatud surmaotsust G. Kreuksi ja V. Bogdanovi kohta, vaid muutis selle 10-aastaseks sunnitööks. Tallinna tööliste võimas poliitiline väljaastumine põhjustas ka vaadeldava perioodi esimese suurema valitsuskriisi. Protestistreigi tõttu olid sotside liidrid (sise-minister A. Hellat jt.) sunnitud 2. juulil 1920 lahkuma pikemaks ajaks kodanlikust valitsusest selleks, et ära hoida oma mõju täielikku langust töötavate kihtide seas.

«35 protsessi» lavastamisega ning teiste vägivallaaktidega töörahva kallal ei suutnud kodanlus halvata üha laienevat tööliklassi revolutsioonilist võitlust.

1920. a. teisel poolel toimus aktiivne streigivõitlus, mille eesmärgiks oli sundida kodanlikku valitsust seadusega kehtestama töölisorganisatsioonide poolt väljatöötatud töötasu alammäära, mis pidi vastama elatusmiinimumile ning mida tuli tõsta vastavalt elukalliduse tõusule. Samuti püüti streigivõitlusega sundida vabrikante töötingimusi parandama.

1920. a. suvel ja sügisel toimunud majanduslikest streikidest oli kõige massilisem 3. augustil Tallinnas alanud suuremate vabrikute (Vene-Balti ja Peetri laevaehitus-

⁴³³ «Töö ja Võitlus» 1920, nr. 6, lk. 88.

⁴³⁴ Protsessi kohta vt. lähemalt käesoleva töö lk. 107.

⁴³⁵ Esitatud arv on saadud ORKA, fond 2000, nim. 1, s.-ü. 1128. l. 21 andmete alusel.

tehased, Franz Krulli, «Ilmarine», «Dvigateli», Põhja Paberi- ja Puupapivabriku, Balti puuvillavabriku jt.) raudteelaste ning trükitööliste streik, millest võttis osa 5676 töolist. Otsekohe pärast streigi puhkemist asus kodanlik valitsus seda vägivallaga maha suruma. Võeti ette massilisi areteerimisi, rüüstati ja suleti Raudteelaste Liit, mitukümmend streikijat anti sõjaväljakohtu alla ning 61 süüdimõistetud töolist saadeti maalt välja Nõukogude Venemaale. Julma vägivalla abil suutis kodanlus lüüa streigi põhiliselt 16. augustiks. Sõjaministeeriumi Sõjaväe Varustusvalitsuse Tehnika osakonna autotöökohas, kus 150 töolisest streikis 117, saadi streikijate ennastalgava ja üksmeelse streigivõitluse tõttu tööd alata aga alles 19. augustil 1920.⁴³⁶

Streigi kaotus ja asjaolu, et ta ei muutunud üldstreigiks, oli tingitud eeskätt proletariaadi mitteüllaldasest organiseerimisest streigikomiteede ja ametiühingute poolt. Töölisorganisatsioonid ei organiseerinud teistes tööstuskeskustes Tallinna tööliste toetuseks streike ja väljaastumisi. Samuti soodustas streigi lüüasaamist sotside reeturlik, tööliklassi ühtsust lõhestav tegevus.

EKP hakkas Eesti töörahva võitlust oma majandusliku olukorra parandamise eest siduma tööliklassi poliitilise võitlusega, mille lõppeesmärgiks oli kodanliku diktatuuri kukutamine ning nõukogude võimu taaskehtestamine.

1920. aastal toimus 27 streiki, millest Tallinnas oli 16. Streikijate avangardis sammusid metallitöölised. Selle tingis suurelt osalt asjaolu, et hoolimata Saksa okupatsioonile ja kodusõja ning välismaise interventsiooni ajal saadud rasketest haavadest, oli metallitööstuses säilinud siiski palju vana, karastatud revolutsioonilist kaadrit. Metallitehastes töötas terve rida silmapaistvaid kommuniste, kes revolutsioonilise agitatsiooniga tõstsid kaastöötajate klassiteadlikkust ja revolutsioonilisust.

Olukorras, kus töörahvas kogu maal oli lülitunud revolutsioonilisse võitlusse, tuli novembri algul 1920 Tallinna lähedal illegaalselt kokku EKP I kongress, kus partei tegevuse aluseks võeti Kommunistliku Internatsionaali juhendid. Kongressil võeti vastu partei põhikiri ning töötati välja taktika ja programmilised põhilauseid.

Viimastes näidati õigesti, et kohe pärast nõukogude

⁴³⁶ ORKA, fond 2000, nim. 1, s.-ü. 1133, l. 34.

võimu taaskehtestamist tuleb igasugune palgaorjus ning eraomandus maale, maapõuevaradele, metsadele ja vetele kaotada, suurtööstusettevõtted, pangad ja raudteed natsionaliseerida. Programmilistes põhilausetes rõhutati, et otsekohe tuleb kehtetuks tunnistada kõik kodanliku valitsuse poolt tehtud orjastavad välislaenuid.

Programmilistes põhilausetes ei öeldud aga midagi maata ja vähese maaga talupoegade varustamisest maaga. Selle asemel oli neis koguni ette nähtud «... pärast proletariaadi diktatuuri kehtestamist mõisate ja suurtalude baasil ühismajapidamise loomine». ⁴³⁷ Esitatust nähtub, et EKP ei olnud veel vabanenud Eesti Tööraha Kommuuni poolt maaküsimuses tehtud vigadest. See aga takistas sotsialistliku revolutsiooni võiduks vajaliku töölisklassi ja töötava talurahva tiheda liidu loomist.

EKP I kongressi ajalooline tähtsus seisab selles, et ta asus kõigis oma otsustes kindlale seisukohale, et partei peaülesandeks on nõukogude võimu taaskehtestamine Eestis. Kongress seadis selle põhimõtte elluviimise parteiorganisatsioonide ja kogu Eesti töörahva tähtsaimaks ülesandeks.

Kongress valis 9-liikmelise Keskkomitee — V. Kingisepp, J. Anvelt, H. Pöögelmann, O. Rästas, R. Vakmann jt. — ning otsustas nimetada partei vastavalt Kominterni struktuurile Eestimaa Kommunistlikuks Parteiks. ⁴³⁸ Kiites üksmeelselt heaks EKP Keskkomitee poolt oktoobris vastu võetud otsuse eelseisvatest riigikogu valimistest osavõtu kohta, avaldas EKP I kongress selle kohta Eesti töörahvale üleskutse. Selles märgiti, et EKP lindpriiks kuulutamine ja kodanluse verine terror tegid parteile võimatuks oma kandidaatide nimekirjaga riigikogu valimistel esineda, kuid see ei tähenda, et partei riigikogu valimisi boikoteeriks või et proletariaat neid boikoteerima peaks. Kongressi poolt avaldatud üleskutses kutsuti töötajaid üles hääletama 27.—29. novembril toimuvatel riigikogu valimistel Tallinna Ametiühingute Kesknõukogu nimekirja poolt, sest Tallinna ametiühingud ja nende kesk-

⁴³⁷ A. Liebman, Eesti töörahva ühine väerinne, «Rahva Hää!» nr. 32 (4304), 7. II 1957.

⁴³⁸ Seni oli EKP-d nimetatud: 1917. a. algusest alates VSĐT(b)P Põhja-Balti organisatsioon; alates 1917. a. augustist — VSĐT(b)P Eestimaa organisatsioon; alates 1918. a. lõpust kommunistliku partei Eesti organisatsioon.

nõukogu olid näidanud oma ustavust Kominterni põhimõtetele.

Eesti töölisklass järgneski sellele üleskutsele. Hoolimata julmast valgest terrorist sai Tallinna Ametiühingute Kesknõukogu nimekiri 24 849 häält ehk 5,3% antud häälte üldarvust⁴³⁹ ning riigikogus 100 kohast 5 kohta. Tallinnas saavutas Ametiühingute Kesknõukogu nimekiri esikoha, saades 48 571 antud häältest 14 278 häält ehk umbes 29%. Sotsidele anti Tallinnas ainult 2755 häält⁴⁴⁰ ehk 5,7%. See näitab, et tähtsamais tööstuskeskustes olid sotsid kaotanud proletariaadi toetuse.

31. detsembril 1920 toimus Tallinna Ametiühingute Kesknõukogu nimekirja alusel riigikogusse valitud tööliisaadikute esimene koosolek, kus otsustati nimetada endid avalikult riigikogu kommunistlikuks tööliste rühmaks.⁴⁴¹ Selle otsuse alusel teatas rühma esimeheks valitud kommunist J. Allikso 4. jaanuaril 1921. aastal kokku tulnud riigikogus, et Tallinna Ametiühingute Kesknõukogu nimekirja alusel riigikogusse valitud tööliisesindajad moodustavad viimases kommunistlike tööliste rühma.

Oma töös lähtus riigikogu kommunistlik fraktsioon Kominterni II kongressil vastuvõetud otsustest ja juhistest kommunistide töö kohta kodanlikes parlamentides. Kogu tema tegevust riigikogus juhtis ja suunas EKP Keskkomitee Kominterni otsuste alusel.

Kommunistliku fraktsiooni tegevuse eesmärgiks kodanlikus riigikogus oli rahvahulkade majandusliku olukorra parandamise ja demokraatlike vabaduste kättevõitmise eest peetava võitluse kaudu töörahva poliitilise teadlikkuse tõstmine, tema tihedam koondamine kommunistliku partei lipu alla ning ettevalmistamine eelseisvaks otsustavaks lahinguks kodanluse võimu kukutamise ja nõukogude võimu taaskehtestamise eest. Kommunistlikud saadikud kasutasid riigikogu tribüüni ja saadiku õigusi EKP ja Kominterni põhimõtete propageerimiseks töötava rahva hulgas, tema revolutsioonilise aktiivsuse tõstmiseks. Auga täitis kommunistlik fraktsioon ka Kominterni poolt kommunistlikele parlamendisaadikuile esitatud nõuet, et nad sammuksid töörahva revolutsioonilise liikumise esiridades.

⁴³⁹ Eesti Entsüklopeedia, II kd., Tartu 1933, v. 665—666.

⁴⁴⁰ II riigikogu valimised 5.—7. mail 1923, Tallinn 1923, lk. 70.

⁴⁴¹ «Rõhutute Hääl» nr. 9, 1921, lk. 151—152.

5. jaanuaril 1921 avaldas V. Kingissepp Tallinna Ametiühingute Kesknõukogu häälekandjas «Rõhutute Hääle» artikli «Kaks ilma», kus ta kutsus töörahvast tihedate võitlusvalmis ridadena koonduma riigikogu kommunistliku fraktsiooni ümber.⁴⁴²

Et Eesti töörahvas järgnes antud üleskutsele, seda kinnitavad tema poolt kommunistlikule fraktsioonile saadetud arvukad kirjad, milledes paljastati kodanluse rahvavaenuliku tegevust ja mahhinatsioone, kirjeldati tööliste rasket majanduslikku ja õigusetu olukorda ning esitati ettepanekuid ja nõudmisi selle parandamiseks.

Nii näiteks kohe riigikogu kokkuastumise järel, 15. jaanuaril 1921 saatis Raikküla valla (Harjumaal) töölisühing riigikogu kommunistlikule fraktsioonile kirja, milles nõuti, et kommunistlik fraktsioon võitleks riigikogus poliitiliste vangide amnesteerimise, elu nõuetele vastava palganormi kehtestamise ja parunitelt võõrandatud mõisate töötavale talurahvale jagamise eest. Kirjas märgiti, et töölisühingu liikmed on täielikult pettunud sotsidest ja isesotsidest, kes ei viinud Asutavas Kogus läbi ülalmainitud nõudmisi, kuigi nad selleks töörahvale valimiste eel ja läbiviimise ajal andsid kindlaid töotusi ja lubadusi.⁴⁴³

Ka teised kommunistlikule fraktsioonile saadetud kirjad annavad tunnistust töörahva eemaldumisest väikekodanlikest «töölisparteidest» ning üha tihedamast koondumisest EKP ümber.

Riigikogu kommunistlikule fraktsioonile saadetud kirjade alusel koostas viimane töörahva eluliste huvidele vastavad seaduseelnõud riigikogule ning arupärimised kodanluse rahvavaenuliku poliitika ja tegevuse paljastamiseks.

Kokkutulnud riigikogus alustas kommunistlik fraktsioon kohe võitlust töörahva vastu suunatud sõjaseisukorra kaotamiseks, rahva raske majandusliku olukorra parandamise ning talle põhiseaduses ette nähtud demokraatlike õiguste ja vabaduste kindlustamise eest. Armutult paljastas kommunistlik fraktsioon riigikogus kodanliku valitsuse töörahvavastast tegevust, eesti kodanluse majanduslikku ja poliitilist sõltuvust imperialistlikest suurriikidest ning

⁴⁴² V. Kingissepp, Võitlus ameerika-inglise imperialistide ja nende käsilaste vastu, Tallinn 1953, lk. 89.

⁴⁴³ «Rõhutute Hääle» nr. 11, 1921, lk. 188—189.

Eestis valitseva «demokraatia» tõelist olemust. Sama halastamatult paljastas kommunistlik fraktsioon konkreetsete faktide varal ka väikekodanlike «töölisparteide», eelkõige sotside liidrite töörahvavastast tegevust, nende oportunisti ja kokkuleplust ning ainult sõnades väljenduvat revolutsioonilisust.

Kõik vägivaldaaktid, mis kodanlus töörahva ja tema esinduste — riigikogu ja omavalitsuste kommunistlike fraktsioonide ning töölisorganisatsioonide kallal toime pani, said kommunistidelt riigikogus esitatud arupärimiste näol vajaliku vastulöögi. Need arupärimised kujunesid edeaiaks kodanlusevastaseiks süüdistusaktideks, mis tõstsid töörahva revolutsioonilise võitluse indu ja aktiivsust.

EKP poolt töölisnoorsoo hulgas tehtava aktiivse organiseerimis- ja kasvatustöö tulemusena asutati Tallinnas 1920. a. lõpul Üle-Eestimaaline Noorproletaarlaste Ühing, kes võttis omaks Kommunistliku Noorsoo Internatsionaali programmi. Ühingu juhatusse valiti A. Sommerling, H. Allik, R. Mirring jt. Noorproletaarlaste ühing võitis suure poolehoidu ka maanoorte hulgas. Töölisnoorsoo revolutsioonilise liikumise halvamise eesmärgil rüüstas ja sulges kodanlus 1921. a. kevadel Noorproletaarlaste Ühingu, millel sellal oli juba 12 osakonda üle kogu maa umbes 1100 liikmega.⁴⁴⁴ Selle juhtkond eesotsas A. Sommerlingiga areteeriti. Pärast ühingu purustamist 1921. a. suvel loodi Eestimaa Kommunistliku Noorsooühingu (EKNÜ) ajutine organiseeriv komitee, kuhu kuulusid J. Kreuks, kes oli EKP Keskkomitee poolt suunatud organiseerima ja juhtima kommunistlikku noorsooliikumist, J. Lauristin, V. Klementi jt. Organiseerimiskomitee töötas illegaalselt EKP juhtimisel, toetades järjekindlalt partei poliitilist võitlust. Komitee rakendas kogu oma energia töölisnoorsoo revolutsioonilise liikumise organiseerimisele ja juhtimisele ning tema kasvatamisele marksismi-leninismi vaimus. 1921. a. sügisel toimunud noorsoo esindajate koosolekul valiti EKNÜ Ajutine Keskkomitee, mis hakkas välja andma oma illegaalset häälekandjat «Noor Proletaarlane», mille esimene number ilmus 1. detsembril 1921. EKNÜ häälekandja tegi ära suure töö töölisnoorsoo klasseadvuse ja revolutsioonilise aktiivsuse tõstmisel, tema

⁴⁴⁴ A. Liebman. EKP III kongress, «Eesti Bolševik» 1948, nr. 21, lk. 56.

kasvatamisel internatsionalismi vaimus. Töölisnoorsoo revolutsiooniline liikumine, mille organiseerimisel töötasid aktiivselt veel kommunistid R. Pälson, A. Resev, O. Künnapuu, H. Arbon jt., võttis üha enam hoogu. Jaanuaris 1922 hakkas ilmuma töölisnoorsoo ajakiri «Noor Tööline», mis kasvatas töölisnoori lepitamatus klassivõitluse vaimus. Samas võitles ta aktiivselt töölisnoorsoo raske majandusliku olukorra parandamise ja tema kodanliku ideoloogia mõju alt vabastamise eest. EKNÜ rajas koolides (Pärnu, Võru, Väike-Maarja jt. keskkoolides, Tallinna Õpetajate Seminaris jm.) ja Eesti Koolinoorsoo Keskliidu raames töötavais organisatsioonides terve rea tugevaid kommunistlike noorte kollektiive. Nende kaudu saavutas ta märkimisväärseid tulemusi koolinoorsoo revolutsioonilise aktiivsuse tõstmisel, tema kodanliku ideoloogia mõju alt vabastamisel. Seda tunnistab 1922. a. märtsis Pärnu ühisreaalgümnaasiumis toimunud streik, millest võttis osa 150 õpilast ning mis oli otseselt suunatud «kristlasest» haridusministri H. Baueri reaktioonilise hariduspoliitika ja kodanluse poolt noorsoo militarismi, natsionalismi ja klerikalismi vaimus kasvatamiseks asutatud skautide organisatsiooni vastu. «Pärnu noorsugu olla kujunenud üheks kõige vastuvõtlikumaks äärmistele (s. t. kommunistlikele. — H. S.) vaadetele,» kirjutas haridusministeeriumi esindaja aruandes streigi kohta. «Üks osa temast tormas talitama näpunäidete järgi, mida andsid kommunistid «Noor Töölise» kaudu noorsoo organisatsioonide proletaarliste olluste kätte kiskumise suhtes.»⁴⁴⁵

Streigi otseseks ajendiks oli õpilase, illegaalse EKNÜ Pärnu Linnakomitee liikme A. Murro⁴⁴⁶ ülekohtune koolist väljaheitmine. Streiki juhtis koolis töötanud kommunistlike noorte kollektiiv.

1922. a. septembris toimus põrandaall EKNÜ I kongress, kus arutati ja võeti vastu konkreetseid otsused töölisnoorsoo, majandusliku ja poliitilise võitluse edasiseks laiendamiseks. Kongressil oli esindatud 46 organisatsiooni enam kui 300 liikmega.⁴⁴⁷

Pärast kongressi, kui EKNÜ organisatsioonid viisid

⁴⁴⁵ ORKA, fond 1108, nim. 1, s.-ü. 182, l. 57.

⁴⁴⁶ Silmapaistev revolutsionäär A. Murro oli 1941. aastal Eesti NSV Siseasjade Rahvakomissar ning langes sama aasta augustis koos Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu esimehe J. Lauristiniga.

⁴⁴⁷ «Noorte Hääl» nr. 252 (4154), 24. X 1957.

Keskkomitee juhtimisel edukalt ellu seal vastuvõetud otsuseid, laienes märgatavalt töölisnoorsoo kodanlusevastane revolutsiooniline võitlus.

Sõjajärgseil aastail olid üheks tähtsamaks noorsoo materialismi ja ateismi vaimus kasvatamise vormiks EKNÜ poolt korraldatud ilmalikud leerid, mille organiseerimisel teda aktiivselt abistasid ametiühingute juurde asutatud noorte- ja naiskomisjonid. Ateistliku propaganda tõhustamise ülesanne kerkis eriti tähtsana EKP ja EKNÜ ette 1922. aastal. Selle põhjuseks oli vaimulike poolt kirikupäeval vastuvõetud otsus energilise võitluse alustamiseks usuõpetuse kui õppeaine eest koolides. EKP ja EKNÜ Keskkomitee, arvestades sellal olemasolevaid legaalseid võimalusi ateistliku propaganda teostamiseks, otsustasid kasutusele võtta sellise vormi, mille raames oleks ühtlasi võimalik ette valmistada kaadrit revolutsioonilisele liikumisele. Uueks töövormiks saidki ilmalikud leerid, mille kursus kestis tavaliselt kaks kuud. Niisuguses «leeris» kuulus osavõtja loenguid marksistliku majandusteaduse ja filosoofia, proletaarse revolutsiooni teooria ja klassivõitluse ajaloo ning religiooni tekkimise, selle klassiolemuse jne. kohta. Ilmalikust leerist osavõtnud noor omandas põhiteadmised proletaarse revolutsiooni teooriast, marksistlikust poliitilisest ökonoomiast ja filosoofiast, eeskätt ajaloolisest materialismist. Ilmalik leer oli nii töölisnoorsoo marksistlik-leninliku maailmavaate kui ka revolutsioonilise liikumise juhtimiseks vajaliku kaadri kasvatamise vormiks. Esimene ilmalik leer organiseeriti Tallinnas Ametiühingute Kesknõukogu Noortekomisjoni poolt EKNÜ Tallinna Linnakomitee juhtimisel ja näpunäitel 1922. aastal ning selle täieliku kursuse lõpetamise kohta said 10. oktoobril 1922 toimunud aktusel lõputunnistused 80 töölisnoort.⁴⁴⁸ Lõpetajate hulgas olid pärastised silmapaistvad revolutsionäärid A. Resev, A. Vaarmann, O. Piir, R. Veltson, E. Morgenson jt. Tallinna eeskujul toimusid ilmalikud leerid varsti ka Tartus, Pärnus jm. Neist võtsid osa tehaste ja vabrikute noortöölised ning õpipoisid, kooliõpilased ja üliõpilased.

1921. aastal toimunud omavalitsuste valimised, millest EKP võttis osa ametiühingute kaudu, kujunesid reas kohtades eesti töörahva võimsaks tahteavalduseks kodanliku

⁴⁴⁸ ORKA, fond nr. 1746, nim. 1, s.-ü. 4, l. 32.

korra vastu. Nii valiti veebruaris Tallinna Ametiühingute Kesknõukogu nimekirja järgi Tallinna linnavolikogusse 28 kommunistlikku töolist (A. Sommerling, P. Raudsepp, E. Ambos, P. Järv, A. Leevald jt.), kusjuures volinike üldarv oli 101. Kommunistlik töölisrühm oli volikogu kõige suuremaks rühmaks. Kommunistid saavutasid samuti edu Pärnus, Narvas jm. Juunis 1921 toimunud vallavolikogude valimistel oli kehvikute ja maatameeste nimekirjadel kohati samuti suur edu. Nii valiti Suure-Kõpu (Viljandi-maal) vallavolikogu 20-st liikmest pooled maatameeste ja kehvikute nimekirja järgi.⁴⁴⁹

16. märtsil 1921 toimus Tallinna uue linnavolikogu esimene koosolek, kus kommunistliku rühma liikmed teatasid, et nad ei ole nõus alla kirjutama linnavalitsuse poolt esitatud linnavoliniku pühaliku töötuse tekstile, milles ei ole näidatud, et iga voliniku peamiseks kohuseks on võidelda töötava rahva huvide eest. Rühm esitas omalt poolt teise teksti, kus öeldi järgmist: «Pühalikult tõotan oma parema arusaamise ja südametunnistuse järele kõiki minu kui Tallinna linnavoliniku peale pandud ja edaspidi pandavaid kohuseid vastavalt töörahva huvidele ausasti ja õiglaselt täita, selle juures oma täit jõudu ja oskust, tarvilisel korral ka vara, isiklist vabadust ja elu ohverdades töörahva hea käekäigu kasuks ja Eesti töörahva võimu loomiseks ning kaitseks.»⁴⁵⁰

Kommunistliku rühma poolt esitatud töötuse tekst ei leidnud küll vastuvõtmist volikogu enamuse poolt, mille tõttu rühma saadikud olid sunnitud linnavalitsuse töötuse tekstile protesteerides alla kirjutama. Oma tegevuses juhendusid kommunistlikud saadikud aga järjekindlalt nende poolt esitatud töötuse teksti põhimõtteist.

Kommunistlikud töölisrühmad võitlesid omavalitsustes aktiivselt töörahva raske majandusliku olukorra parandamise ja talle poliitiliste õiguste kindlustamise eest. Nad tõstsid volikogudes korduvalt üles töötavale rahvale elukorterite ehitamise, üüride alandamise ning töölisorganisatsioonidele ruumide muretsemise küsimuse, esitasid omavalitsustele arupärimisi töötajailt saabunud kirjade põhjal, paljastasid kodanluse rahvavastaseid mahhinatsioonid linna-, maakonna- ja vallavalitsustes, tegid ettepane-

⁴⁴⁹ Eesti NSV ajalugu. Teine trükk, Tallinn 1957, lk. 437.

⁴⁵⁰ TLA, fond 82, nim. 2, s.-ü. 3, l. 51—52.

kuid omavalitsuste summade õiglaseks jaotamiseks, võitlesid aktiivselt töötajate demokraatlike õiguste eest jne. Sama halastamatult paljastasid omavalitsuste kommunistlikud saadikud kodanlikus Eestis valitseva «demokraatia» tõelist olemust ning sotside ja tööerakonna liidrite töörahva huvisid reetvat tegevust. Nii näiteks ütles kommunistliku fraktsiooni liige P. Raudsepp, kes paljastas 6. aprillil 1921 toimunud Tallinna linnavolikogu koosolekul sotside tihedat liitu kodanlike parteidega, muuseas järgmist: «Praegune volikogu on moodustanud kindla kodanlise bloki — sotsiaaldemokraatidest alates ja Balti Saksa erakonnaga lõpetades... Sotsiaaldemokraadid ja tööerakondlased on Balti parunitele kaela langenud ja töötavad ühes. Loomulik, et töölisklassil sellelt kodanluse vennasblokilt midagi hääd ei ole oodata. Kommunistlike tööliste rühm saab selle bloki vastu töötama.»⁴⁵¹

Kommunistlikud fraktsioonid ei piirdunud linna- ja vallavolikogudes ning maakonnanõukogudes üksnes kitsaste, omavalitsuste võimupiiridesse kuuluvate küsimuste arutamisega, vaid tõtsid seal ka julgelt üles üldriikliku tähtsusega küsimusi, mille lahendamine kuulus riigivõimu keskorganite kompetentsi ja mis puudutasid laiade rahvahulkade huvisid. Nii näiteks nõudsid kommunistlikud töölisrühmad korduvalt, et omavalitsused esineksid kodanliku valitsuse ees sõjaseisukorra kaotamise ja poliitiliste vangide amnesteerimise ning töörahvale 1920. a. põhiseaduses fikseeritud demokraatlike õiguste ja vabaduste kindlustamise nõudmistega.

Oma tegevusest andsid kommunistlikud töölisrühmad pidevalt aru töölisorganisatsioonidele.⁴⁵² Real juhtudel õnnestus kommunistlikul parteil omavalitsuste tööliisaadikute kaudu osutada praktilist abi töötavale rahvale. Kommunistlike fraktsioonide kaudu suurenes EKP mõju laia- des hulkades ning töölisliikumine võttis üha enam hoogu. Kui 1920. aastal toimus 27 streiki, siis 1921. aastal oli neid juba 53.⁴⁵³ Võrreldes eelneva aastaga tõusis järsult töörahva klassiteadlikkus ja revolutsiooniline aktiivsus. See väljendus nii poliitiliste streikide ja miitingute kui ka revolutsiooniliste tööliiskoosolekute arvulises tõususes. Revolu-

⁴⁵¹ TLA, fond 82, nim. 2, s.-ü. 3, l. 68—69.

⁴⁵² Vt. näiteks ORKA, Pärnumaa Ametiühingute Kesknõukogu fond nr. 1755, nim. 1, s.-ü. 4.

⁴⁵³ «Eesti Majandus» 1926, nr. 5, lk. 194.

lutsioonilise liikumise tõusu majanduslikuks aluseks oli asjaolu, et Lääne-Euroopa kapitalistlike suurriikide terav majanduskriis haaras 1921. aastal osaliselt oma võimusse ka nendest sõltuva kodanliku Eesti majanduse. Samal ajal oli Nõukogudemaa kindlustumine (1920. a. novembris purustati Wrangeli valgekaartlikud jõugud) üheks teguriks, mis innustas Eesti töörahvast üha aktiivsemale kodanlusevastasele võitlusele.

Erinevalt eelnevast aastast algas streigiliikumine 1921. aastal reas tööstusharudes poliitiliste streikidega. Nii algas raudteetöölise streigiliikumine Nõmme veojaoskonna töölise poliitilise streigiga 4. veebruaril. Töölised nõudsid Raudteevalitsuselt neid poliitilise meelsuse pärast tagakiusava ning julmalt kohtleva veojaoskonna ülema vallandamist. Et streigist võtsid üksmeelselt osa kõik 107 veojaoskonna töölised, siis oli raudteevalitsus 7. veebruaril sunnitud rahuldama streikijate nõudmise.⁴⁵⁴

Revolutsioonilise liikumise halvamise eesmärgil sulges siseminister 12. veebruaril 1921 Tallinna Ametiühingute Kesknõukogu häälekandja «Rõhutute Hääl». Protestiks selle vastu alustasid streiki Tallinna (Lutheri, Balti puuvillavabriku, a/s Franz Krulli jt. vabrikute) töölised. Ka teistes linnades (Tartus, Narvas, Pärnus) ja töölisasulates toimusid «Rõhutute Hääle» sulgemise puhul miitingud ja koosolekud, kus nõuti, et kodanlik valitsus täidaks 1920. a. põhiseadust, mis nägi ette sõna-, trüki-, koosolekute jt. vabaduste kindlustamist kõigile kodanikele.

Kodanliku vabariigi aastapäeval, 24. veebruaril 1921, toimus vastuseks EKP Keskkomitee üleskutsele Tallinna töölise poliitiline demonstratsioon, mis oli suunatud kodanliku korra vastu. Rida demonstrante areteeriti.⁴⁵⁵ Ametiühingud alustasid energilist võitlust areteeritute vabastamiseks, nõudes poliitilistele vangidele amnestiat ning töörahva ja tema organisatsioonide tagakiusamise lõpetamist. Kui eelmisel aastal ametiühingud tegelesid põhiliselt ainult majandusliku võitlusega, siis 1921. aastal lülitusid nad aktiivselt töölisklassi poliitilisse võitlusse. Eriti energiliselt võitlesid ametiühingud sõjaseisukorra kaotamise, poliitiliste vangide amnesteerimise ning töölis-

⁴⁵⁴ ORKA, fond 2000, nim. 1, s.-ü. 1133, l. 43.

⁴⁵⁵ ORKA, Tallinna Metallitöölise Ametiühingu fond nr. 1766, nim. 1, s.-ü. 1, l. 11.

tele poliitiliste vabaduste ja õiguste kindlustamise eest. See aga näitab, et ametiühingud seostasid EKP juhtimisel võitlust töötajate majandusliku olukorra parandamise eest edukalt võitlusega tööliklassi lõppeesmärgi — töörahva võimu eest. 1921. aastal kasvas ka tunduvalt ametiühingute liikmete arv. Ainuüksi Tallinnas oli aasta lõpuks ametiühingutesse koondunud ligikaudu 10 000 töolist.⁴⁵⁶

Selleks et pidurdada kommunistide mõju ja autoriteedi kasvu töötava rahva seas, teostas kodanlus 1921. a. kevaldel ülemaalse kommunistlike fraktsioonide rüüstamise, tallates seega jalge alla enda poolt kehtestatud põhiseaduse. Areteeriti peaaegu kõik Tallinna linnavolikogu kommunistliku tööliste rühma liikmed. Samuti areteeriti Pärnus, Narvas, Viljandimaal ja Harjumaal linnavolikogude ning maakonnanõukogude kommunistlikke saadikuid. Ametiühingud organiseerisid EKP juhtimisel laiad töörahva hulgas võitluse areteeritud tööliissaadikute vabastamise eest. Selle võitluse tagajärjel vabastatigi väike osa areteeritud kommunistlike fraktsioonide liikmeid. Samuti tuli kodanlusel selle võitluse tagajärjel kutsuda areteeritud kommunistlike fraktsioonide liikmete asemele uued tööliissaadikud, kuigi oli kavatsus täita nende kohad kodanlike ja väikekodanlike parteide esindajatega. Uued tööliissaadikud jätkasid areteeritud seltsimeeste aktiivset võitlust töörahva huvide eest.

1. mai puhul 1921. aastal EKP poolt organiseeritud demonstratsioonidest oli võimsamaks Tallinna töötajate demonstratsioon, mis toimus riigikogu kommunistliku fraktsiooni juhtimisel ning millest kodanluse takistustest hoolimata võttis osa üle 10 000 inimese.⁴⁵⁷

Aasta teisel poolel lülitusid streigiliikumisse ka poliitilised vangid, kes näljastreikidega protestisid endi piinamise, vangla administratsiooni omavoli jne. vastu. Poliitiliste vangide streiki toetasid aktiivselt solidaarsusstreikidega ja miitingutega Tallinna tööliised, nõudes amnestiat poliitilistele vangidele ning tööliklassi tagakiusamise ja areteeritud tööliste piinamise lõpetamist kaitsepolitseis ja türmides.

6. septembril 1921. aastal toimus ametiühingute juhti-

⁴⁵⁶ Eesti NSV ajalugu. Teine trükk, Tallinn 1957, lk. 435.

⁴⁵⁷ ORKA, fond 1766, nim. 1, s.-ü. 1, l. 15.

misel Tallinna («Dvigateli», Peetri laevaehitustehase, a/a «Ilmarine» jt. vabrikute ja tehaste) tööliste poliitiline streik, mis oli pühendatud 1919. aastal eesti kodanluse poolt Irboska lähedal rabas metsikult mõrvatud 25 silmapaistva töölisliikumise tegelase mälestuseks.⁴⁵⁸

1921. a. sügisel võitles eesti tööliklass ametiühingute juhtimisel ennastalgavalt Töö- ja Hoolekandeministriumi poolt augustis kinnitatud «Trahvide tabeli»⁴⁵⁹ kaotamise eest. Sellega oleks kehtestatud tsaariaegne trahvide süsteem, mis oli likvideeritud 1917. aastal, ja antud vabrikantidele politsei ning osalt isegi kohtuniku õigused tööliste üle. Revolutsioonilise liikumise survele tühistatigi 1921. a. lõpul «Trahvide tabel». See oli ametiühingutele oluliseks võiduks, mille nad saavutasid võitluses tööliklassi raske majandusliku ja poliitiliselt õigusetu olukorra parandamise eest.

13. detsembril 1921 algas a/s «Franz Krulli» masinaehitustehases treialite streik,⁴⁶⁰ mille põhjuseks oli palgade kärpimine. Streiki juhtis Tallinna Metallitööliste Ametiühing, kes toetas streikijaid ka aineliselt. Treialite streik lõppes 20. detsembril tööliste võiduga, nende endine palk taastati.⁴⁶¹

1921. a. suvel saabus Petrogradist Eestisse pörandaalusele parteitööle EKP Keskkomitee liige, endine Eesti Tööraha ja Sõjaväelaste Nõukogu Täidesaatva Komitee (1917.—1918. a.) ja Eesti Tööraha Kommuuni Nõukogu (1918.—1919. a.) esimees J. Anvelt. Tema õlgadel lasus esialgu peamiselt ametiühingute ja teiste legaalsete töölisorganisatsioonide töö juhtimine ning suunamine.

Koos V. Kingissepa ja teiste Keskkomitee liikmetega valmistas J. Anvelt ette EKP II kongressi. See toimus 5. ja 6. oktoobril 1921. aastal Saue vallas Jõgisoo külas. Kongressi avas V. Kingissepp, juhatajaiks valiti J. Anvelt ja O. Rästas. Parteisse kuulus sellal 1100 liiget, kusjuures liikmete arv oli, alates EKP I kongressist, s. o. 11 kuu jooksul, kasvanud umbes 2 korda.

Lähtudes 1921. a. suvel toimunud Kominterni III kongressi otsustest, pühendas EKP II kongress suurt tähelepanu töötavatele hulkadele lähenemise ja nende igapäe-

⁴⁵⁸ ORKA, fond 1766, nim. 1, s.-ü. 2, 1. 29.

⁴⁵⁹ «Trahvide tabel sisekorra rikkumise kohta Eestimaa vabrikutes».

⁴⁶⁰ ORKA, fond 1766, nim. 1, s.-ü. 2, 1. 44.

⁴⁶¹ Sealsamas, 1. 46.

vaste elunõuete toetamise küsimusele. Eriti suure tähtsusega olid kongressi otsused rahva hulgas tehtava kasvatustöö tugevdamise ning illegaalse ja legaalse töö ühendamise kohta. Kongress kuulutas kommunistide tähtsaimaks ülesandeks tööliklassi rõhuva enamuse enda poole võitmise ja tema kaasatõmbamise aktiivsesse võitlusse kapitalismi vastu. Otsustati, et parteiorganisatsioonid ja nende mõju all olevad legaalsed töölisorganisatsioonid peavad tööliklassi enamuse enda poole võitmiseks eriti aktiivselt võitlema töötatöölistele riikliku abi andmise, tööliste palkade tõstmise, korteriolude parandamise, korteriüüri vähendamise, 8-tunnilise tööpäeva säilitamise ning kõigis tööstusharudes kehtestamise jne. eest. Rauge-mata jõuga kohustati partei organisatsioon võitlema sõja seisukorra kaotamise, kodanluse poolt jalge alla tallatud kodanikuvabaduste jaluleseadmise ning poliitiliste vangide vabastamise eest.

Päevakorrapunkti «Organisatsioonilised küsimused» kohta vastuvõetud resolutsioonis anti parteiorganisatsioonidele konkreetsed ülesanded ning juhendid töö organiseerimiseks ametiühingutes, sõjaväes ja noorsoo ning naisproletaarlaste hulgas. Otsuses kohustati parteiorganisatsioon looma «kollastesse» ametiühingutesse kommunistlikud kollektiivid, mis seisaksid revolutsioonilise klassivõitluse positsioonil ning juhendaksid Punaste Ametiühingute Internatsionaali põhimõtetest. Need rühmad pidid oma tööga saavutama, et ametiühingud muutuksid massiorganisatsioonideks. Erilist tähelepanu tuli aga kommunistlikel kollektiividel pöörata naistöliste kaasatõmbamisele tööliikumisega. Partei töö organiseerimiseks kodanlikus armees ja sõdurite hulkade revolutsioonilisse võitlusse kaasatõmbamiseks otsustati luua spetsiaalne organisatsioon, mis annaks sõjaväe jaoks välja erilendlehti jne.

EKP II kongressi ajalooline tähtsus seisab eelkõige selles, et siin võeti vastu otsus Tööraha Ühise Väerinde loomiseks.

Kohe pärast kongressi rakendasid EKP Keskkomitee ja partei kohalikud organisatsioonid kogu oma jõu vastu võetud otsuste ellurakendamiseks.

Pärast kongressi asusid töölisorganisatsioonid EKP juhtimisel ette valmistama Tööraha Ühise Väerinde loomist. Julma valge terrori tingimustes ning olukorras, kus

sotsiaaldemokraatide liidrid lõhestasid töölisliikumist, tuli EKP-l Tööraha Ühise Väerinde organiseerimisel ületada suuri raskusi.

2. TÖÖRAHVA ÜHISE VÄERINDE LOOMINE. TÖÖLISLIIKUMINE AASTAIL 1922—1924

22. juunist — 12. juulini 1921 toimus Moskvas Kominterni III kongress, mis tegi kokkuvõtte pärast imperialistlikku maailmasõda tekkinud uute kommunistlike parteide tegevusest, üldistas võitluskogemusi ja määras kindlaks uue strateegilise ning taktikalise plaani. Kongress püstitas loosungi «Massidesse!» ning andis kõigile kapitalistlike maade kommunistlikele parteidele ülesande võita tööliklassi enamik enda poole, pidada halastamatut võitlust kodanluse peamise sotsiaalse toe — sotsiaaldemokraatide vastu. See loosung viidi ellu teravas võitluses töölisliikumise pahempoolsete liidritega, kes ei mõistnud ega tunnistanud sellise loosungi püstitamise vajadust.⁴⁶² Kongressi otsuste alusel töötas Kommunistliku Internatsionaali Täitevkomitee sama aasta detsembris välja teesid ühisrinde loomiseks. «Tööliste ühisrinde all tuleb mõista,» öeldi teesides, «kõigi tööliste ühtsust, kes tahavad võidelda kapitalismi vastu — järelilikult kaasa arvatud ka need tööliselised, kes praegu veel lähevad kaasa anarhistidega, sündikalistidega jt.»⁴⁶³

Eestimaa Kommunistlik Partei asus samuti rakendama loosungit «Massidesse!» ja viima ellu Kominterni poolt väljatöötatud kõigi töötajate ühisrinde taktikat võitluses kodanluse vastu. Selle taktika ülesandeks oli koondada kogu linna- ja maatöörahas EKP ümber ühiseks võitluseks tööraha igapäevaste nõudmiste eest, tema klassiteadvuse tõstmiseks ja revolutsiooniliseks võitluseks kodanluse diktatuuri kukutamise eest.

1922. a. jaanuari algul toimus vastutavate parteitöötajate üle-eestimaaline illegaalne nõupidamine, kus V. Kingissepp, J. Anvelt, O. Rästas ja J. Kreuks esinesid ette-

⁴⁶² Selle kohta vt. lähemalt Я. И. Цитович, В. И. Ленин на III всемирном конгрессе Коммунистического интернационала, «Вопросы истории» 1957, nr. I, lk. 3—20.

⁴⁶³ Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei kongresside, konverentside ja Keskkomitee pleenumite resolutsioonid ja otsused, I osa, Tallinn 1956, lk. 586.

kannetega partei ees seisvatest ülesannetest. Nõupidamisel formuleeriti lõplikult Tööraha Ühise Väerinde põhinõudmised, mis on tuntud «12 nõudmise» nime all.

Jaanuari algul otsustas Tallinna Ametiühingute Kesknõukogu pöörduda kõigi töölisorganisatsioonide poole ringkirjaga «12 seaduslikku nõudmist demokraatliku vabariigi valitsejatele». Nende nõudmiste arutamiseks soovitati ringkirjas kokku kutsuda tööliste üldkoosolekud.

14. jaanuaril 1922 avaldas EKP häälekandja «Kommunist» juhtkirja «Ühine Väerind — 12 nõudmist», milles teatati, et partei toetab esitatud nõudmisi. «Need nõudmised on avaldatud demokraatliku korra piirides. Ükski demokraatlik partei ei tohi loobuda nende toetamisest. Kui neid ei täideta — tähendab, demokraatliku vabariigi põhi-seadus on ainult paberilipakas, millega püütakse tööliste suu ja silmad kinni kleepida. Kui demokraatliku vabariigi valitsevad klassid nii lausa taganevad oma seaduste täitmisest, et see igale vähegi taipavale töölisele selge on, siis küsivad need, kes praegu veel sotside, tööerakonna ja nende parempoolsete kaarnate laualt raasukest ootavad: «K u h u n ü ü d? Ja vastus võib ainult üks olla: E i o l e t e i s t t e e d, k u i p r o l e t a a r n e r e v o l u t s i o o n.» Juhtkirjas selgitati samuti, kuidas tuleb suhtuda sotside, tööerakonna jt. oportunistlikesse parteidesse, kes nimetasid end samuti tööliste huvide kaitsjateks. «Tööliste hulgas,» kirjutas «Kommunist», «kes üheski poliitilises parteis ei seisa, kujutavad ühist väerinnet sel viisil enesele ette, et kõik tööliste parteid ühinema peavad — teiste sõnadega, nad nõuavad tugeva aia tegemist sel teel, et teibad latvapidi kokku köidetakse. Kommunistlik Partei nõuab ühinemist alt poolt — aiateivaste kokkukõitmist maapinnalt ja iga roika vahelt. Mitte kunstlik keskkomiteede ja parlamendi (riigikogu) rühmade toppimine ühe mütsi alla, vaid tööliste kogumine ühtede üleüldiste kõigile töölistele vastuvõetavate nõudmiste ümber.»

20. jaanuaril 1922 ilmus Tallinnas Eesti Tööraha Ühise Väerinde häälekandja «Tallinna Tööline» proovinumber. Selles oli avaldatud nelja töölisorganisatsiooni ja kahe tööliste üldkoosoleku allkirjadega üleskutse Eesti tööraha ühise väerinde loomiseks koos 12 alljärgneva nõudmisega: 1) määrata kindlaks palga alammäär sellises ulatuses, mis kindlustaks töörahvale inimväärse ülal-

pidamise; 2) kindlustada riiklikult töölised töötaoleku, vanaduse, tööjõuetuse, vigastuste ja haiguste vastu; 3) parandada tööliste ja kehvtalurahva korteriolusid; 4) kehtestada 8-tunniline tööpäev kõigis tööharudes; 5) panna seisma mõisate tükeldamine; 6) kaotada rendimaks maa ja vete ning randade kalapüüdmiseks kasutamise eest; 7) jaotada maksud õiglaselt; 8) luua kindel rahu üldse, eriti aga Nõukogude Venemaaga; 9) kaotada kaitsepolitsei ja senine sõjavägi ning anda ka töörahvale relvad; 10) võimaldada töörahva lastel saada tasuta alg-, kesk- ja kõrgemat haridust; 11) kaotada sõjaseisukord ja anda töörahvale sõna-, trüki- ja ühinemisevabadused; 12) anda poliitiline amnestia.

Seega nõudis töörahvas ainult seda, nagu üleskutses öeldi, et «... demokraatlike vabariigi valitsejad põhiseaduse tähte ja mõtet täidaksid. Meie nõuame, et demokraatlikes vabariigis ei oleks korda, kus ühtedel on õigus teist kurnata, kuna teistel on ainult õigus ennast kurnata lasta». ⁴⁶⁴ Kuidas esitatud nõudmisi teostada, sellele anti üleskutses järgmine vastus: «Õppigem seda oma vaenlastelt. Kui meie vaenlased meie vastu astuvad, unustavad nad kõik omavahelised lahkuminekud.» ⁴⁶⁵ On tarvis suuredada töörahva üksmeelt. «Töölised, väikemaaapidajad, väikesed käsitöölised, väikekalamehed ja muu töörahvas on vähemalt kaks kolmandikku kogu rahvast. Nüüd on nad vähemuse kontsa alla surutud. Mispärast? Sellepärast, et nad kokku ei hoi a (minu sõrendus. — H. S.). Sellepärast, et nad aru ei saa ikka veel, missuguse jõu nad sünnitavad, kui kõik ühinevad.» ⁴⁶⁶

Kuna avaldatud nõudmised olid eesti töörahva elulisteks nõudmisteks, siis ühinesid töölisorganisatsioonid üksteise järel üle kogu maa Töörahva Ühise Väerinde platvormiga. Töölisorganisatsioonide, samuti väikemaaapidajate ühingute, haigekassade, spordiseltside jt. tööliste mõju all olevate seltside koosolekuil võeti omaks ühise väerinde «12 nõudmist».

20.—22. märtsil 1922 Tallinnas toimunud II üleriiklik

⁴⁶⁴ «Tallinna Tööline», proovinumber, jaanuar 1922.

⁴⁶⁵ Sealsamas.

⁴⁶⁶ Sealsamas.

maatöölaliste ühingute kongress, kus olid esindatud 63 ühingut 5600 organiseeritud maatöölisega⁴⁶⁷, võttis samuti omaks Tööraha Ühise Väerinde nõudmised. 25. ja 26. märtsil Tallinnas toimunud üle-eestimaaline vabrikute ja tehaste töölisvanemate kongress võttis vastu otsuse, milles öeldi: «On ühinenud vabrikant ja hallparun. Selle ühinemise viljana seisab K. Pätsi valitsus. Kurnajate ühisele väerinnale tuleb ka Eestis vastu seada tööraha ühine väerind.»⁴⁶⁸ «Selle otsuse tähtsus seisab selles,» kirjutab «Tallinna Tööline», «et nüüd terve töölisklass 12 nõudmise lipu alla on asunud. Maaproletariaat ütles seda oma ühiste kongressi ja linnaproletariaat — oma vanemate kongressi suu läbi. Nii on lühikese ajaga loodud terve töölisklassi ühine väerind kurnajate vastu.»⁴⁶⁹ «12 nõudmist» said aluseks, millele tuginedes tugevnes ja kasvas töölisorganisatsioonide mõju. Aktiivselt võitles tööraha ühise väerinde taktika elluviimise eest EKNÜ, kelle mõju laienes pidevalt ka legaalsele töölisnoorsoo liikumisele. Selle edukaks juhtimiseks asutati ametiühingute juurde noortekomisjonid. Esimesena loodi noortekomisjon 1922. a. märtsis Tallinna Metallitöölaliste Ametiühingu juurde. Komisjoni tööd juhtis EKP liige. 1922. a. lõpuks oli noortekomisjonidesse koondatud 5000 töölisnoort, nendest Tallinnas 3000.⁴⁷⁰ Töölisorganisatsioonide juurde asutatud noortekomisjonid võitlesid aktiivselt töölisnoorsoo raske majandusliku olukorra parandamise ning talle poliitiliste õiguste kindlustamise eest.

Eestis eksisteerisid Lääne-Euroopa kapitalistlikest maadest mõnevõrra erinevad tingimused, mida tuli arvestada ka Tööraha Ühise Väerinde taktika rakendamisel. Nii olid enamikus Euroopa kapitalistlikes maades kommunistlikud parteid legaalsed. Eestis aga oli EKP illegaalne, mistõttu ta ei saanud enda nimel teha töölisorganisatsioonidele ettepanekut ühiseks võitluseks. Seepärast tuli parteil juhtida ühise väerinde moodustamist illegaalselt, oma liikmete kaudu, kes võtsid osa legaalsetest töölisorganisatsioonidest. Seega oli EKP-l tööraha ühise väerinde loomine tunduvalt raskem kui kommunistlikel parteidel enamikus Euroopa kapitalistlikes maades. Kui Lääne-

⁴⁶⁷ ORKA, fond 1746, nim. 1, s.-ü. 4, l. 33.

⁴⁶⁸ «Töö» 1922, nr. 4(10), lk. 157.

⁴⁶⁹ «Tallinna Tööline» nr. 17, l. IV 1922.

⁴⁷⁰ Eesti NSV ajalugu. Teine trükk, Tallinn 1957, lk. 441.

Euroopas seisis suur osa tölisorganisatsioonide parempoolsete sotsiaaldemokraatide mõju all, siis kodanlikus Eestis oli sotside liidrite mõju organiseerunud tööliste hulgas tühine. 1921. a. lõpul oli Eesti Sotsiaaldemokraatliku Tööliste Partei Tallinna osakonnal kokku ainult 96 liiget, kusjuures sellesse parteisse kuulus vaid kaks tööliste kollektiivi (Mayeri keemiatehas ja Raudtee Tehased), kus partei liikmeid oli umbes 10. Narvas kuulus sotside parteisse veelgi vähem töölisi. Sotside mõju oli väike ka ametiühinguliikumisele ning vabrikute ja tehaste töölisvanemate nõukogus.⁴⁷¹ Kuid sotsidel ja teistel väikekodanlike «töölisparteide» liidritel oli küllaltki suur mõju organiseerimata töörahva hulgas, millest tuleneski üks põhilisi erinevusi ühise väerinde taktika rakendamisel Eestis. Kui Lääne-Euroopas oli ühise väerinde loomisel esiplaanil sotsiaaldemokraatide liidrite paljastamine ja nende isoleerimine organiseerunud töolistest, siis Eestis nihkus esikohale «kõikide ükskõiksete hulkade otsekohene äratamine ja organiseerimine».⁴⁷² Kuid see ei tähendanud, et EKP võis ühise väerinde organiseerimisel unustada sotsiaal-äraandjad. Võideldes aktiivselt kogu töörahva koondamise eest ühise väerinde nõudmistele ümber, paljastas EKP samal ajal halastamatult sotse ja teisi reformistlikke liidreid selleks, et nende mõju alt ära kiskuda ausaid töölisi.

Võttes arvesse sotside ja tööerakonna liidrite võrdlemisi suurt mõju organiseerimata töörahva hulgas, püüdis EKP leida ühise väerinde organiseerimisel nendega koostööd, millest nad aga keeldusid. Kuigi sotsid ja tööerakondlased kuulutasid endid igal sammul töörahva huvide kaitsjaks, tegid nad ühise väerinde organiseerimise abistamise asemel kõik selle nurjaajamiseks. Selleks alustati alatut laimukampaaniat töörahva «12 nõudmise» võltsimiseks ja moonutamiseks ning tööliklassi ideelise juhi — EKP laimamiseks. Seda teostati samuti selleks, et õigustada partei lihtliikmete ees liidrite äraütlemist ühiserinde organiseerimisest. Sotside häälkandja «Tulevik» teatas avalikult, et «12 nõudmist» olevat sarnane segu, «... mis ei kõlba ei töörahva ühinemise ega võitluse aluseks».⁴⁷³ Tööerakonna häälkandja «Vaba Maa» alustas demagoogi-

⁴⁷¹ A. Liebman, Eesti Töörahva Ühine Väerinne, «Rahva Hääl» nr. 32 (4304) 7. II 1957.

⁴⁷² «Kommunist» nr. 3(53), 4. II 1922.

⁴⁷³ «Tulevik» nr. 16, 26. II 1922.

liselt kära «pahempoolse valitsuse» moodustamisest. Ta kurtis, et tööerakond olevat sunnitud osa võtma kodanlikust valitsusest seetõttu, et riigikogu pahempoolsed rühmad ei tahtvat luua pahempoolset valitsust. Sellise demagoogia eesmärgiks oli veenda töörahvast selles, nagu ei kaitseks kommunistlik fraktsioon töötajate huvisid tegudes, vaid ainult sõnades, s. o. nõudmiste formuleerimise ja esitamisega. Tööerakondlaste ja sotside alatu demagoogia paljastati EKP poolt juurteni. 29. märtsil 1922 avaldas «Tallinna Tööline» Tallinna Ametiühingute Kesknõukogu avaliku kirja tööerakonnale ja sotsiaaldemokraatidele töörahva valitsuse moodustamise kohta. Kesknõukogu pani ette selle valitsuse tegevusprogrammi aluseks võtta ühise väerinde «12 nõudmist». Kirjas rõhutati, et Kesknõukogu on nõus mainitud nõudmiste ühise arutamise ja täiendamisega neis osades, mis on võib-olla puudulikult formuleeritud või ei kaitse küllaldaselt töörahva huve.⁴⁷⁴ Kuid sotsid ja tööerakond ei vastanud avalikule kirjale. 4. aprillil 1922 esitasid riigikogu kommunistlik fraktsioon, Tallinna Ametiühingute Kesknõukogu, Eesti Maatöölise Ühingute Üldliidu juhatus, Eesti Iseseisva Sotsialistliku Töölise Partei riigikogu rühm ja Eestimaa Vabrikute Töölise Vanemate Keskkomitee tööerakonnale ja sotsiaaldemokraatlikule parteile Töörahva Ühise Väerinde nimel uue ettepaneku töörahva valitsuse moodustamiseks. Sotsid ja tööerakond lükkasid ka selle ettepaneku tagasi.

Asjaolu, et sotside ja tööerakonna liidrid ei võtnud vastu töölisorganisatsioonide ettepanekuid nii töörahva valitsuse kui ka «12 nõudmise» ühise arutamise kohta ega asunud võitlema nende teostamise eest, veenis töörahvast selles, et nad on ainult sõnades töörahva huvide kaitsjad, tegudes aga kodanluse ustavateks teenriteks. Selle tagajärjel langes tunduvalt sotside ja tööerakonna mõju töörahvale.

Üheaegselt töötavate kihtide koondamisega Töörahva Ühise Väerinde lipu alla, suunas EKP töötajad ka revolutsioonilisse võitlusse «12 nõudmise» elluviimise eest. Nende, töötavale rahvale lähedaste nõudmiste teostamise eest võideldes ei unustanud EKP hetkekski Eesti proletariaadi peaülesannet — võitlust kodanluse võimu kukutamise ja nõukogude võimu taaskehtestamise eest.

⁴⁷⁴ «Tallinna Tööline» nr. 16, 29. III 1922.

Juba 23. märtsil 1922 otsustas Tallinna Ametiühingute Kesknõukogu ja riigikogu kommunistlik fraktsioon EKP näpunäiteil nõuda rahvahääletust 1920. a. põhiseaduse rea paragrahvide muutmiseks ja täiendamiseks. Need täiendused nägid ette balti parunitelt võõrandatud mõisate eest tasu mittemaksmise, inimväärset ülalpidamist kindlustava töötasu alammäära, külakehvistu ja osalt kesk-talupoegkonna rendimaksust vabastamise jne. seaduslikku fikseerimist 1920. a. põhiseaduses.⁴⁷⁵

Kodanlik valitsus ei lasknud muidugi nõutud rahvahääletust teostada.

1922. aastal toimus seoses Tööraha Ühise Väerinde loomisega ametiühingute edasine tugevnemine. See väljendus nii liikmete arvulises kasvus kui ka nende klassiteadvuse ja revolutsioonilise aktiivsuse tõus. Tähtsat osa ametiühingute tugevnemisel etendasid nii nende reorganiseerimine tööstusharude järgi kui ka EKP juhtimisel korraldatud tööliste ametiühingutesse organiseerimise nädalad. Esimesena korraldas veebruaris tööliste organiseerimisenädala Tallinna Metallitööliste Ametiühing.⁴⁷⁶ Selle tulemusena suudeti organiseerida ametiühingusse rohkem töölisi kui algul loodeti. Nii näiteks astusid a/s «Ilmarine» masinaehitustehases ametiühingu liikmeiks kõik töölised, a/s «Franz Krulli» masinaehitustehases 80% töölistest jne.⁴⁷⁷ 1. maiks 1922 oli Tallinna Metallitööliste Ametiühingusse koondatud 3329 töölist.⁴⁷⁸ Tallinna Keemia-Paberitööliste Ametiühingu liikmete arv tõusis organiseerimisenädala tagajärjel 152-lt 716-le, seega 4 korda.⁴⁷⁹ Pärnus tõusis organiseerimisenädalate tulemusena ametiühingute liikmete arv 100% ja Tartus 75% võrra.⁴⁸⁰ Organiseerimisenädalate korraldamise tagajärjel ei kasvaanud ainuüksi ametiühingute liikmete arv, vaid asutati juurde ka terve rida uusi ametiühinguid. Nii asutati Pärnus 1922. aastal neli uut ametiühingut.⁴⁸¹ Võideldes aktiivselt Tööraha Ühise Väerinde nõudmistega teostamise eest, korral-

⁴⁷⁵ «Tallinna Tööline» nr. 19, 6. IV 1922.

⁴⁷⁶ ORKA, fond 1766, nim. 1, s.-ü. 2, l. 53.

⁴⁷⁷ Sealsamas, s.-ü. 1, l. 35.

⁴⁷⁸ Sealsamas, l. 39.

⁴⁷⁹ Sealsamas, Tallinna Keemia-Paberitööliste Ametiühingu fond nr. 1756, nim. 1, s.-ü. 1, l. 96.

⁴⁸⁰ Sealsamas, fond 1746, nim. 1, s.-ü. 4, l. 33.

⁴⁸¹ Sealsamas, fond 1755, nim. 1, s.-ü. 25, l. 47.

dasid ametiühingud streikide organiseerimise kõrval ka arvukalt revolutsioonilisi tööliiskoosolekuid ja miitinguid, kus võeti vastu resolutsioone, milles nõuti sõjaseisukorra kaotamist, amnestiat poliitilistele vangidele ning nende piinamise ja peksmise lõpetamist vanglais ja kaitsepolitseis, töörahvale samasuguste demokraatlike õiguste ja vabaduste kindlustamist nagu kodanlusel, sõbralike ja tihedate suhete loomist Nõukogude Venemaaga jne. Nende koosolekute ja töörahvale arvukate poliitiliste loengute korraldamisega tõstsid ametiühingud tunduvalt töötavate kihtide klassiteadvust ja revolutsioonilist aktiivsust.

Selleks, et demonstreerida kodanlusele ekspluateeritavate kihtide ulatuslikku koondumist Tööraha Ühise Väerinde lipu alla, otsustasid ametiühingud ja töölisorganisatsioonid EKP juhtimisel korraldada ühisrinde loosungite all kogu maal 1. mail poliitilisi demonstratsioone. Juba varakult hakkasid ametiühingud ja teised töölisorganisatsioonid valmistama ette maidemonstratsioonide läbi viimist. 1922. a. aprilli algul ja keskel üle maa toimunud töölisorganisatsioonide koosolekuil valiti 1. mai pühitsemise organiseerimiseks vastavad komisjonid.

28. aprillil 1922 suleti kodanlike võimude poolt Tööraha Ühise Väerinde häälekandja «Tallinna Tööline». Sulgemise ettekäändeks oli 27. aprillil ajalehes lühendatud kujul avaldatud Kominterni maiüleskutse, milles olevat kutsutud kodanliku riigi kukutamisele. Samuti teostati 1. mai eel töölisliikumise tegelaste areteerimisi. Selliste vägivallaaktidega töörahva kallal tahtis kodanlus, kes kartis tööliste maimeeleavaldusi, töörahvast hirmutada, selleks et ära hoida nende revolutsioonilisi väljaastumisi 1. mail.

Vastuseks EKP Keskkomitee ja Tallinna Linnakomitee üleskutsetele, võttis maidemonstratsioonist Tallinnas osa üle 20 000 töölise ligi 100 lipu ja loosungiga.⁴⁸² Demonstratsioon, mis toimus hüüdlause all: «Nõuame avaliku tegevuse vabadust Komparteil ja Kommunistlikule Noorsooühingule!», «Käed eemale Nõukogude Venemaa küljest!», «Ainult töörahva valitsus päästab töörahva näljasurmast!», liikus läbi linna Kadriorgu, kus toimus miiting. Riigikogu kommunistliku fraktsiooni saadikud nõudsid

⁴⁸² «Punane Täht» nr. 1, 5. V 1922.

miitingul töörahva nimel EKP-le tegevusvabadust. Demonstrandid laulsid orkestri ja tööliiskoori saatel «Internatsionaali» ja teisi revolutsioonilisi laule. Samasugused võimsad 1. mai demonstratsioonid toimusid Tartus, Narvas, Valgas ja mujal. Paides võttis demonstratsioonist peale tööliste osa ka suur hulk ümbruskonna maatöölisi Väätsalt, Koigist, Säreverest ja mujalt. Kohilas, kus demonstratsioonist võttis osa 400—500 inimest (peamiselt Kohila paberivabriku ja Tohisoo nahavabriku töölised), esines osavõtjaile miitingul päevakohase kõnega revolutsionäär P. Keerdo.⁴⁸³ Maatöörahva hästi organiseeritud demonstratsioon toimus Saaremaal Uuemõisa vallas.

Töolisliikumise kiire aktiveerumine ja laienemine ajas kodanluse raevu. Rakendati kõik abinõud revolutsioonilise liikumise mahasurumiseks.

Ööl vastu 3. maid tabaski eesti töötavat rahvast raske löök. Kodanlusel läks korda reetmise tõttu areteerida ja pärast piinamist tappa EKP Keskkomitee sekretär V. Kingissepp, kelle näol Eesti töörahvas kaotas juhi, kes pühendas kogu oma elu ennastsalgavale revolutsioonilisele võitlusele töörahva huvide eest. V. Kingissepa nimega on lahutamatult seotud EKP ja eesti töolisliikumise ajalugu. Teatele tema mõrvamisest vastasid eesti töölised protestistreikidega, kusjuures Tallinna tööliste protestistreiki juhtis Tallinna Ametiühingute Kesknõukogu.⁴⁸⁴ Riigikogu kommunistlik fraktsioon esitas valitsusele rea arupärimisi, nõudes mõrvarite karmi karistamist. Kodanlik valitsus jäi neile nõudmistele muidugi kurdiks.

Nõukogude Venemaal, kus rahvas ühines Eesti töörahva leinaga, toimus rida protesti- ja leinamiitinguid. Vene linn Jamburg nimetati ümber Kingissepaks. Kogu maailmas pühendas kommunistlik ajakirjandus Kingissepale järelehüüdeid.

Hoolimata terrorilainest ja töolisorganisatsioonide rüüstamisest, mis järgnes V. Kingissepa mõrvamisele, jätkas EKP raugemata hooga oma tööd. J. Anveldi, O. Rästase, J. Kreuksi jt. juhtimisel toimus parteisidemetate taastamine, uute konspiratiivkorterite muretsemine

⁴⁸³ «Punane Täht» nr. 1, 5. V 1922.

⁴⁸⁴ ORKA, fond 2000, nim. 1, s.-ü. 1133, l. 46; fond 1766, nim. 1, s.-ü. 1, l. 39.

ning töörahva mobiliseerimine määratsevale reaktsioonile vastulöögi andmiseks.

1922. a. suvel toimunud hoogne töörahva revolutsiooniline võitlus, mis väljendus eelkõige streigiliikumise tõususe, näitas, et EKP Keskkomitee oli J. Anveldi jt. juhtimisel parandanud kevadel parteile ja töölisorganisatsioonidele löödud rasked haavad. Juba 5. mail ilmus uus Töörahva Ühise Väerinde häälekandja «Punane Täht», mida julma valge terrori tingimustes saadi välja anda ainult kaks numbrit. Legaalse ajalehe ilmumine otsekohe pärast V. Kingissepa mõrvamist omas määratu suurt tähtsust töötajate mobiliseerimisel võitlusse määratseva reaktsiooniga. Töölislehe ilmumine tõstis töötajate revolutsioonilist meeleolu ja tõendas neile, et kodanlus ei ole mingisuguste vahenditega võimeline hävitama revolutsioonilise liikumise juhti EKP-d.

Ainuüksi juulis 1922 toimus 5 streiki, milledeks oli töötasu alammäära kindlaksmääramine. Hästi organiseeritud ja teiste klaasivabrikute tööliste poolt toetatud Meleski klaasivabriku tööliste streik lõppes võiduga. Streikijate nõue töötasu alammäära kindlaksmääramiseks rahuldati.⁴⁸⁵

11. juulil 1922 Tartus alanud «Teguri» tehase üldstreik kasvas EKP mõju all seisva Tartu Ametiühingute Kesknõukogu juhtimisel Tartu metallitehaste üldstreigiks, kus peanõudeiks olid: töötasu tõstmine ja selle alammäära kindlaksmääramine, töölistele 2-nädalase tasulise puhkuse kindlustamine ning ametiühingutega kollektiivlepingu sõlmimine. Vabrikandid püüdsid kohe üldstreiki lämmatada väljastpoolt toodud töölistega, keda kasutati tasu eest streigimurdjatena. Kuid streigikomitee elava selgitustöö tulemusena loobusid uued töölisel tööle asumast. Seejärel asusid vabrikandid streiki lämmatama politsei kaasabil. Alles 21. augustil 1922 suudeti julma vägivalla abil streik lõplikult maha suruda, kusjuures vabrikantidel tuli siiski tööliste palku 10% võrra tõsta.

Tartu metallitöölise üldstreigi toetamiseks hakkasid 17. juulil Tallinnas streikima Balti puuvillavabriku töölised. Nõuti palkade tõstmist 25% võrra ning töötasu alammäära kindlaksmääramist. Teiste Tallinna suurkäitiste töölised toetasid streikijaid nii aineliselt kui ka moraalselt.

⁴⁸⁵ ORKA, fond 2000, nim 1, s.-ü. 1132, l. 19.

selt. Näiteks a/s «Franz Krulli» masinaehitustehase töö-
lised otsustasid 4. augustil toimunud üldkoosolekul üks-
meelselt annetada streikijate toetamiseks päevapalga ning
vabrikantidelt nõuda töötasu alammäära kindlaksmää-
ramist.⁴⁸⁶ Alles politseilise vägivallega ning vabrikukor-
terites elavate tööliste tänavale viskamise ähvardusega
suudeti augusti keskel Balti puuvillavabriku tööliste üks-
meelne streik murda.⁴⁸⁷

Streikide vägivaldne mahasurumine rikkus jämedalt
1920. a. põhiseadust, milles reklameeriti streigivabadust.

Rida 1922. a. hilissuvel ja sügisel toimunud arvukaid
streike (Pärnu trükitööliste, Viljandi piimaühingu tööliste
jt.) lõppes tööliste täieliku võiduga.

Vaevalt viis kuud pärast V. Kingissepa mõrvamist
tuli 1922. a. oktoobris Aruküla jaama lähedal J. Anveldi
jt. juhtimisel kokku EKP IH kongress. Selleks ajaks oli
parteiliikmete arv kasvanud 1320-le. Kongress, mis nõu-
dis võitluse intensiivistamist linna ja maa töötavate hul-
kade liitmiseks tööliklassi ja tema organisatsioonide
ümber, pööras suurt tähelepanu proletariaadi liitlase küsi-
musele, töö parandamisele töötavate naiste ja noorsoo
hulgas. Nii tööliklassi ja töötava talurahva vahelise liidu
tugevdamiseks kui ka töö parandamiseks naiste ning
noorsoo hulgas anti parteiorganisatsioonidele vajalikud
juhised ja näpunäited. Partei ees seisvate võitlusülesan-
nete täitmiseks oli vaja tugevdada partei enese ridu. See-
tõttu nõudis kongress partei ridade täiendamist uute
aktiivsete tööliklassi ürituse eest võitlejatega. Kongres-
sil märgiti ära legaalse töölisajakirjanduse tähtis osa
partei taktika ellurakendamisel ning rõhutati, et legaalne
töölisajakirjandus täitis lünka, mille tekitas 1922. a. mais
toimunud illegaalse ajakirjanduse rüüstamine. Kongress
kutsus igati toetama töölisajalehti, sellele vaatamata, et
nad «Einbundi, Sootsi ja kamba nuhtkohtute piirkonnas
poole suuga on sunnitud kõnelema. Meie partei asi on
põrandaaluse lehega täiendavalt seda välja ütelda, mis
põranda pealsetel proletaarlastel suhu peab jääma».⁴⁸⁸

EKP III kongressi ajalooline tähtsus seisab selles, et
ta andis partei- ja töölisorganisatsioonidele vajalikud

⁴⁸⁶ «Meie Hää» nr. 11, 8. VIII 1922.

⁴⁸⁷ «Uus Meie Hää» nr. 3, 2. IX 1922.

⁴⁸⁸ L. R a n d m e t s, Kommunistlik ajakirjandus Tööraha Ühise
Väerinna loomise ja kindlustamise perioodil, «Eesti Kommunist» 1957,
nr. 5, lk. 50.

juhised ja näpunäited Töörahma Ühise Väerinde kindlustamiseks ja laiendamiseks ning töörahma ettevalmistamiseks võitluseks nõukogude võimu taaskehtestamise eest.

Otsekohe kongressi järel alustasid partei- ja töölisorganisatsioonid EKP Keskkomitee juhtimisel energilist võitlust vastuvõetud otsuste ellurakendamiseks. Lähtudes EKP III kongressi nõudeist, laiendas kommunistlik ajakirjandus käsitletavate küsimuste ringi. Senisest rohkem hakati ajakirjanduses rääkima poolproletaarlaste elust ja nõudmistest, selleks et koondada neid tihedamalt tööstusproletariaadi ümber. Maatöölise ja töötava talurahva elu valgustamiseks, tema klassiteadvuse tõstmiseks rajati spetsiaalne ajaleht «Töö Täht», mille esimene number ilmus 6. detsembril 1922. aastal. Märgatavalt laiendati maal tehtavat poliitilist selgitustööd, aktiveeriti tööd töölisnoorsoo ja naiste hulgas jne.

1922. aastal toimunud ametiühingute tugevnemine ja nende juhtimisel üha laienev töörahma revolutsiooniline võitlus lõi eeltingimused töölisühingute üleriigilise keskorgani ellukutsumiseks. Samuti tuli kodanlikul valitsusel mainitud tegurite mõjul anda luba Eestimaa Ametiühingute II kongressi kokkukutsumiseks. Kogu maad haaranud võimsa revolutsioonilise liikumise survele ei julgenud kodanlus enam takistada kongressi kokkutulekut, nagu ta seda tegi eelneval aastal.⁴⁸⁹ Töölisühingute ülemaalse keskorganina loodi Tallinna Ametiühingute Kesknõukogu initsiatiivil hilissuvel Ajutine Üleriiklik Töölisühingute Kesknõukogu, mille juhatusse valiti 14. septembril 1922 toimunud koosolekul J. Lauristin, P. Keerdo, V. Kangur, S. Andrejev, Ed. Kägu jt.⁴⁹⁰ Ajutine Kesknõukogu, mille juhatuse esimeheks oli Ed. Kägu ja sekretäriks P. Keerdo, valmistas ette Eestimaa ametiühingute II kongressi, millel püstitati ametiühingute ette uued võitlusülesanded ning anti nende teostamiseks vajalikud juhendid. Samaaegselt ametiühingute kongressi ettevalmistamisega töötati Ajutise Kesknõukogu juhtimisel välja töölisühingute üleriikliku keskorgani — Eestimaa Töölisühingute Üldliidu põhikiri, mis registreeriti kodanlike võimude poolt 16. oktoobril 1922.⁴⁹¹ Töölisorganisatsioonide

⁴⁸⁹ Selle kohta vt. lähemalt A. Liebman, Lehekülgi Eesti ametiühingute ajaloost, «Rahva Hääl» nr. 278 (4450), 27. XI 1957.

⁴⁹⁰ ORKA, fond 1746, nim. 1, s.-ü. 2, l. 3.

⁴⁹¹ ORKA, Tallinna Ametiühisuste Kesknõukogu fond nr. 1753, nim. 1, s.-ü. 1, l. 3.

ülemaalse keskorgani asutamine oli töölisliikumise tõsi- seks saavutuseks.

II ametiühingute kongress toimus Tallinnas 27.—29. novembril 1922 töölistarskusseltsi «Valvaja» ruumes. Kongressil olid esindatud 121 ametiühingut 19 863 liik- mega. Kongressi juhatusse valiti J. Lauristin, A. Hansen, A. Reinson, J. Tomp, H. Heidemann, P. Keerdo jt. Aju- tise Ülemaalse Töölisühingute Kesknõukogu nimel avas A. Hansen kongressi.⁴⁹² Ta rõhutas oma avakõnes, et visa võitluse tulemusena on töölisühingud suutnud võita endile eluõiguse kodanlikus Eestis. «Töölisühisused on asunud kindla klassivõitluse alusele, ära tundes, et end võib vabastada ainult revolutsioonilise võitluse teel. Isegi metsanurgad on need seisukohad juba omaks võtnud. Töölisühisused on suutnud koondada oma ümber hulke, mis näitab, et ta liikumine õigel alusel. 2. kongress tahab jätkata esimese takistatud tööd.»⁴⁹³ Keskseks küsi- museks kongressil oli Tööraha Ühise Väerinde kindlus- tamine ja laiendamine. Ühel häälel võttis kongress vastu otsuse, milles tunnistati õigeks ja kiideti heaks ühise väe- rinde «12 nõudmist» ja kohustati kõiki töölisorganisatsi- oone jätkama ning laiendama agitatsiooni ja revolutsi- oonilist võitlust nende elluviimise eest. Vastuvõetud reso- lutsioonis, kus nõuti tööraha ühise väerinde kindlusta- mist ja laiendamist, märgiti: «Oma jõu suurendamiseks peavad palgatöölised ja teenijad ühisesse väerinda tõm- bama ka poolproletaarlased ja teised oma tööjõust elavad hulgad (väikerentnikud, väikekalamehed, käsitöölised); selleks tuleb tööliklassil nende tööraha kihtidega kokku- leppida ühiseks väljaastumiseks vastastikuse toetamise alusel.»⁴⁹⁴

Kongressi otsustes nõuti töölisorganisatsioonidelt seni- sest suurema tähelepanu omistamist poolproletaarsete hulkade organiseerimisele, nende koondamisele Tööraha Ühisesse Väerindesse ning tööliklassi ja töötava talu- rahva liidu tugevdamisele.

Pärast päevakorrapunkti «Töölisühisuste lähemad üles- anded majanduslikul, poliitilisel ja organisatsioonilisel alal» arutamist, otsustas kongress nõuda kodanlikult

⁴⁹² ORKA, fond 1746, nim. 1, s.-ü. 4, l. 29.

⁴⁹³ Sealsamas.

⁴⁹⁴ Sealsamas, l. 39—40.

valitsuselt tsariaegsete seaduste ära kaotamist, töörahvale koosolekute, sõna-, trüki- jt. vabaduste kindlustamist, omavalitsuste valimisseadusest igasuguste kitsenduste kaotamist, mis on suunatud töörahva vastu jne. Kongress kutsus töötajaid üles astuma välja inimväärilise töötasu eest ja 8-tunnilise tööpäeva kaitseks ning ta laiendamiseks nende tööharude peale, kus seni on veel maksev pikem tööaeg.⁴⁹⁵

Kongress kujundas lõplikult välja töölisühingute üleriikliku juhtiva keskorgani — Eestimaa Töölisühingute Üldliidu, mida juhtis Kesknõukogu⁴⁹⁶ ja selle juhatus. Kesknõukogusse valiti 50 liiget ja 25 kandidaati ning selle juhatusse 9 liiget (J. Tomp, A. Hansen, J. Lauristin, O. Piir, P. Keerdo jt.) ja 5 kandidaati (H. Hallik, V. Kangur, S. Andrejev jt.). Kesknõukogu esimeheks valiti kommunist J. Tomp ja sekretäriks kommunist P. Keerdo.

II ametiühingute kongressi ajalooline tähtsus seisab selles, et ta seadis tähtsaima võitlusülesandena ametiühingute ette Töörahva Ühise Väerinde kindlustamise ja selle sotsiaalse baasi laiendamise kõigi ekspluateeritavate kihtide kaasatõmbamise näol.

V. I. Lenin rõhutas oma 1. juulil 1921. aastal Kominterni III kongressil peetud kõnes, et kodanluse üle võidu saavutamiseks tuleb kommunistlikel parteidel võita enda poole mitte ainult töölisklassi, vaid ka ekspluateeritava maaelanikkonna enamus.⁴⁹⁷ Ta näitas, et Töörahva Ühise Väerinde loomine tähendab sisuliselt tiheda liidu loomist töölisklassi ja töötava talurahva vahel. Asjaolu, et rida ühise väerinde nõudmisi (nagu rendimaksu kaotamine, endistele mõisatöölistele tasuta eluasemete andmise kindlustamine jne.) kajastas just töötava talurahva elulisi huve, näitab, et EKP lähtus Töörahva Ühise Väerinde platvormi väljatöötamisel V. I. Lenini juhendeist. Et väga tähtsaks ülesandeks oli maatöörahva tõmbamine Töörahva Ühise Väerinde ridadesse, siis teostasid töölisorganisatsioonid EKP juhtimisel maal aktiivset poliitilist selgitustööd. Maal tehtavat tööd juhtis EKP peamiselt ametiühingute kaudu. Ametiühing või töölisorganisatsioon võttis oma šefluse alla ühe valla, kelle töörahvaga ta lõi tihe-

⁴⁹⁵ ORKA, fond 1746, nim. 1, s.-ü. 4, l. 44.

⁴⁹⁶ Seda tuntakse tavaliselt Eestimaa Ametiühingute Kesknõukogu nime all.

⁴⁹⁷ Vt. V. I. Lenin, Teosed, 32. kd., Tallinn 1955, lk. 451.

dad sidemed. Ametiühingute organiseerimisel tegid linna-
töölised tihti väljasõite, nn. vennaskülaskäike valdadesse.
Sellised väljasõidud aitasid kaasa linna- ja maatöörahma
lähenemisele. Linnatöölised selgitasid maatöörahmale
ühise väerinde nõudmisi, andsid edasi oma võitluskoge-
musi, abistades põllutöölisi ja väikemaapidajaid nende
võitluses oma majandusliku olukorra parandamise eest.
Tiheda liidu loomiseks töölisklassi ja töötava talurahva
vahel korraldati linna- ja maatöölise ühiseid konverentse.
See oli teiseks tähtsamaks vormiks maatöörahma kaasa-
tõmbamisel Töörahma Ühise Väerinde ridadesse. Esimene
maa- ja linnatöölise ühine maakondlik konverents toimus
1922. a. novembris G. Abelsi, B. Kummi, V. Kanguri,
A. Murro jt. poolt organiseerituna Pärnus. Kesksel kohal
konverentsi töös oli tööstusproletariaadi ja maatöörahma
ühise võitluse organiseerimise küsimus ning kõigi eks-
pluateeritavate kihtide tihe koondamine Töörahma Ühise
Väerinde lipu alla. Konverentsil vastuvõetud otsustes
kohustati nii linna- kui maatöölise organisatsioone võtma
kasutusele kõik abinõud selleks, et töörahvas kõigi oma
tähtsamate nõudmiste kaitseks välja astuks ühises väe-
rinnas, kusjuures ühel kihil tuleb «teist toetada nii, nagu
oleks teiste nõudmine ta oma asi».⁴⁹⁸

Andes oma otsustes töölisorganisatsioonidele konk-
reetsed juhised ja näpunäited kõigi töötavate kihtide Töö-
rahva Ühisesse Väerindesse koondamiseks, otsustas kong-
ress «üles kutsuda kõiki palgatöörje, vaatamata ilma-
vaate, rahvuse, sugu, usu jne. peale, koonduma oma võit-
luskantside — töölisühisuste ümber, luues ühist väerinda
kõigi kurnatutega kurnajate ühise väerinna vastu, jätkas-
tes järeljätmatult võitlust töörahva klassivõitluse lõpp-
sihi — sotsialistliku ilmakorra teostamise eest».⁴⁹⁹ Edasi
juhiti kongressi poolt vastuvõetud resolutsioonis «... kõi-
gi tööliste tähelepanu selle peale, et nad alati valiks oma
esitajateks, ükskõik kuhu, kas saadikuteks, organisatsi-
oonide juhtivatele kohtadele jne. ainult kindlaid klassi-
teadlikke töölisi, hoidudes igasuguste töölishuvide maha-
sahkerdajate ja kõhklejate (sotside ja metsotside) eest,
sest tööliste võitlus oma vabanemise eest kapitali ikkest
ei saa tunnistada mingisugust muud põhimõtet ega lubada

⁴⁹⁸ ORKA, fond 1755, nim. 1, s.-ü. 18, l. 9.

⁴⁹⁹ Sealsamas, l. 11.

kõhklemist, kui ainult ja üksi revolutsioonilist klassivõitlust.

Maha loidus ja kõhklemine! Elagu revolutsiooniline klassivõitlus!»⁵⁰⁰

Pärnumaa linna- ja maatöölise ühisele konverentsile järgnesid 1923. aastal konverentsid Tartu-, Viljandi-, Viru-, Harju- ja Valgamaal. Need andsid suure tõuke põllutöölise organiseerumisele ja kaasatõmbamisele võitlusse kodanluse vastu, tõstes tunduvalt maatööraha klassiteadvust ja revolutsioonilist aktiivsust.

Maal tehtava poliitilise töö käigus selgus, et ühise väerinde nõudmistest ei leidnud maatööraha hulkades vajalikku toetust mõisate tükeldamise seismapaneku nõue. Kui töötav talurahvas võttis vastu kõik teised ühise väerinde nõudmised ja kiitis need heaks, siis ei nõustunud suur osa talurahvast aga mõisate tükeldamise seismapaneku nõudmisega. Seetõttu tõstis EKP peatselt esikohale nõudmise moodustada maatöölise, kehvade asunikude ja muu maatööraha esindajatest maakomiteed, kes määraksid riigi maatagavara kasutamise viisi ja maasaajad, et jagatav maa ei satuks kulakute ja valgekaartlaste kätte. See aitas tunduvalt kaasa talurahva koondamisele ühise väerinde ridadesse, tugevdas tööliklassi ja töötava talurahva võitlusliitu. Ent talupoegade kahtlusi see lõplikult veel ei hajutanud, sest EKP ei tunnistanud avalikult Eesti Tööraha Kommuuni vigu maaküsimuses. Partei ei öelnud tollal veel selgelt ja kindlalt, et kodanluse poolt maast ilmajäetud töötavad talupojad varustatakse pärast nõukogude võimu taaskehtestamist maaga. Seepärast tõlgitsesid töötava talurahva hulgad agraarprogrammi ikkagi veel nii, et mõisad jäävad terveks ning neisse asutatakse ühismajapidamised. See asjalu raskendas EKP-l tööstus- ja maatöölise ning töötava talurahva kindla liidu loomist.

1923. aastal suurenes seoses majandusliku olukorra halvenemisega elanikkonna, eeskätt ekspluateeritavate ja väikekodanlike kihtide rahulolematuse valitseva korraga. See lõi reaalsed võimalused tööraha edasiseks koondamiseks ühise väerinde loosungite alla, tema revolutsioonilise aktiivsuse tõstmiseks.

Tähtsaks tööraha poliitilise teadvuse tõstmise, tema

⁵⁰⁰ ORKA, fond 1755, nim. 1, s.-ü. 18, l. 11.

ühisrinde loosungite alla koondamise vahendiks kujunes II riigikogu valimiskampaania 1923. a. kevadel. EKP ei saanud ka neil valimistel esineda oma nimekirjaga. Ta võttis valimistest osa legaalsete töölisorganisatsioonide kaudu, kes pooldasid klassivõitlust ja läksid valimistele ühise väerinde kandidaatide nimekirjadega.

Valimiste-eelses agitatsioonitöös paljastasid klassiteadlikud töölisel armutult kodanlikku kurnamiskorda ning Eestis valitsevat võltsdemokraatiat. Nad selgitasid tööta-jaile, et viletsusest võib neid päästa ainult töörahva valitsus. Selle saavutamiseks tuleb valimistel kogu töörahval koonduda tihedate võitlusriidadena ühise väerinde loosungite alla, et ühiselt jätkata võitlust enda vabastamise eest. Raugemata jõuga tegid valimiste eel poliitilist selgitustööd EKNÜ ning töölisorganisatsioonide juurde asutatud noorte- ja naiskomisjonid.

Selleks et takistada töölisorganisatsioonide agitatsiooni oma kandidaatide heaks, alustas kodanlus valimiste eel suurt ülemaalist areteerimiste ning töölisorganisatsioonide rüüstamise kampaaniat. Suleti töölisajalehed. Paljudes kohtades keelduti töölisorganisatsioonidele kõnekoosolekuteks ruume andmast jne. Mõrvati EKP Keskkomitee liige, Töörahva Ühise Väerinde saadikukandidaat J. Kreuks. Ülemaalse areteerimiskampaania ajal vangistati teiste seas ka suletud «Töölise» toimetaja, töörahva saadikukandidaat J. Lauristin.⁵⁰¹

Vähe sellest, Töörahva Ühise Väerinde lõhkumise ja töörahva petmise eesmärgil seadis kodanlus valimistel üles nn. «Töörahva Liidu» ja «Maarahva Partei» valimisenimekirjad. Neid reklameeriti kodanlikus ajakirjanduses kui «töörahva esindajate nimekirju». Tegelikult olid need nimekirjad aga moodustatud kaitsepolitsei ametnikest ja nuhkidest ning teistest töörahva vaenlastest.

Lisaks sellele tühistas kodanlik valitsus Töörahva Ühise Väerinde nimekirjad tähtsamates tööstuskeskustes — Tallinnas ja Virumaal ühes Narvaga —, kus kommunistid võisid saada kõige rohkem häali.

Töölisorganisatsioonide juhtimisel toimusid kõikjal protestikoosolekud kodanliku valitsuse vägivalla vastu, kus nõuti areteeritud töörahva saadikukandidaatide vabastamist, töölisliikumise ühe silmapaistvama juhi — J. Kreuksi

⁵⁰¹ Sellē kohta vt. lähemalt käesoleva töö lk. 110—111.

mõrvari karmi karistamis ning töölisajakirjandusele samasuguse ilmumisvabaduse kindlustamist nagu kodanlikul ajakirjandusel. Edasi nõuti arvukail tööliskoosolekuil kodanluse poolt tühistatud Tööraha Ühise Väerinde nimekirjade allesjätmist.

Tallinna Metallitöölise Ametiühingu üldkoosolekul 1923. a. aprillis ühel häälel vastuvõetud resolutsioonis, milles samuti esitati kodanlikule valitsusele ülalmärgitud nõudmised, märgiti muuseas järgmist: «Herrad eksivad, kui arvavad, et surveabinõudega töölisliikumist lüüa-tada saavad. Surve peale vaatamata jätkab Eesti töölisklass oma vabadusvõitlust ja teatab, et ta ennast hirmutada ei lase ning kodanluse ees põlvile roomama ei hakka. Elagu Tööraha Ühine Väerind kodanluse surve vastu.»⁵⁰²

5.—7. mail 1923 toimunud II riigikogu valimised, kus Tööraha Ühise Väerinde nimekirjad saavutasid suurt edu, kinnitavad, et Eesti töörahas ei lasknud tõesti end hirmutada kodanluse julmast vägivallast, vaid koondus tihedalt EKP ümber. Protestiks tööraha kandidaatide nimekirja tühistamise vastu hääletas 10 000 Tallinna töolist illegaalselt valmistatud valimisedelitega kodanliku valitsuse poolt tühistatud nimekirja poolt. See oli Eesti töölisklassi kõrge poliitilise teadlikkuse ja tema monoliitsuse eredaks näiteks. Valimistel anti Tööraha Ühise Väerinde nimekirjade poolt 43 711 häält ehk 9,5% häälte üldarvust⁵⁰³, mis on umbes 80% rohkem kui 1920. a. novembris toimunud I riigikogu valimistel. Koos nende häältega, mis töölised andsid Tallinnas ja mujal illegaalselt valmistatud valimisedelitega tühistatud ühisrinde nimekirjade poolt, sai Tööraha Ühine Väerinne 55 133 häält, mis on 122% rohkem kui I riigikogu valimistel. «Tööraha Ühise Väerinna võit valimistel on silmatorkav,» kirjutas pärast valimisi 13. mail 1923 ilmuma hakanud uus ühisrinde häälekandja «Tööraha Hääl» II riigikogu valimiste tulemusi analüüsid. «Sel võidul ei puudu välispoliitilise tähtsus, sest kodanlaste ja nende kannupoiste alatine tõendamine, et revolutsioonilistel töölistel ehk «Moskva poolehoidjatel» pole teps mõju, on hiilgavalt

⁵⁰² ORKA, fond 1766, nim. I, s.-ü. I, l. 63—64.

⁵⁰³ Eesti Entsüklopeedia, II, Tartu 1933, v. 665—666.

ümber lükatud. Tallinnast ja kogu maalt vaatab Euroopasse kommunistlike tööliste silm.»⁵⁰⁴

Sotsid kaotasid 20% neistki häältest, mis neile anti I riigikogu valimistel. Võrreldes aga häälte arvuga, mis neile anti 1919. aastal toimunud Asutava Kogu valimistel, langes sotsidele antud häälte arv II riigikogu valimistel üle 2,3 korra.

Sotside kaotuse tingis suurelt osalt asjaolu, et nad töötasid I riigikogus tihedalt koos kodanlike parteidega töörahva vastu, mida järjekindlalt oma sõnavõttudes paljastasid ja mõistsid hukka kommunistlikud riigikogu liikmed ja kommunistlik töölisajakirjandus.

Töörahva koondumine EKP lipu alla ning kodanluse ühinemine kulakute ja suurkodanluse partei — põllumeeste kogude — ümber (see partei sai Asutava Kogu valimistel 6,5%, I riigikogu valimistel 20,8% ja II riigikogu valimistel 21,6% kõigist häältest) näitab klassivastuolude pidevat teravnemist kodanlikus Eestis ning kahe vastandliku jõu — proletariaadi ja kodanluse valmistumist eelseisvaks otsustavaks lahinguks.

II riigikogu koosseisu läks kümme kommunisti — J. Tomp, H. Heidemann, R. Pälson, H. Allik, P. Keerdo, J. Reesen jt. 7. juunil 1923 kokkutulnud riigikogus võitlesid kommunistid ennastsalgavalt töörahva huvide ja nõudmiste eest, paljastades samal ajal kodanluse rahvavastast tegevust ning sotsiaaläraandjate töölisliikumist lõhestavat poliitikat.

Eriti aktiivselt võitlesid kommunistlikud saadikud riigikogus töörahvale poliitiliste õiguste kindlustamise, laialdase sotsiaalseadusandluse kehtestamise, töötatööliste toetamise ja suhete parandamise eest Nõukogude Liiduga. Seda võitlust toetas kogu Eesti töörahvas oma revolutsiooniliste väljaastumistega. Seetõttu tuli kodanlusel revolutsioonilise liikumise surve all mitmel korral järele anda töörahva õigustatud nõudmistele. Nii näiteks võeti riigikogu otsusega 1923. a. riigieelarvesse 15 miljonit marka vaeste õpilaste toetamiseks.⁵⁰⁵

1923. aastal toimusid EKP juhtimisel 1. mai demonstratsioonid ja päevakohased miitingud Tallinna, Tartu,

⁵⁰⁴ «Töörahva Hääl» nr. 3, 19. V 1923.

⁵⁰⁵ Eesti. Maa, rahvas, kultuur, Tartu 1926, lk. 962.

Narva, Pärnu jt. linnade korval ka väiksemates asulates, nagu Kundas, Aseris, Kohilas, Tamsalus jm.

Tartus toimus maidemonstratsioon, millest võttis osa 1000 töolist⁵⁰⁶ otseselt kommunistide H. Heidemanni (Tartu Ametiühingute Kesknõukogu esimees) ja R. Pälsoni (Kesknõukogu sekretäri) juhtimisel. Linnas patrulliv ratsarügement püüdis vägivallaga töölisdemonstratsiooni nurja ajada, kuid asjata. Tähtvere pargis toimunud miitingul esinesid kommunistid päevakohaste kõnedega, kus veenvate faktide abil näidati, et Eesti töörahva võib päästa viletsusest ainult tööliste valitsus.

Kogu maal 1923. a. 1. mail Töörahva Ühise Väerinde loosungite all toimunud töörahva demonstratsioonidele järgnes streigiliikumise tõus. Kui 1. maini oli toimunud 5 streiki, siis ainuüksi 1923. a. mais toimus 7 streiki, juunis 6 streiki.

1923. a. streigiliikumine algas Krulli vabriku katelsepa osakonna 60 töölise majandusliku streigiga,⁵⁰⁷ mis kasvas kiiresti üle poliitiliseks streigiks, kus nõuti töölisi tagakiusava ja julmalt kohtleva meistri vallandamist. Selles streigis väljendus eredalt tööstusproletariaadi solidaarsus ja kõrge klassiteadlikkus. Nii loobusid Tallinnas kõigi metallitehaste töölised Krulli vabriku katelsepatöö tegemisest, mida vabrikuvalitsus tahtis teha anda teistele käitistele streigi lämmatamise eesmärgil. Seejärel kavatses vabrikuvalitsus anda katelsepatööd Valga metallitehastele.⁵⁰⁸ Kuid ka see vabrikantide nurjatu katse ebaõnnestus. «Vabrikantide katse katelseppade tööd Valka üle viia ei ole mingeid tagajärgi kannud, sest töölised ei ole seal tööd tegema hakanud, ühinedes Üldliidu sellekohase üleskutsega,»⁵⁰⁹ teatati selle kohta 15. märtsil 1923 toimunud Tallinna Ametiühingute Kesknõukogu üldkoosolekul.⁵¹⁰ Peale selle toetasid töölisorganisatsioonid üle kogu maa streikijaid aineliselt. Nii oli ainuüksi 8. maini 1923 kogutud streikijate abistamiseks 204 419,50 marka.⁵¹¹ Kogu tööstusproletariaadi ainelise ja moraalse

⁵⁰⁶ ORKA, fond 14, nim. 1, s.-ü. 843, l. 194.

⁵⁰⁷ Sealsamas, fond 1766, nim. 1, s.-ü. 1, l. 57.

⁵⁰⁸ Sealsamas, s.-ü. 2, l. 97.

⁵⁰⁹ On mõeldud Ametiühingute Kesknõukogu üleskutset, milles kutsuti valgalasi loobuma Krulli vabriku töö tegemisest streikijate toetuseks.

⁵¹⁰ ORKA, fond 1753, nim. 2, s.-ü. 2, l. 10.

⁵¹¹ Sealsamas, fond 1766, nim. 1, s.-ü. 2, l. 105.

toetuse tõttu kestis Krulli katelseppade streik umbes pool aastat ning ta murti lõpuks lokaudiga. Kuid hooga revolutsioonilise liikumise survele oli vabrikuvallitsus siiski sunnitud vallandama tööliste poolt vihatud meistri. Samuti pidi ta tagasi võtma ka suure osa vallandatud töölisi.

12.—17. märtsini 1923 Tartus toimunud 28 suurema õmblustöökoja rätsepate üldstreik, millest võttis osa 152 rätsepat,⁵¹² lõppes täieliku võiduga. Ettevõtjad olid sunnitud kehtestama ametiühingu poolt väljatöötatud uue palgatariifi, mille järgi palgad olid 40% võrra kõrgemad kui 1922. aastal. See oli tingitud eeskätt asjaolust, et Tartu rätsepate streiki toetasid legaalsete töölisorganisatsioonide kaudu kogu maa rätsepad.

2. mail 1923 algas «Dvigateli» vaguniehtustehases ametnike streik, 83 ametnikust streikis 81, nende hulgas kõik osakondade juhatajad.⁵¹³ Nõuti majandusliku olukorra parandamist, eeskätt palkade tõstmist 45% võrra. Streigi lämmatamise eesmärgil kuulutas vabrikuvallitsus välja lokaudi.

Antud streik on eredaks revolutsioonilise tõusu näitajaks, sest revolutsiooniline käärimine kandus isegi ametnike hulka.

Samuti kinnitab seda streigiliikumise kandumine turbatööstusse. Juba turbatöölise esimene streik sõjajärgseil aastail, mis algas 13. juunil 1923 riiklikus Lavassaare turbatööstuses (Pärnumaal Jõõpre vallas), lõppes tööliste osalise võiduga.⁵¹⁴ Turbatöölised, kes seni streigi ja üldse revolutsioonilisest liikumisest peamiselt oma madala klassiteadlikkuse tõttu eemal seisid, võtsid revolutsioonilisest liikumisest järgnevatel kuudel ja 1924. aastal aktiivselt osa.

1923. a. suvel toimunud arvukatest streikidest oli suurim 7. augustil Kohtla-Järve põlevkivitööstuses alanud tööliste streik, kus 1165 töölisest streikis 850 töölist.⁵¹⁵ Streik lõppes tööliste osalise võiduga.

25. septembril 1923 algas Tartus trükitöölise (o/ü «Postimees», a/s «Varrak», G. Rohti, J. Mällo jt. trüki-

⁵¹² ORKA, fond 2000, nim. 1, s.-ü. 1135, l. 4 ja 6.

⁵¹³ Sealsamas, l. 19.

⁵¹⁴ Sealsamas, l. 53.

⁵¹⁵ Sealsamas, l. 58.

kodades) streik palkade kõrgendamise eest. Tartu Trükitöölise Ametiühing, mis juhtis streiki, tegi seejuures suure vea, et ta üksikute trükikodade tööliste erinevaid palgakõrgendusnõudmisi ei ühtlustanud. Samal ajal kui a/s «Varraku», o/ü «Postimehe» ja J. Mällo trükikodade töölisel nõudsid palkade tõstmist 25% võrra, nõudsid teiste trükikodade töölisel seda ainult 15% võrra.⁵¹⁶ Erinevad nõudmised halvasid trükiteöliste ühist kapitalistidevastast võitlusrinnet ning võimaldasid viimastel oma demagoogiaga meelitada vähem-klassiteadlikke töölisi streigimurdjateks. Teiseks veaks, mis ametiühing ja streigikomitee tegid, oli see, et ei astunud energilisi samme mittestreikivate tööliste streigivõitlusse kaasatõmbamiseks. Seetõttu jäi osa «Postimehe» ja J. Mällo trükikodade töölisi streigist eemale. Tehtud vigade tõttu lõppes Tartu trükiteöliste streik 15. oktoobril peaaegu täieliku kaotusega, sest ainult a/s «Varraku» trükikoja tööliste palka tõsteti streigi tagajärjel 10% võrra.

1. oktoobril 1923 Tartu trükiteöliste eeskujul alanud Võru trükiteöliste streik palga tõstmiseks 30% võrra lõppes tööliste kaotusega.⁵¹⁷ See oli tingitud peamiselt streigi nõrgast juhtimisest streigikomitee poolt ja ka sellest, et viimane ei astunud vajalikke samme kõigi tööliste streigiga kaasatõmbamiseks.

Legaalsete töölisorganisatsioonide kaudu intensiivistas EKP oma poliitilist tööd ka maal. Paranes põrandaluste parteiorganisatsioonide töö Pärnu-, Viru-, Järva- jt. maakondades. Väikeasunike ja teiste töötava talurahva kihtide pettumine kodanlikust maareformist, nende olukorra halvenemine löid reaalsed tingimused töötavate talupoegade klassiteadvuse ja revolutsioonilise aktiivsuse tõstmiseks. Reas valdades ühinesid asunike liidud ühise väerinde platvormiga. Maal toimusid töötava talurahva revolutsioonilised koosolekud ja miitingud, kus vastuvõetud resolutsioonides nõuti töörahvale samasuguste poliitiliste õiguste kindlustamist nagu kodanlusel, sõjaseisukorra täielikku kaotamist jne. Nii näiteks toimus aprillis 1923 Saaremaal Uuemõisa vallas töötava talurahva miiting, millest võttis osa 230 inimest. Vastuvõe-

⁵¹⁶ ORKA, fond 2000, nim. 1, s.-ü. 1135, l. 84—85.

⁵¹⁷ Sealsamas, l. 93—95.

tud resolutsioonis avaldati ägedat protesti töölisajakirjanduse sulgemise vastu, millega kodanlikud võimud püüdsid takistada töölisorganisatsioonidel II riigikogu valimiskampaania edukat läbiviimist, ning nõuti, «...et klassiteadlikule töörahvale garanteeritaks täielik sõna-, koosolekute- ja trükivabadus».⁵¹⁸

Tööraha Ühise Väerinde laienemine ning töötajate pidev koondumine selle revolutsiooniliste loosungite alla tõstis üles terve rea küsimusi, mis vajasid kiiret ja operatiivset lahendamist. Selleks moodustas EKP Keskkomitee ühise väerinde büroo (ÜB), kuhu kuulusid J. Tomp, P. Keerdo, H. Allik ja V. Kangur. Büroo tegeles kõigi nende küsimustega, mis kerkisid esile ühise väerinde taktika rakendamisel legaalsetes tingimustes.

Tänu ühise väerinde taktika teostamisele võis EKP luua juunis 1923 klassivõitluse platvormil seisva legaalse Eestimaa Tööraha Partei. See reorganiseeriti endisest isesotside, s. o. Eesti Iseseisvast Sotsialistlikust Töölise Parteiist,⁵¹⁹ kuhu kuulus palju töölisi, käsitöölisi ja kehvikuid. EKP poolt sellesse parteisse suunatud kommunistid S. Andrejev, J. Saat, A. Murro, O. Künnapuu, A. Reinson jt. paljastasid EISTP reformistlike juhtide oportunisti ja võltsrevolutsioonilisust, mille tulemusena nad isoleeriti ja nende mõju likvideeriti. Oportunistlikust juhtkonnast vabanenud ning revolutsiooniliseks legaalseks töölisparteiks muutunud EISTP reorganiseeriti Eestimaa Tööraha Parteiiks, mis võttis oma tegevuse aluseks Kominterni revolutsioonilised põhimõtted. Eestimaa Tööraha Partei, kuhu 1923. a. juunis kuulus üle 1600 liikme, muutus tegelikult EKP legaalseks organisatsiooniks. Partei reorganiseerimise puhul 23. juunil 1923 Eesti töörahvale avaldatud üleskutses öeldi: «Meie muutsime Partei nimetuse, et lõplikult maha kustutada endise kõikuva ja kõhkleva partei tundemärgid. Meie partei peab veel kindlamalt kui seni võitlema Kommunistlise Internatsionaali põhimõtete alusel, et viia töölisklassi ja kogu töörahvast võidule. Oma kõige lähemaks tegevuskavaks peab Eestimaa Tööraha Partei töölisorganisatsioonide poolt ülesseatud töörahva ühise väerinde nõudmisi».⁵²⁰ Töötava

⁵¹⁸ ORKA, fond 14, nim. 1, s.-ü. 842, l. 191.

⁵¹⁹ Selle kohta vt. ka käesoleva töö lk. 104 ja 105.

⁵²⁰ ORKA, Narva Kiutöölise Ametiühingu fond nr. 1761, nim. 1, s.-ü. 1, l. 51.

talurahva ette seati võitlusülesandena maatöölised — kehvadest asunistest ja teistest maatöörahva esindajaist — maakomiteede loomine, mis pidid määrama kindlaks maa kasutamise viisi ja maasaajad.⁵²¹

Eestimaa Töörahva Partei, millel oli kohtadel üle 100 osakonna, sai maatöörahva keskel tehtava töö juhtimise keskuseks. Seal, kus EKP ei saanud oma illegaalsuse tõttu rajada organisatsioone, tegi seda Eestimaa Töörahva Partei. Kõik suuremad poliitilised üritused 1923. a. teisel poolel teostas EKP näpunäitel Eestimaa Töörahva Partei. Tänu tema energilisele tegevusele kasvas tunduvalt EKP mõju ning tugevnes tööliklassi ja töötava talurahva võitlusliit.

Revolutsioonilise liikumise legaalseks staabiks oli aastail 1921—1924 Tallinna «Töölise Kelder», mis asus linnaraamatukogu keldrikorrusel. 1921. a. märtsis tõsteti kodanlike võimude poolt Tallinna Ametiühingute Kesknõukogu jt. töölisorganisatsioonid nende kasutada olevatest ruumidest välja. Seejärel algas kommunistlik fraktsioon Tallinna linnavolikogus energilist võitlust töölisorganisatsioonidele ruumide muretsemiseks. Seda võitlust toetas kogu Eesti tööliklass. Et revolutsioonilise liikumise surve ei julgenud volikogu kodanlikud rühmad avalikult keelduda töölisorganisatsioonidele ruumide andmisest, siis anti küsimus komisjoni otsustada, kes pidi ruumide muretsemiseks vajalikke samme astuma. Kuigi võeti vastu põhimõtteline otsus töölisorganisatsioonidele ruumide andmise kohta,⁵²² töötasid volikogu kodanlikud rühmad igati selle otsuse täitmise vastu. Lõpuks leiti töölisorganisatsioonidele ruumid praeguse M. Gorki nimelise Tallinna Keskraamatukogu kütmata keldris, mis tööliselid olid sunnitud vastu võtma. Peale keldrikorruse oli töölisorganisatsioonide kasutada antud veel väike tuba maja kolmandal korrusel, kus asusid töölisajalehtede toimetused. Rahvas nimetas seda tuba «Töölise Keldri» kolmandaks korruseks, millist nimetust võime leida sageli tolelaegses ajakirjanduses. «Töölise Keldris» töötasid töölisorganisatsioonide juurde asutatud mitmesugused ringid ja sektsioonid, toimusid ametiühingute, töölisnoorte jm. koosolekud ning töölisorganisatsioonide konve-

⁵²¹ ORKA, fond 1761, nim. 1, s.-ü. 1, l. 51.

⁵²² TLA, fond 82, nim. 2, s.-ü. 3, l. 63.

rentsid. Eelnevalt nägime, et 1922. a. jaanuaris ilmuma hakanud ühise väerinde häälekandja «Tallinna Tööline» suleti kodanliku valitsuse poolt juba aprilli lõpul.⁵²³ Tööliste toetusel hakkasid varsti ilmuma uued ühise väerinde häälekandjad, vaatamata sellele, et politsei keelas nende ilmumise. Igale suletud ajalehele järgnes varsti uus teise nimetuse all. Sajad töölised, töötavad talupojad, sõdurid ja töötava intelligentsi esindajad aitasid oma kaastööga muuta need ajalehed tõelisteks töörahva häälekandjateks. Töölisajalehtede ilmumine oli võimalik ainult selle tõttu, et töörahva laiad hulgad tundsid oma ajakirjanduse vastu suurt poolehoidu. Nad ei toetanud töölisajakirjandust ainult moraalselt, vaid ka aineliselt. Kuivõrd laialdaselt toetasid töötavad hulgad töölisajakirjandust aineliselt, seda näitab asjaolu, et ainuüksi 1923. a. jaanuaris ja veebruaris annetati ajalehtedele 429 296,15 marka.⁵²⁴ Töölisajakirjanduse väljaandmine metsiku valge terrori tingimustes oli kommunistide ja eesrindlike tööliste tõeline ja ennastsalgav kangelastegu. «Selle ajakirjanduse nimetamisel tulevad meele sajad töölised, maalapipidajad, sõdurid,» kirjutas J. Anvelt, «kes need lehed aitasid oma kaastööga tõelikkudeks töörahva häälekandjateks teha... Mis sellest, et võitlus töörahva ajakirjanduse vabaduse eest ohvreid nõuab. Me kaotasime Viktor Kingissepa, kaotasime ajakirjandusorganisaatori ja kaastöölise Jaan Kreuksi. Põrandaalused trükitöölised Lääts, Peterkop, Paula Sakh ja Emmer langesid timukate kuulide all.»⁵²⁵

Töörahva Ühise Väerinde taktika abil võitis EKP ametiühingud, maatöölise ühingud, töölisnoorsoo- ja spordiühingud 1923. aastal peaaegu täielikult oma mõju alla, kusjuures toimus nii ametiühingute kui ka teiste töölisorganisatsioonide edasine tugevnemine. Samuti saavutas EKP ühise väerinde taktika abil 1923. aastal silmapaistvat edu kõigi ekspluateeritavate kihtide klassiteadvuse ja revolutsioonilise aktiivsuse tõstmisel.

Hoogsalt arenes naistööliste liikumine, mida EKP juhtis ja suunas ametiühingute jt. töölisorganisatsioonide

⁵²³ «Tallinna Töölise» järel ilmusid «Punane Täht», «Spartakus» (mõlemad mais 1922), «Proletariaadi Punane Täht», «Meie Lipp», «Uus Töö», «Meie Häääl» (11. juulist — 14. augustini 1922), «Uus Meie Häääl» (29. augustist — 21. oktoobrini 1922), «Tööline» jt.

⁵²⁴ «Tööline» nr. 41 (84), 21. II 1923.

⁵²⁵ «Klassivõitlus» 1925, nr. 59/60 (6/7), lk. 5.

juurde loodud naiskomisjonide kaudu. Nende ülesandeks oli võita naistöölisi ja -teenistujaid proletaarsete organisatsioonide liikmeiks ning tõmmata neid kaasa aktiivsesse võitlusse ühise väerinde nõudmiste ellurakendamise eest. Naiskomisjonide tööd juhtis kogu maal Töölisühingute Kesknõukogu juurde asutatud kesknõukogu naiskomisjon, mille esimeheks 1923. aastal oli O. Künnapuu.⁵²⁶ Naiskomisjonid organiseerisid kogu maal rohkearvuliselt naistööliste koosolekuid, kus vastuvõetud resolutsioonides nõuti, et naistöoline peab ühel ja samal tööl mehega võrdset tasu saama; 8-tunnilise tööpäeva kehtestamist majateenijatele, väikeste töökodade töölisele, taluteenijaile jt., naistöölise riiklikku kindlustamist emaks saamise puhul ning vanaduse, tööpuuduse, tööõnnetuste ja haiguse vastu jne. 1923. aastal hakkasid nais- ja noortekomisjonid pühendama erilist tähelepanu töölislaste revolutsioonilisele organiseerimisele. Hakati välja andma proletaarset lasteajakirja «Meie Lapsed». Esimene ülemaaline töölisühingute naiskomisjonide konverents toimus 1923. a. suvel «Töölise Keldris». Konverentsil, mille tööd juhtisid R. Veltson, O. Künnapuu, E. Morgenson jt., tehti kokkuvõtteid naiskomisjonide senisest tegevusest ning püstitati ülesanded ja anti juhised edasiseks tööks.

Samuti sammus tõusuteed nii illegaalne kui ka legaalne töölisnoorsoo revolutsiooniline liikumine. See tõttu osutus võimalikuks 1923. aastal kokku kutsuda I üle-eestimaaaline töölisnoorte konverents, mis toimus 5. augustil 1923. aastal. Konverentsist, mille tööd juhtisid H. Allik, J. Reesen, R. Pälson, A. Resev jt., võtsid osa ametiühingute noortekomisjonid, Eestimaa Tööraha Partei noorte osakonnad, töölisspordiorganisatsioonid jt. noorte organisatsioonid. Kokku oli konverentsil esindatud 36 noorte organisatsiooni 54 saadikuga.⁵²⁷ Konverentsil arutati töölisnoorsoo organiseerimise, tema majandusliku ja poliitilise võitluse, töölisnoorsoo hulgas poliitharidusliku töö korraldamise ning töölisspordi ja -ajakirjanduse küsimusi. Kõigi arutatud küsimuste kohta võeti ühel häälel vastu üksikasjalised resolutsioonid. Konverentsil kiideti üksmeelselt heaks Tööraha Ühise Väerinde 12 nõudmist.

⁵²⁶ ORKA, Valga Töölise Ametiühingu fond nr. 1774, nim. 1, s.-ü. 8, l. 187.

⁵²⁷ ORKA, Poliitilise Politseikomissari (Tallinnas) fond nr. 949, nim. 2, s.-ü. 147, l. 2.

Töölisnoorsoo majandusliku ja poliitilise võitluse kohta vastuvõetud resolutsioonis nõuti aktiivset ja passiivset valimisõigust alates 18. eluaastast. Töölisnoorsoo organisatsioone kohustati pühendama senisest rohkem tähelepanu «... töölisnoorsoo majandusliku olukorra parandamise eest võitlemise peale. Olgugi et kodanlike valitsuse juures võimalik ei ole töölisklassi majanduslist seisukorda tunduvalt parandada, tuleb siiski järjekindlalt võitlust jätkata, et saavutada pisikesigi parandusi». ⁵²⁸ Edasi rõhutati selles, et «... töölisnoorsugu võib oma nõudmisi teostada ainult siis, kui töörahvas tõuseb valitsevaks klassiks». ⁵²⁹ Seega seati töölisnoorsoo tähtsaimaks võitlusülesandeks laiade noorsoo hulkade mobiliseerimine aktiivseks võitluseks töörahva valitsuse eest. Erilist tähelepanu pühendati revolutsioonilise töölisnoorsoo võitlusele militarismi ja fašismiohu vastu.

Töölisnoorte poliitharidusliku taseme tõstmiseks kohustati noorteorganisatsioone korraldama teaduslikke kursusi, loenguid ja referaate ning pöörama erilist tähelepanu poliit-hariduslikule tööle töölisnoorsoo ajakirjanduses. Edasi kohustati töölisnoori mobiliseerima poliit-hariduslikust tööst osavõtuks ka «... poolproletaarset, radikaalset väikekodanlist ning õppivat noorsugu, korraldades seks referaate, vaidlusõhtuid, kontsertmiitinguid jne.». ⁵³⁰

Konverents saatis tervitustelegrammi Kommunistliku Noorsoo Internatsionaali Keskkomiteele ning valis Töölisühingute Kesknõukogu juurde 9-liikmelise noortekomisjoni, koosseisus: H. Allik, A. Resev, R. Pälson, A. Murro jt.

Pärast ülemaalist töölisnoorsoo konverentsi, kui töölisorganisatsioonide juurde asutatud noortekomisjonid alustasid aktiivset võitlust konverentsil vastuvõetud otsuste elluviimise eest, hoogustus tunduvalt töölisnoorsoo revolutsiooniline võitlus nii linnas kui ka maal.

Ülemaalisele töölisnoorsoo konverentsile järgnesid maakondade konverentsid. Nii toimus 29. detsembril 1923. aastal Narvas I Virumaa töölisnoorte konverents, millest võttis osa 20 saadikut, kes esindasid 742 organiseeritud töölisnoort, nendest 555 linnast ja 187 maalt. ⁵³¹

⁵²⁸ ORKA, fond nr. 949, nim. 2, s.-ü. 147, 1. 3.

⁵²⁹ Sealsamas.

⁵³⁰ Sealsamas, 1. 5.

⁵³¹ Sealsamas, fond 1761, nim. 1, s.-ü. 10, 1. 20—21.

1923. a. sügisel toimusid omavalitsuste (maakonna-, valla- ja linnavolikogude) valimised. Valla- ja maakonnavolikogude valimistel saavutas Tööraha Ühise Väerinde nimekiri hiilgava võidu neis kohtades, kus maatöörahas oli hästi organiseeritud ja maatöölise ühingud ning Eestimaa Tööraha Partei osakonnad võtsid aktiivselt osa klassivõitlusest. Sindis sai Tööraha Ühise Väerinde nimekiri 56% häältest, Vana-Karistes 52%, Uue-Karistes 47%, Otepääl ja Voltvetis 44%. 47 vallas ja 9 alevis oli Tööraha Ühise Väerinde nimekiri antud häälte poolest esikohal. Isegi kodanlik ajakirjandus oli sunnitud valimiste puhul tunnistama, et «igal pool on kommunistid võimule tunginud». Linnanõukogu valimised andsid Tööraha Ühise Väerinde nimekirjadele veelgi suurema võidu. Nii näiteks sai Tööraha Ühise Väerinde nimekiri Tallinnas 36%, Narvas ja Pärnus 35% antud häälte üldarvust. Kümnes linnavolikogus sai Tööraha Ühine Väerinde endise 42 saadikukoha asemel 102 kohta. Tallinna linnavolikogusse, kuhu Tööraha Ühise Väerinde nimekirjas olnud kandidaadid said 36 kohta 101-st, valiti kommunistid J. Tomp, P. Keerdo, H. Allik, A. Leiner, H. Arbon, O. Künnapuu jt.

Omavalitsuste valimiste tulemused näitasid, et EKP-l läks korda isoleerida väikekodanlikud «töölisparteid» tööliklassist, võita kindlalt enda poole tööliklassi enamus ning vähendada tunduvalt oportunistlike parteide liidrite mõju väikekodanlikele kihtidele.

Tööraha Ühise Väerinde nimekirjade suur edu omavalitsuste valimistel pani kodanluse raevutsema. Ta tõstis üles küsimuse valimiste tühistamisest. Kuigi valimised toimusid ranges vastavuses valimismäärustikule, tühistas rahukogu Tallinna linnavolikogu valimised. Kuid valitsev klikk ei korraldanud uusi valimisi, sest ta teadis, et uut valimistel võib Tööraha Ühine Väerinde saavutada veelgi suuremat edu. Seepärast otsustas ta paisata tööliklassi ja ta organisatsioonide peale uue terrorilaine. 21. jaanuaril 1924 teostas kaitsepolitsei ülemaalse töölisorganisatsioonide rüüstamise, nende juhtide ja riigikogu ning omavalitsuste kommunistlike saadikute areteerimise. Sellega lootis kodanlus üha laienevat revolutsioonilist võitlust hävitada, kuid asjata.

Kodanluse valge terror ei suutnud lüüa tööraha aktiivsuse tõusu. Kommunistlik partei reorganiseeris

J. Anveldi jt. juhtimisel kiiresti oma töö ning jätkas töörahva organiseerimist määratsevale reaktsioonile vastu löögi andmiseks.

Hoolimata terrorist ühines eesti töörahvas kogu maailma töötajate suure leinaga V. I. Lenini surma puhul. Kominterni ja EKP ning EKNÜ Keskkomitee üleskutsel kuulutasid eesti töölised V. I. Lenini matusepäeval välja viieminutilise tööseisaku. 20. veebruaril toimus Tallinnas töötatööliste demonstratsioon. Vaatamata sellele, et meeleavaldused olid keelatud ja sel päeval oli tugev lumetuisk, võttis demonstratsioonist osa 1000 inimest, kes kandsid loosungeid: «Elagu töörahva valitsus!», «Maha kurnajate vabariik!», «Töörahva ühise väerinde tegelased ja teised poliitilised vangid välja türmidest!». Ratsapolitsei võttis tarvitusele kumminuiad ja täägid, et demonstrante mitte Toompeale lasta ja nad laiali ajada. Kuid siiski õnnestus osal demonstrantidest hüüetega «Parem surra uulitsal, kui nälga külmas kongis!» tungida Toompeale.

Töörahva vaenlased — sotsid — püüdsid kodanluse poolt töölisorganisatsioonidele antud hoopi ära kasutada oma langenud mõju osalisekski taastamiseks töörahva seas. Nad alustasid demagoogiliste lubaduste andmisega ulatuslikku propagandat «kollaste» ametiühingute organiseerimiseks. 6. märtsil 1924 avaldas EKP Tallinna Linna-komitee üleskutse Tallinna töölistele, kus töörahvast hoiatati sotside valelike lubaduste eest. «Tallinna proletaarlased! Nuhid katsusid tööliklassi laastamisega sotsidele ruumi teha, sotsid püüavad seda nuhkide abi ära kasutada,» kirjutati üleskutses. «Need juudased valavad krokodillipisaraid rüüstamise puhul, aga samal ajal jätkavad pirukaraasukeste nosimist Toompeal riigikontrollis — igal pool, kus midagi Pätsi—Ipsbergi laualt maha pudeneb. Nüüd hakkavad nad ilmuma meie hulka vabrikutesse, et Pätsi karja lammastega suurendada, keda demokraatliste raudadega pügada võiks ilma vastupanekuta. Seltsimehed! Välja meie organisatsioonidest ja koosolekutelt juudad ja Pätsi teenrid sotsid. Töörahva Ühine Väerind kurnaja ja ta teenri vastu.»

Eesti tööliklass joonduski ülalmainitud üleskutses antud põhimõtete järgi. Sotside poolt alustatud «kollaste» ametiühingute kokkuklopsimise kampaania kukkus haledasti läbi, sest nende manööver paljastati EKP poolt ja nende mõju töörahva hulkadele langes endiselt.

1924. a. kevadel toimunud demonstratsioonidel ja koosolekutel võttis eesti töörahvas vastu resolutsioone, milles nõuti töörahva võimu kehtestamist ja Eesti ühinemist Nõukogude Liiduga.

Maidemonstratsioonist võttis Tallinnas osa 12 000 inimest.⁵³² Demonstrandid kandsid loosungeid pealkirjadega: «Edasi Lenini jälgedes!», «Eestimaa Nõukogude Sotsialistlike Vabariikide Liidu liikmeks!», «Elagu leninism!» jne. Töörahva demonstratsioonist võtsid osa sõdurid ja madrused. Töötava talurahva hästi organiseeritud demonstratsioon EKP loosungite all toimus Saaremaal Uuemõisa vallas (Põide kihelkond). Põide demonstratsioonist, mille organiseeris kommunist J. Ellam, võttis osa 60—70 inimest.⁵³³ «Rahvusvaheline võitluspüha õnnestus suurepäraselt,» kirjutati 1. mai pühitsemise kohta töölisajalehes «Sõna». «Osavõtjate arv oli palju suurem kui läinud aastal. Meeleolu oli igal pool revolutsiooniline ja võitlustahteline...»⁵³⁴

Teiste väljaastumiste kõrval organiseeris EKP töötähtsuste massilisi väljaastumisi. Nii näiteks toimus pärast 1. mai demonstratsiooni üürnike ja töötute meeleavaldus. Demonstrandid tungisid revolutsioonilisi laule lauldes Toompeale, kus nad nõudsid poliitiliste vangide vabastamist, kõigi töötute tööga kindlustamist ning üüriseaduse allesjätmist. Kuigi politseil läks korda meeleavaldajaid laiali ajada, oli kodanlik valitsus sunnitud siiski üüriseaduse kaotamise seaduse esialgu kalevi alla panema ning majaomanike nõudmised rahuldamata jätma.

EKP juhtimisel jätkasid revolutsionäärid kõigist raskustest hoolimata töölisajalehe väljaandmist ja organisatsioonide taastamist. 6. aprillil 1924 hakkas ilmuma töölisajaleht «Teatete Leht», mille kodanlus aga juba aprilli lõpul sulges. Seejärel ilmusid «Sõna», «Säde», «Meie Sõna», «Meie Leht» jt. Rüüstatud ja suletud ametiühingute asemele organiseeriti «Üldine Tööliste ja Teenistujate Ühing», kuhu kuulus üle 10 000 liikme.⁵³⁵ Kommunistliku fraktsiooni areteeritud liikmete asemele tulid riigikogusse uued töörahva esindajad (J. Jürna, J. Velt

⁵³² «Sõna» nr. 2, 4. V 1924

⁵³³ ORKA, fond 927, s.-ü. 223, 1925. a., l. 86—87.

⁵³⁴ «Sõna» nr. 2, 4. V 1924.

⁵³⁵ J. Saart, 1924. aasta 1. detsembri ülestõus Eestis, «Eesti Kommunist» 1954, nr. 11, lk. 12.

jt.), kes jätkasid kodanliku kurnamiskorra paljastamist ning poliitilist selgitustööd rahvahulkades. Olukord Eestis muutus üha teravamaks.

* *
*

Tööraha Ühise Väerinde taktika teostamine aastail 1922—1924 on näide sellest, kuidas EKP ühendas suure printsiipaalsusega maksimaalse paindlikkuse. Neil aastail läbis EKP juhtimise all olevate töölisorganisatsioonide tegevust punase joonena üks mõte: tööliste majanduslik võitlus tuleb siduda kapitalistliku kurnamiskorra paljastamise ja poliitilise võitlusega töörahva võimu eest.

Aastail 1922—1924 mobiliseerisid töölisorganisatsioonid EKP juhtimisel laiad töörahva hulgad võitlusse nõukogude võimu taaskehtestamise eest. See saavutati V. I. Lenini juhendite ja vastavate Kominterni otsuste alusel elluviidud Tööraha Ühise Väerinde taktika abil, mis seostas töötajate võitlust oma igapäevaste nõudmiste eest võitlusega tööliklassi lõppeesmärgi — töörahva võimu eest. 1922. aastal kandus streigiliikumine isegi kodanliku Eesti keskkoolidesse ning 1923. aastal ametnike hulka. Samuti lülitusid neil aastail aktiivselt revolutsioonilisse võitlusse maatöölised ja töötava talurahva hulgad.

Tööraha Ühise Väerinde lipu all toimunud hoogsa revolutsioonilise liikumise survele tuli kodanlusel teha tööliklassile rida järeleandmisi. Nii näiteks fikseeriti 1922. a. lõpul I riigikogus vastuvõetud keskkoolide seaduses paragrahv vaeste õpilaste õppemaksust vabastamise ja nende riikliku toetamise kohta. 1923. aastal, millal kasvas töötava talurahva, eeskätt aga kehvade asunike revolutsiooniline aktiivsus, oli kodanlik valitsus sunnitud alandama asunikele antud inventarilaenu protsenti (7,5%-lt 6%-le) ja pikendama laenu tähtaega (5 aastalt 6 aastale). Kommunistliku fraktsiooni poolt riigikogus peetud energilise võitluse tõttu laialdase sotsiaalseadusandluse kehtestamise eest, mida oma revolutsiooniliste väljaastumistega toetas kogu Eesti töörahvas, tuli II riigikogul 1924. a. mais kehtestada seadus laste, alaealiste ja naiste töö kohta, mis teatud määral piiras laste ekspluaatierimist ettevõtjate poolt ning kergendas noorte ja naiste töötingimusi.

Tööraha Ühise Väerinde lipu all peetava revolutsioo-

nilise võitluse käigus tõestas EKP töörahvale praktiliselt, et hoolimata kodanluse poolt tehtud väikestest järeleandmistest, ta ei saavuta kodanlikult valitsuselt ühise väerinde nõudmiste teostamist, vaid selleks on tarvis töörahva valitsust. 1924. a. kevadel püstitatigi demonstratsioonidel ja tööliiskooolekuil avalikult kodanliku valitsuse kukutamise, töörahva võimu kehtestamise ning Eesti Nõukogude Liiduga ühinemise nõue. Töörahva võitlus nende nõudmiste elluviimise eest viis relvastatud ülestõusule.

Järgnevalt vaatlemegi 1924. a. 1. detsembri relvastatud ülestõusu.

3. EESTI TÖÖRAHVA RELVASTATUD ÜLESTÕUS

1. DETSEMBRIL 1924⁵³⁶

1924. aastal saavutas Nõukogude Liit uusi otsustavaid edusamme rahvamajanduse taastamises ja sotsialistlikus ülesehitustöös. Nõukogudemaal arenes edukalt sotsialistlik tööstus, sellega koos kasvas arvuliselt tööliisklass, tõusid tööpalgad. Põllumajanduses oli külvipind tunduvalt suurenenud, kehv- ja kesktalurahva olukord paranes järjekindlalt. Ühenduses Nõukogude Liidu majandusliku ja kultuurilise tõusuga kasvas tohutult ka tema rahvusvaheline autoriteet. Kõigi kapitalistlike riikide töötajate ja asumaade rahvaste pilgud olid suunatud Nõukogude Liidule, kelles nad nägid oma lootuste kehastust, oma võitluseesmärkide teostumist. Eriti suur oli aga Nõukogude Liidu mõju tööliisklassile kodanlikus Eestis, mis asus Nõukogudemaa vahetus läheduses ning kus aastail 1917—1918 oli kehtinud lühikest aega nõukogude võim. Seda oli 1924. aastal sunnitud tunnistama isegi kodanlik ajakirjandus. «Et Vene pool kaluritelt kõik tindikalad ära ostetakse, siis elavad kalamehed Nõukogude maal lahedamalt kui meie pool ja seda kasutatakse poliitilise kihutustöö tegemise suhtes ilusti ära, sest kalurid puutuvad piiril sagedasti kokku ja siis juhatakse alati tähelepanu sellele, et elamis tingimused kodanlikus riigis on halvemad kui Nõukogude

⁵³⁶ Et Eesti töörahva 1. detsembri relvastatud ülestõus on leidnud Eesti NSV ajaloolaste J. Saadi, A. Liebmani, A. Sunila jt. poolt avaldatud arvukais artiklis juba võrdlemisi laialdast ja üksikasjalist käsitlust, siis valgustatakse seda küsimust antud töös vaid põgusalt.

maal,»⁵³⁷ hädaldas näiteks suurbodanluse häälekandja «Päevaleht» Nõukogude Liidu mõju ja autoriteedi järsu suurenemise puhul Eesti töörahva hulgas.

Samal ajal laostus aga Eesti majandus terava majanduskriisi tõttu, nagu eespool nägime.⁵³⁸ Eesti töörahva niigi raske majanduslik olukord muutus väljakannatamatuks.

Majanduskriisi süvenemine Eestis ja sellest tingitud töörahva olukorra järsk halvenemine ning kodanluse terror töörahva vastu tõstsid Eesti töölisklassi viha valitseva korra vastu. Seda oli sunnitud tunnistama isegi riigikogu, kus hädaldati, et «igal pool on rahulolematuse. Õhk on raske, ähvardab lämbuda. Kodanikkude keskel on riigitüdimus (loe: kodanliku riigi vastane meeoleu. — H. S.) järjest kasvamas; ja see on hädaohtlik riigi ja rahva (loe: kodanluse. — H. S.) tulevikule».⁵³⁹ Kujunenud katastroofilises olukorras veendus Eesti töörahvas üha enam selles, et ainsaks väljapääsuks sellest ummikust, kuhu kodanlus on viinud Eesti, on kodanliku valitsuse kukutamine, proletaarne revolutsioon.

Eesti töörahva revolutsiooniline aktiivsus hakkas tõusma eriti pärast seda, kui sai teatavaks, et suurbodanluse kõige reaktioonilisemad kihid valmistavad ette fašistlikku riigipööret. Tööliskoosolekuil ja demonstratsioonidel hakkas esinema juhtumeid, kus töölised politsei-valve minema kihutasid ning läbi peksid. Samuti esines areteeritud seltsimeeste jõuga vabastamist.

15. juulil 1924 toimus Tallinna pritsimajas tööliste kontsertmiiting, kus räägiti töötajate raskest olukorrast ja sellest väljapääsemise teedest, samuti linnatöölise selgitustöö tähtsusest maatöölise hulgas. Kontsertmiitingul valitses enneolematult revolutsiooniline meeoleu, mida töölisajaleht «Meie Leht» iseloomustab alljärgnevalt: «Kauakestvad kiiduavaldused ja vägev «Punane Lipp» kõne lõpul kinnitasid veelkord, et töörahvas aru saab oma tähtsusest, et töörahvas valmis on mitte üksi nõudma oma valitsust, vaid seda ka läbi viima, kui vaja... Kõneleja laseb elada III Internatsionaali, mida ülesaali mürisev «elagu» saadab... Lauldakse töörahva hümnit «Internat-

⁵³⁷ «Päevaleht» nr. 148, 3. VI 1924.

⁵³⁸ Selle kohta vt. lähemalt käesoleva töö esimese peatüki viiendat paragrahvi.

⁵³⁹ II riigikogu 6. istungjärgu protokoll nr. 126, 1924, v. 62.

sionaali» ja tunned, et see eisünni enam endise rahulikkusega, vaid igast reast kõlab kättemaks rõhujale — kõlab tahe oma tuleviku eest võidelda ja võita. See töörahva kindel ja võidurikas meeolu näitab, et vaja ainult sädet, mis püssirohu põlema süütab — ja meie võime kätt anda vabanenud idanaabri töörahvale.»⁵⁴⁰

3. augustil toimus Tallinnas vastuseks EKP Keskkomitee üleskutsele suur töörahva sõjavastane meeleväljendus, mis korraldati Esimese maailmasõja alguse 10. aastapäeva puhul. Hoolimata sellest, et demonstratsioon oli kodanluse poolt keelatud ning tänavad olid tõkestatud ratsapolitseinike poolt, tungis töölistmaja ette 4000 demonstranti, kes kandsid loosungeid: «Maha militarism!», «Leiba, tööd, korterit!», «Elagu tööliste ja talupoegade valitsus!» jne. Demonstrandid nõudsid poliitiliste vangide vabastamist, Töörahva Ühise Väerinde 12 nõudmise elluviimist ja suhete parandamist ning tihedat majanduslikku läbikäimist Nõukogude Liiduga. Demonstratsiooniga tahtsid ühineda ka 10. rügemendi sõdurid, kuid reaktioonilise ohvitserkonna vahelesegamise tõttu see ei teostunud. Demonstratsiooni võimsusest ja tööliklassi kõrgest revolutsioonilisest aktiivsusest annab tunnistust kaitsepolitseiniku ettekanne oma ülemusele, kus kirjutati: «Demonstratsiooni laiali ajamisel tungiti meile rahva seast kallale ja pilluti meid kividega, puutükkidega, tindipottidega, ning kõigi kättejuhtuvate asjadega. Nähes, et palved ega hoiatused laialiminemiseks tagajärgi ei andnud, käsutas hr. Kane (linna politseiülema abi. — H. S.) ratsareservi üksikuid kordnikke rahvahulka laiali ajama. Ratsareservi meeskonnale tungiti ägedalt kallale ja taheti neid sadulast maha tõmmata. Ühe seesuguse rüselemise tagajärjel kisti ratsareservi ülemal Võigemastil mõök ühes rihmaga ära ja viidi Töölistmajasse, kuna mõõga tupp enne Tööliste maja ees puruks löödi. Selle kallaletungimise tagajärjel käsutas hr. Kane terve ratsameeskonna tegevusse...»⁵⁴¹

3. augusti demonstratsioon näitas, et tööliklass on valmis EKP juhtimisel võitlema elu ja surma peale kapitalistliku kurnamiskorra kukutamise ja nõukogude võimu taaskehtestamise eest. Demonstratsioon näitas revolutsioonilise meeolu tõusu kodanliku Eesti sõjaväes.

⁵⁴⁰ «Meie Leht» nr. 4, 17. VI 1924.

⁵⁴¹ ORKA, fond 927, s.-ü. 108, 1925. a., l. 103.

7. septembril toimusid vastuseks EKP ja EKNÜ Keskkomitee üleskutsele Narvas, Tartus, Viljandis jm. miitingud ja revolutsioonilised koosolekud kommunistliku noorsoo rahvusvahelise püha tähistamiseks.⁵⁴²

1924. a. sügisel jõudis sõjajärgne kriis kodanlikus Eestis haripunkti, tekkis revolutsiooniline situatsioon.⁵⁴³ Isegi kodanluse häälekandja «Päevaleht» oli sügisel sunnitud tunnistama, et kodanlik valitsus asub püssirohutünni otsas, mis võib iga silmapilk plahvatada. Edasi hädaldas ta, et «mõned Eestis viibivad välissaatkonnad olevat küsinud juba, kas ei oleks aeg kohane sumadanne kokku pakikima hakata, et Eestist ära sõita».⁵⁴⁴

Analüüsinud kevadel ja suvel kujunenud olukorda, klassijõudude vahekorda ning rahvusvahelist olukorda, jõudis EKP järeldusele, et kodanluse võim tuleb kukutada.⁵⁴⁵

Partei alustas ideoloogilist ja organisatsioonilist tööd relvastatud ülestõusu ettevalmistamiseks. See töö intensiivistus eriti suvel, pärast seda, kui avalikult said teatavaks reaktsionääride ettevalmistused fašistlikuks riigipöördeks. Eestimaal, Lätimaa ja Leedumaa kommunistlike parteide keskkomiteed avaldasid ühise üleskutse, milles hoiatati Eesti, Läti ja Leedu töölisi ning talupoegi, et nende maade kodanlus, valmistudes fašistliku diktatuuri kehtestamiseks, organiseerib selleks lööksalku. Üleskutses kutsuti töörahvast võitlusele fašismiohu vastu ning paljastati sotsiaaldemokraate kui töörahva reetureid, kes rajavad kodanlusele teed fašistliku diktatuuri kehtestamiseks. Eesti, Läti ja Leedu kommunistlike parteide ühine üleskutse lõppes sõnadega: «Fašistliku diktatuuri vastu — tööliklassi diktatuur!», «Fašistlike lööksalkade vastu — proletariaadi punased võitlussalgad!».

Valmistudes otsustavateks lahinguteks fašismiohu vastu, hakkas EKP looma kogu maal konspiratiivseid võitlusrühmi relvastatud ülestõusuks. Neisse astusid töölised, töötavad talupojad, töötava intelligentsi esindajad ning revolutsiooniliselt meelestatud kooliõpilased. Kons-

⁵⁴² Vt. näiteks «Päevaleht» nr. 244, 10. IX 1924.

⁵⁴³ A. Liebman, 1924. a. 1. detsembri relvastatud ülestõus, Tallinn 1950, lk. 3—7.

⁵⁴⁴ «Päevaleht» nr. 299, 4. XI 1924.

⁵⁴⁵ A. Sunila, Eesti proletariaadi ülestõus, «Rahva Hääl» nr. 281 (4248), 1. XII 1956.

piratiivsete löögirühmade loomisel töötasid energiliselt kommunistid Valter Klein, Arnold Sommerling, Georg Kreuks, Johannes Jürna jt. Oktoobri keskel kuulus lahingurühmadesse ligi 1000 inimest, neist Tallinnas 400. Tartus juhtis relvastatud ülestõusu ettevalmistamist Hans Heidemann, kes aga koos teiste revolutsionääridega septembris areteeriti. Kuid sellest hoolimata jätkus Tartus ja teistes Lõuna-Eesti linnades (Viljandis, Pärnus jm.) võitlussalkade loomine ning agitatsiooniline ettevalmistus ülestõusuks. Ülestõusu ettevalmistamise üldjuhiks oli Eesti töölisliikumise üks silmapaistvamaid juhte — Jaan Anvelt.

Võitlusrühmade loomisel ja relvastatud ülestõusu ettevalmistamisel abistasid EKP-d aktiivselt EKNÜ liikmed. Nii näiteks organiseerisid kommunistlikud noored R. Tikkar, V. Vollmann jt. Narvas võitlussalku. Samuti käis R. Tikkar koos teiste illegaalse kommunistliku noorsooühingu juhtivate seltsimeestega noori ülestõusuks ette valmistamas veel Tapal, Kundas, Rakveres jm.⁵⁴⁶ Tallinnas võtsid ülestõusu ettevalmistamisest aktiivselt osa töölisnoored R. Vakman (Tallinna Linna Poeglaste Kaubanduskooli õpilane), E. Vakman (Tallinna Linna Ühisgümnaasiumi õpilane), M. Nurk (Tallinna Õpetajate Seminari õpilane) ja paljud teised. Kooliõpilane Martin Nurk, üks EKNÜ Tallinna Linnakomitee juhtivaid tegelasi ja aktiivseid illegaalse kirjanduse levitajaid, tabati 1924. a. augusti lõpul lendlehtede levitamiselt. Sõjaringkonnakohus mõistis ta eluaegsele sunnitööle.

Paralleelselt võitlussalkade organiseerimisega teostas EKP laialdast agitatsiooni ülestõusu ettevalmistamiseks. Rohkearvulistes lendlehtedes ning illegaalses ja legaalses töölisajakirjanduses, kus paljastati reaksionääride fašistliku diktatuuri kehtestamise plaane, kutsus partei rahvast relvastuma.

Erilist tähelepanu pühendas partei ülestõusu ettevalmistamise käigus kodanlikule sõjaväele. Töölisajakirjanduses avaldati terve rida artikleid sõdurite ja madruste viletsa toidu, nende julma kohtlemise kohta ohvitseride poolt jne. Samuti pühendati kodanlikule sõjaväele rida

⁵⁴⁶ K. Martinson, Kangelaslik lehekülg eesti töörahva võitlusajaloos. 1. detsembri relvastatud ülestõusu 30. aastapäevaks, «Noorte Hää!» nr. 284 (3258), 1. XII 1954.

spetsiaalseid väljaandeid nagu «Üleskutse sõdureile ja madrustele», «Punane Sõdur ja Madrus» ning «Sõduri ja madruse 10 käsku». Neis väljaandeis paljastati konkreetsete faktide abil kodanliku valitsuse töörahva-vastast tegevust, väärnähtusi sõjaväes ning sõdurite rasket elu, ja näidati, et sellisest olukorrast on võimalik pääseda ainult siis, kui sõdurid liidus oma vendadega, s. t. tööliste ja talupoegadega kukutavad kodanluse võimu ning kehtestavad töörahva valitsuse. 1924. aastal suurenski eelmiste aastatega võrreldes revolutsiooniline aktiivsus kodanlikus sõjaväes. Seda kinnitab asjaolu, et sõdurid ja madrused hakkasid osa võtma tööliiskooolekuist ja demonstratsioonidest.⁵⁴⁷ Samuti näitavad seda kokkupõrked sõdurite ja reaktsiooniliste, kodanlikule diktatuurile ustavate ohvitseride vahel. Ainuüksi Tartus toimus augustis sõdurite ja ohvitseride vahel mitu kokkupõrget. Üks selline kokkupõrge Tartus asuva ratsarügemendi sõdurite ja ohvitseride vahel lõppes 2 reaktsioonilise, fašistlikult meelestatud ohvitseri Emajõkke heitmisega sõdurite poolt.⁵⁴⁸ Ka III diviisi ülem, kindral A. Tõnisson kaebas oma salajases ettekandes, et väeosades on «...õige suur protsent» kommunistliku ilmavaatega sõdureid, keda iga ülesande jaoks tarvitada ei saa».⁵⁴⁹

Töölisajakirjanduses ja üleskuteses rõhutati korduvalt tiheda liidu loomiseks tööliisklassi ja töötava talurahva vahel, et pärast töörahva võimu kehtestamist ei aeta talurahvast vägivaldselt sotsialistlikesse ühismajandesse, vaid igale talupojale jäetakse võimalus kasutada talu oma äranägemise järgi. Kuid ka ülestõusu eel ei esitatud kodanluse poolt maast ilma jäetud töötavate talupoegade maaga varustamiseks selget ja kindlat programmi. Seetõttu ei suutnud EKP otsustavalt isoleerida väikekodanlikke «töölisparteisid» töötavast talurahvast, eeskätt aga kesktalupoegadest. See asjaolu nõrgendas tööliisklassi ja töötava talurahva võitlusliitu ülestõusu ajal.

1924. a. novembris peaaegu kolm nädalat kestnud «149 protsess»⁵⁵⁰ veenis eesti proletariaati lõplikult kodan-

³⁴⁷ «Päevaleht» nr. 212, 9. VIII 1924.

⁵⁴⁸ «Kommunist» nr. 4 (62), 25. IX 1924.

⁵⁴⁹ ORKA, Korraldusvalitsuse (Sõjavägede) fond nr. 497, nim. 1, s.-ü. 26, l. 301.

⁵⁵⁰ Selle kohta vt. lähemalt käesoleva töö lk. 112—113.

liku korra kukutamise vajaduses. Protsess tõstis töölisklassi viha kodanluse vastu viimase piirini.

Kuid kohtuprotsessi ajal ei olnud võimalik ülestõusu alustada, sest selleks ajaks oli igale poole välja pandud tugevdatud valve. Sõjalise valve alla olid võetud isegi asutused ja postkontorid. Seepärast otsustas partei «149 protsessi» muuta suureks kodanlust paljastavaks ja tema üle kohut mõistvaks demonstratsiooniks, et rahvahulki saabuvaks võitluseks paremini ette valmistada.

Novembri lõpul kuulutasid riigikogu ja Tallinna linnavolikogu kommunistlikud fraktsioonid üleskutses eesti rahvale avalikult välja töölisorganisatsioonide asutamise kuu 14. detsembrist 18. jaanuarini. Illegaalsetes lendlehtedes aga räägiti sellest kui võitluskuust tööliste ja talurahva valitsuse eest ning soovitati olla iga hetk valmis ülestõusuks. Niisugune manööver võeti partei poolt selleks ette, et vaenlast petta ja talle jätta mulje, nagu ei toimuks enne 14. detsembrist mingisugust väljaastumist. See õnnestus. Kohe pärast «149 protsessi» ei pandud enam kõvendatud valveposte välja ja nuhid saadeti Tallinnast tagasi oma rajoonidesse.

Kujunenud olukorda arvesse võttes asus EKP Keskkomitee kiiresti ülestõusu plaani lõplikult kindlaks määrama. 29. novembril toimus EKP Keskkomitee ja EKNÜ Keskkomitee koosolek, kuhu olid kutsutud ka pataljonide komandörid ja võitlussalkade juhid. Koosolekul moodustati üheksaliikmeline Revolutsiooniline Sõjakomitee V. Kleini juhtimisel. Ühel häälrel otsustati alustada ülestõusu 1. detsembril, ööl vastu esmaspäeva. Ülestõusu plaani järgi nähti ette pealöögi andmine kõigepealt võimukeskuses Tallinnas. Alles pärast Tallinna ülestõusnute valdusse minekut oleksid välja astunud löögirühmad Tartus, Narvas, Pärnus, Viljandis, Rakveres, Kohilas jm.

30. novembri õhtul koondati võitlusgrupid konspiratiivkorteritesse Tallinnas.

Ülestõus algas 1. detsembri varahommikul kell 5.15 ülestõusnute poolt riiklike ja sõjaliste asutuste ründamisega. Lühikese ajaga vallutati kodanliku valitsuse residents Toompea loss, Balti jaam, Tallinn-Väike raudteejaam, peapostkontor ning lennudivisjoni kasarmud Lasnamäel. Divisjoni sõduritest, kelle hulgas oli palju endisi metallitöölisi, ühinesid peaaegu kõik koos vahtkonna ülemaga ülestõusnutega. See oli suure ettevalmistustöö

tulemuseks, mida kommunistid olid teinud lennudivisjoni sõdurite hulgas.

Ka autotankidivisjonis, kus oli olemas parteiorganisatsioon, õnnestus ülestõusnutel allohvitser Loorentsiga eesotsas võtta üle garaaž tankidega. Mõned tankid muudeti kõlbmatuks, üks tank seati korda väljasõiduks. Vallutati samuti tankikompanii kasarmute üks osa. Kuid pärast seda, kui Loorents surma sai, läks vaenlasel korda initsiatiiv enda kätte võtta ja revolutsionäärid välja lüüa.

Ülestõusu ebaedu oli tingitud sellest, et ülestõusnud ei suutnud vallutada kodanliku valitsuse tähtsaid sõjalisi objekte, nagu sõjaväe ühendatud õppeasutusi Tondil, politsei ratsareservi, sõjaministeeriumi ja kaitseliidu peastaapi. Pärast rünnakute ebaõnnestumist Tondil asuvale sõjakoolile ja politsei ratsareservile asusid kadetid, allohvitserid ja ratsapolitseinikud ülestõusnuid nende poolt linnas vallutatud objektidelt tagasi lööma. Ülestõusnud avaldasid kodanlusele kõikjal visa ja ennastsalgavat vastupanu. Balti jaama tagasi võtma saadetud hambuni relvastatud ratsapolitseinikud löödi veriste peadega tagasi. Seejärel saatis kindral J. Unt jaama tagasi võtma 2 rühma (umbes 60 meest) allohvitseri kolonelleitnant H. Rossländeri juhtimisel. Ka allohvitserid löödi algul tagasi, kusjuures Rossländer sai surmavalt haavata. Alles teise rünnakuga suutsid allohvitserid pärast pikka ja ägedat lahingut sundida ülestõusnuid Balti jaamast taganema.

Tugevat vastupanu avaldasid ülestõusnud ka nende käes oleva peapostkontori kaitsmisel. Esimene allohvitseride kooli rünnak soomusauto toetusel löödi tagasi. Alles pärast teise rühma kohalejõudmist kindral Põdderi juhtimisel läks korda revolutsionäärid kuulipildujatulega tagasi lüüa.

Tallinna tööliste kangelaslik ülestõus tekitas kodanluse leeris paanikat. Selle mahasurumiseks ei juletud välja tuua ühtegi regulaarväeosa. Ülestõusu mahasurumiseks organiseeriti karistussalgad ohvitseridest, sõjakooli kasvandikest, kulakliku koosseisuga õppepataljonist ja politseireservist. Karistussalkadel läks korda kõik objektid tagasi vallutada.

Ülestõusnud taandusid vapralt võideldes. Eriti suurt kangelaslikkust näitasid võitluses kodanlusega Arnold Sommerling, Osvald Piir ja Eduard Ambos, kes veel

5. detsembril võitlesid Iru (9 km Tallinnast) 9 tundi järjest hambuni relvastatud politseiüksuste vastu. Pärast seltsimeeste langemist pidas A. Sommerling veel üksinda üle tunni ebavõrdset lahingut 45 politseinikuga. 7. detsembri hommikul toimus Tallinnas Vilmsi tänaval (praegune Jaan Tombi tänav) mitu tundi ebavõrdne lahing relvastatud politseiüksuse ja 3 revolutsionääri — Georg Kreuksi, Vladimir Bogdanovi ja Rudolf Pälsoni vahel, kuni viimased kangelastena langesid.

Kogu ülestõus ning Iru ja Vilmsi tänava lahingud näitavad kujukalt, missugune otsustavus ja kartmatus valitses tööliklassi avangardi ridades, kes töörahva vabaduse ja õnne eest olid valmis ohverdama oma elu.

Ülestõus lõppes lüüasaamisega sellepärast, et selle juht EKP Keskkomitee ei suutnud valge terrori tingimustes tagada ülestõusu ettevalmistamist ja läbiviimist kõigi leninliku ülestõusukunsti reeglite kohaselt.

Ülestõusu lüüasaamise põhjusi analüüsid kirjutas «Pravda» selle kuuendal aastapäeval: «Miks lõppes Tallinna ülestõus siiski proletariaadi lüüasaamisega? Miks rahvahulkade üldise revolutsioonilise meeoleu tingimustes, kui kommunistliku partei loosungeid ilmselt toetas elanikkonna määratu suur enamik, kui kodanluse ülemkihid olid peaaegu täielikult laostumas, kui oli olemas suurepäraselt läbimõeldud relvastatud ülestõusu sõjaline plaan, ei olnud relvastatud võitlusel edu? Tallinna ülestõusu lüüasaamise peapõhjus seisab selles, et eestiseltsimehed ei mõistnud õigesti Lenini nõudmist, et relvastatud ülestõususesse tuleb suhtuda kui kunstisse.»⁵⁵¹

EKP Keskkomitee ei suutnud organisatsiooniliselt ja sõjaliselt seostada võitleva eelväe väljaastumist rahvahulkade väljaastumisega otsustaval momendil, võimu eest peetava relvastatud võitluse ajal. Ülestõusu ettevalmistamise käigus seati esikohale ootamatuse printsip selle sõna puhtsõjalises mõttes. Seetõttu ei valmistatud vajalikul määral ette ülestõusu levikut, massilise liikumise kasvu. Ülestõusu ettevalmistamisel alahinnati massilise liikumise tähtsust, rahvahulkade osa revolutsioonis. Tööliste hulgad tehastes ja vabrikutes, kes olid valmis tegut-

⁵⁵¹ «Правда» nr. 330, 1. XII 1930.

sema, ei saanud õigel ajal juhtnööre ja jäid otsustaval momendil passiivseteks pealtvaatajateks. Võitlussalga liikmeid ei saadud varem korralikult välja õpetada. Paljud võitlussalkade liikmed ei osanud käsitseda või käsitsesid puudulikult relvi ning tundsid halvasti tänavavõitluse meetodeid.

Samuti avaldas ülestõusu tulemustele mõju asjaolu, et vaatamata partei sidemete tugevnemisele töötava talurahva hulkadega, ei näidatud siiski selgesti ja konkreetset, mida neile annab nõukogude võim.

Pärast ülestõusu verist mahasurumist kehtestati kogu maal uuesti sõjaseisukord. Algas kodanluse julm arveteõiendamine töörahvaga. Revolutsioonilisi töölisi ja talupoegi lasti maha rühmade viisi. Hukati isegi haavatuid, keda kandraamil kohale toodi. Terroriohvritena langesid paljud väljapaistvad Eesti töörahva pojad ja tütreid (V. Klein, Ed. Kägu, K. Grünbach, R. Tikkar, A. Kõrge-maa jt.). 1925. a. märtsi kuuni tapeti üle 500 tööliste, üle 2500 inimese heideti vanglaise. «Inimesi areteeriti isegi enne ülestõusu ilmunud legaalse töölislehe tellijate nimekirjade ja suletud legaalsete töölisühingute liikmete nimekirjade järgi.»⁵⁵²

Areteeritud peksti ja piinati, kusjuures piinati nii metsikult, et mõned, kes ei suutnud välja kannatada, hüppasid kolmanda-neljanda korruse aknast raudus kätega välja. Nii hüppas siniseks pekstud Karl Kruusamägi kolmanda korruse aknast välja, kusjuures ta murdis mõlema käe ja jala luud. Ta viidi surnukambrisse, kus ta alles viis tundi hiljem suri.⁵⁵³ Massilisi mahalaskmisi teostati linnakomandandi hoovis, kus selleks ajaks õuel seisvate autode mootorid käivitati, et paugud ei kostaks tänavale.

Kodanlus alustas «puhastust» ka oma sõjaväes, eeskätt noorema ohvitserkonna hulgas, kes ülestõusu ajal käitus kõhklevalt. Üle saja sõjaväelase anti Tallinnas sõjaväljakohtu alla.

Ülestõusu mahasurumisele järgnenud kodanluse metsik arveteõiendamine töörahvaga kutsus esile tööliklassi vihaseid proteste NSV Liidus, Saksamaal, Tšehhoslovakkias, Poolas, Kanadas, Prantsusmaal, Inglismaal jm.

* *

*

⁵⁵² Eesti NSV ajalugu. Teine trükk, Tallinn 1957, lk. 454.

⁵⁵³ Sealsamas.

Kogu kapitalistlikus maailmas toimus ajavahemikul 1918—1923 vahenditult Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni mõjul võimas, tõusujoones arenev revolutsiooniline liikumine, mis reas maades ja kohtades viis relvastatud ülestõusule, sotsialistlikule revolutsioonile ning nõukogude võimu kehtestamisele. Selle ülemaailmses mastaa- bis kapitalismi kukutamiseks peetava revolutsioonilise võitluse lahutamatuks osaks oli Eesti töörahva kangelaslik võitlus EKP juhtimisel nõukogude võimu taaskehtestamise eest vaadeldaval perioodil.

Eesti töörahva revolutsioonilise aktiivsuse pidev tõus ei olnud tingitud ainult tema ekspluateerimise süvenemisest, raskest majanduslikust ja õigusetust poliitilisest olukorrast, vaid ka sellest, et, olles kaasa teinud Oktoobrirevolutsiooni, oli ta nõukogude võimu perioodil aastail 1917—1918 saadud kogemuste põhjal teadlik nõukogude korra eelistest kapitalistliku korraga võrreldes. Eesti töörahvas võitles otsustavalt nõukogude korra kehtestamise eest. Samal ajal innustas Eesti töötajaid üha aktiivsemale revolutsioonilisele võitlusele töörahva võimu eest ka Nõukogude rahvaste otsustav edu sotsialistlikus ülesehitustöös ning töötajate materiaalse heaolu pidev tõus Nõukogude Liidus.

Töötajate majandusliku olukorra parandamiseks peetava võitlusega, mida töölisorganisatsioonid EKP juhtimisel oskuslikult seostasid võitlusega proletariaadi lõppeemärgi — nõukogude võimu eest, kasvatati töötajaid poliitiliselt ja mobiliseeriti laiad töörahva hulgad võitluseks kodanliku diktatuuri kukutamise ja nõukogude võimu taaskehtestamise eest. Revolutsioonilise liikumise üheks põhiisearasuseks neil aastail oli see, et EKP kasutas ära iga väiksematki töötajate väljaastumist oma igapäevaste nõudmiste eest, selleks et töörahvast poliitiliselt ette valmistada kodanluse võimu kukutamiseks ja proletariaadi diktatuuri kehtestamiseks.

Töörahva Ühise Väerinde taktika abil, millega töölisorganisatsioonid EKP juhtimisel seostasid aktiivset võitlust töörahva igapäevaste nõudmiste eest võitlusega töölisklassi lõppeemärgi eest, mobiliseeriti aastail 1922—1924 Eesti tööstusproletariaat ning linna ja maa töötava rahva hulgad (töölised, sulased, kehvikud jne.) aktiivsesse revolutsioonilisse võitlusse kodanluse võimu kukutamiseks. Neil aastail toimusid töötajate poliitilised

demonstratsioonid ning väijaastumised ka maal. 1924. aastal hakkasid töölisdemonstratsioonidest ning koosolekutest osa võtma kodanliku armee sõdurid.

Tööraha Ühise Väerinde loomise käigus, kui EKP võitles aktiivselt talurahvt eluliste nõudmiste ja huvide eest, muutus töölisklassi ja töötava talurahva liit tunduvalt kindlamaks. Töölisklassi ja talurahva liidu tugevnemine ja kindlustumine oli silmapaistvaks tulemuseks, mille EKP saavutas Tööraha Ühise Väerinde taktika abil. Kuid käsitletavaj perioodil ei suutnud EKP siiski veel luua töölisklassi ja töötava talurahva vahel kindlat liitu. Selle põhjuseks oli asjaolu, et partei ei öelnud talurahvale selgesti ja kindlalt, mida nõukogude võim kavatses teha konfiskeeritud mõisatega, ja et kõik kehvikud ja maata talupojad varustatakse nõukogude võimu poolt maaga.

Tööraha Ühise Väerinde loosungite all peetava revolutsioonilise võitluse käigus, millega töölisklassist isoleeriti väikekodanlikud «töölisparteid» ja tunduvalt vähenes nende mõju rahvamassidele, tõestas EKP töörahvale, et Tööraha Ühise Väerinde nõudmiste elluviimiseks on tarvis luua tööraha valitsus ning taaskehtestada nõukogude võim.

1924. aastal kodanliku valitsuse kukutamise ja tööraha valitsuse loomise loosungite all toimunud revolutsiooniline võitlus viis 1. detsembril 1924 relvastatud ülestõusule.

Hoolimata lüüasaamisest oma, Eesti tööraha 1. detsembri relvastatud ülestõus suurt ajaloolist tähtsust nii Eesti kui ka kogu maailma proletariaadile. «Relvastatud ülestõus Tallinnas,» kirjutas 1930. aastal «Pravda», «annab palju õpetlikku rahvusvahelisele proletariaadile, kel seisavad ees otsustavad lahingud kapitalismiga. Tallinna ülestõusust osavõtjate kangelasliku võitluse kogemusi tuleb tundma õppida kõrvuti Vene proletariaadi suurte väljaastumistega 1905. aastal ja 1907. aasta oktoobris, saksa proletariaadi väljaastumistega 1919, 1921, 1923. aastal jne.»⁵⁵⁴

⁵⁵⁴ «Правда» nr. 330, 1. XII 1930.

KOKKUVÕTE

Kodanlik Eesti riik tekkis noore Nõukogude riigi vastu peetud interventsioonisõja käigus, kusjuures kontrrevolutsioonilise kodanluse diktatuuri kehtestamine välisinterventide täakide abil oli proletaarse revolutsiooni ajuti-seks lüüasaamiseks ühel tema rinnetest.

Kodanliku diktatuuri kehtestamisega algas eesti rahva ajaloos raske ja sünge ajajärk nii majandusliku ja poliitilise kui ka kultuurilise elu seisukohalt.

Asjaolu, et eesti kodanlus pääses võimule Ameerika Ühendriikide ja Lääne-Euroopa imperialistide otsesel toetusel, määras maa majanduse, poliitika ja kultuuri edasise saatuse. Oma esimestest elupäevadest peale oli kodanlik Eesti nii majanduslikult kui ka poliitiliselt sõltuv imperialistlikest suurriikidest. See sõltuvus määras juba ette maa majandusliku viletsuse kasvu ning töörahva olukorra pideva halvenemise.

Eesti majandus, mis paari sajandi vältel oli arenenud Venemaa rahvamajanduse koostisosana, rebiti kodanliku diktatuuri kehtestamisega Nõukogude Venemaa rahvamajanduse küljest lahti ja lülitati kapitalismi majandus-süsteemi ajal, kui viimane oli juba oma üldkriisi staadiumis. Kodanliku Eesti lülitamine iseseisva riigina imperialismi süsteemi tema üldkriisi perioodil oli põhiliseks teguriks, mis määras nii tema majandusliku kui ka poliitilise olukorra.

Eesti majanduse arenemistingimused halvenesid tunduvalt võrreldes vastavate tingimustega enne Esimest maailmasõda. Nõukogude Venemaast eraldamise tagajärjel kaotasid Eesti tööstus ja põllumajandus oma ajalooliselt väljakujunenud müügituru ning tööstus peale selle veel oma tähtsa toor- ja kütteainete baasi. Seda kaotust ei olnud aga võimalik korvata imperialismi süsteemis, kus kapitalismi üldkriisi tagajärjel teravnes kapitalistlike riikide vahel võitlus müügiturgude ning tooraineallikate pärast.

Vaatamata sellele teostas eesti kodanlus majanduses kuni 1923. a. alanud majanduskriisini nn. tööstuslikku

orientatsiooni, püüdes säilitada ja isegi edasi arendada kodanliku Eesti territooriumile jäänud suurtööstust. See oli tingitud nii nõukogude võimu kiire langemise ja kapitalistliku korra taastamise lootusest Venemaal kui ka reast teistest teguritest, nagu eespool nägime. Kuna tööstusliku orientatsiooni teostamise poliitika ei vastanud neile objektiivsetele tingimustele, millesse Eesti rahvamajandus sattus Nõukogude Venemaast vägivaldse lahtirebimise tõttu, siis tabas seda poliitikat täielik krahh, mida näitas selgesti 1923.—1924. a. majanduskriis.

Tööstuses toimus maa sõltumatuse aluse — rasketööstuse sügav laostumisprotsess, mille tagajärjeks oli maa desindustrialiseerimine. Need protsessid olid suure Vene turu ning toor- ja kütteenainete kaotuse, Nõukogude Liiduga tihedate majanduslike suhete ignoreerimise, Lääne-Euroopa suurte tööstusriikide terava konkurentsi, kodanliku Eesti enda siseturu kitsenemise jt. tegurite otseseks tagajärjeks.

Kuid kodanliku Eesti tööstust ei iseloomustanud vaadeldaval ajajärgul ainuüksi metallitööstuse sügav laostumisprotsess ja suurtööstuse üldine langus, vaid ka üksikute tööstusharude arengutendents. Põlevkivitööstuse kõrval toimus aeglane ja ebaühtlane areng üksikutes kergetööstusharudes, eeskätt siseturu nõudeid rahuldavas naha- ja jalatsitööstuses ning toidu- ja maitseainetetööstuses.

Vaatamata sellele jäi tööstus kaugele maha sõjaeelsest tasemest. Tööliste osas saavutati (1923. a. esimesel poolel) vaid $\frac{2}{3}$ 1913. a. tasemest. Sedagi taset õnnestus saavutada ainult tööstuses juhtiva koha loovutamiseiga tarbesemeid tootvale kergetööstusele, kusjuures viimase toodangus omakorda tõusis pidevalt poolfabrikaatide erikaal.

Kodanliku Eesti põllumajandust iseloomustas sõjaajajärgseil aastail ühelt poolt kodanliku maareformi teostamine ja teiselt poolt põllumajanduse kohandamine uutele turutingimustele. Eesti põllumajandus asetati Lääne-Euroopa imperialistlike suurriikide turunõuetele kohandamisega täielikku sõltuvusse kapitalismi ebastabiilsest turukonjunktuurist ning lääne suurriikide monopolidest.

Põllumajanduses algas Eesti endise mitmekülgse põllumajanduse ühekülgseks muutumise protsess, mis oli Vene turu (eeskätt Peterburi) kaotuse ja põllumajanduse vastavalt uutele turutingimustele reorganiseerimise otseseks tagajärjeks.

Kodanliku maareformi teostamine oli üheks tõhusaks kodanliku diktatuuri kindlustamise ning maatööraha kodanlusevastase revolutsioonilise võitluse halvamise vahendiks. Tugeva kulakluse ja arvuka keskmike kihi tekkimine võõrandatud mõisamaadel aitas kindlustada kodanliku diktatuuri sotsiaalset baasi. Ühtlasi võimaldas teatava osa endiste maatameeste, mõisatöölise, rentnike ja sulaste varustamine väikeste maatükikestega kodanlusele haarata väikekodanlike töölispartei vahendusel enda mõju alla — vähemalt ajutiselt — ka osa kehvtalurahvast. Seda soodustasid EKP endised vead maaküsimuses.

Nõukogude Liiduga tihedate majanduslike suhete loomise ignoreerimine ning objektiivsetele tingimustele mittevastava tööstusliku orientatsiooni teostamine viis 1923. a. suvel majanduskriisi puhkemisele, mis saavutas haripunkti 1924. aastal. Majanduskriisi aastatel, millal asuti teostama agraarorientatsiooni, süvenes tunduvalt juba varem alanud Eesti imperialistlike suurriike agraar-saaduste ja toorainetega varustavaks maaks muutumise protsess. Selle protsessi lõppresultaadiks oli kodanliku Eesti muutumine imperialistlike suurriikide ripatsiks, mis oli Eesti Nõukogude Venemaast vägivaldse lahtirebimise ja teravas üldkriisis heitleva monopolistliku kapitalismi süsteemi lülitamise otseseks tagajärjeks. Seda objektiivsetest teguritest tingitud protsessi soodustas ja kiirendas tunduvalt kodanliku valitsuse poolt teostatud normaalse kaubavahetuse ignoreerimine Nõukogude Liiduga.

Sõjajärgse revolutsioonilise kriisi perioodi põhiolemuseks oli Eesti töörahva aktiivne revolutsiooniline võitlus Eestimaa Kommunistliku Partei juhtimisel nõukogude võimu taaskehtendamise eest. Murrangulist tähtsust selles tõusujoones arenevas revolutsioonilises võitluses omas 1922. aasta, millal EKP asus ellu viima Tööraha Ühise Väerinde taktikat.

Selle tähtsus seisnes alljärgnevas: 1) Tööraha Ühise Väerinde taktika abil isoleeris EKP tööliklassist väikekodanlikud «töölisparteid» ja vähendas tunduvalt nende mõju rahvamassidele; 2) Tööraha Ühise Väerinde loomise käigus, kus töölisorganisatsioonid EKP juhtimisel võitlesid aktiivselt taluraha eluliste nõudmiste ja huvide eest, muutus tööliklassi ja töötava taluraha liit tunduvalt kindlamaks. Kuid sõjajärgseil aastail ei suutnud EKP

siiski luua töölisklassi ja töötava talurahva vahel kindlat liitu; 3) Tööraha Ühise Väerinde taktika abil, kus aktiivset võitlust tööraha igapäevaste nõudmiste eest seostati töölisorganisatsioonide poolt EKP juhtimisel võitlusega töölisklassi lõppeesmärgi eest, mobiliseeriti aastail 1922—1924 Eesti tööstusproletariaat ning linna ja maa töötava rahva laiad hulgad aktiivsesse revolutsioonilisse võitlusesse kodanluse võimu kukutamiseks ja 4) ühise väerinde 12 nõudmise teostamise eest peetava aktiivse revolutsioonilise võitlusega tõestas EKP töörahvale, et nende elluviimiseks on tarvis luua tööraha valitsus ning taaskehtestada nõukogude võim.

Kodanliku valitsuse kukutamise ja tööraha valitsuse loomise loosungite all toimunud revolutsiooniline võitlus kasvas üle 1. detsembri relvastatud ülestõusuks, mis oli kodanlikus Eestis tekkinud revolutsioonilise situatsiooni loomulikuks lahenduseks.

Eesti töölisklassi relvastatud ülestõus kodanliku korra kukutamiseks 1. detsembril 1924 ebaõnnestus ülestõusu ettevalmistamisel ja läbiviimisel tehtud vigade tõttu.

Eesti tööraha kangelaslik 1. detsembri relvastatud ülestõus rikastas nii Eesti kui ka rahvusvahelist kapitalismivastast revolutsioonilist liikumist uute, rikkalike võitluskogemustega. Detsembri relvastatud ülestõus oli suureks õppetunniks ja revolutsioonilise võitluse kooliks eesti proletariaadile. Ta näitas, et relvastatud ülestõusu võiduks on hädavajalik tiheda liidu loomine töölisklassi ja töötava talurahva vahel, et relvastatud ülestõusu ettevalmistamisel ei tohi alahinnata rahvahulkade osa revolutsioonis, vaid tuleb pöörata peatähelepanu nende ettevalmistamisele otsustavaks lahinguks.

Eesti töölisklass ja tema revolutsioonilise võitluse juht — EKP — arvestas oma edaspidises võitluses kodanliku diktatuuri kukutamise eest 1. detsembri õppetunde ning selle kangelasste elu hinnaga omandatud võitluskogemusi.

Vaadeldava perioodi revolutsioonilise võitluse, eriti 1924. a. 1. detsembri relvastatud ülestõusu suur ajalooline tähtsus seisab selles, et ta valmistas ette tööraha võitu, nõukogude võimu taaskehtestamist. 1. detsembri ülestõusule järgnenud tööraha kangelaslikku võitlust kroonis täielik edu 1940. aastal, millal Eestis taaskehtestati nõukogude võim.

SISUKORD

Sissejuhatus	3
I p e a t ü k k. Kodanliku Eesti majandus sõjajärgse revolutsioonilise kriisi aastail (1920—1924)	9
1. Eesti majanduse arenemise üldiste tingimuste muutmine Venemaast eraldamise tagajärjel	9
2. Kodanliku Eesti tööstus ja tööliklassi raske majanduslik olukord a. 1920—1924	16
3. Kodanliku maareform ja Eesti põllumajandus a. 1920—1924	51
4. Kodanliku Eesti väliskaubandus imperialistlike suurriikide teenistuses	76
5. Majanduskriis a. 1923—1924 kodanlikus Eestis	87
II p e a t ü k k. Eesti kodanluse reaktsiooniline sisepoliitika ning agressiivne Nõukogude-vastane välispoliitika a. 1920—1924	96
1. 1920. a. põhiseadus. Poliitilised parteid	96
2. Kodanluse valge terror. Suurkodanluse kõige reaktsioonilise ma tiiva kurss fašistlikule diktatuurile	106
3. Kodanluse hariduspoliitika ning haridus ja kool kodanlikus Eestis a. 1920—1924	115
4. Sotsiaal- ja tervishoiuolud kodanlikus Eestis a. 1920—1924	126
5. Eesti kodanluse välispoliitika Ameerika ja Lääne-Euroopa imperialistide agressiivsete plaanide teenistuses	134
III p e a t ü k k. Eesti töörahva võitlus nõukogude võimu taaskehtestamise eest a. 1920—1924	142
1. Eesti töörahva revolutsiooniline võitlus EKP juhtimisel a. 1920—1921	142
2. Töörahva Ühise Väerinde loomine. Töölisliikumine a. 1922—1924	161
3. Eesti töörahva relvastatud ülestõus 1. detsembril 1924	192
K o k k u v õ t e	204

Trüktivigu.

Lk.	Rida	On trükitud	Peab olema
28	6. alt	tekstiilitööstuses tööliliste	tekstiilitööstuses suur-
65	5. ja 6. ülalt	mingeid samme	ettevõtete tööliliste
78	18. alt	«Frantz Krulli»	mingeid vajalikke samme
124	16. alt	materjalistlike	«Franz Krulli»
138	8. ülalt	ettepaeku	materialistlike
			ettepaneku

Tell. nr. 779.

N XIII
A-434

Rbl. 4.—

Alafon 1. 1 1951
Hind 10 kep.

Hind 10 kep.